महावेदाध्ययनतो महाविष्णुर्जगत्प्रभुः ॥
संप्राप्य ब्रह्मभावं हि संसारं सृजति स्वयम् ।
प्रपन्नो निर्मलावस्थां शयानश्शेषसत्पदे ॥
स्वेच्छया च महालक्ष्म्या सहितस्सपरः पुमान् ।
तस्मात्त्रिमूर्तयस्सर्वे स्वस्वकार्यप्रवर्त्तकाः ॥
संभवन्ति ततस्तैश्च लोकास्सर्वेऽपि तादृशाः ।
अन्विताास्तत्कर्मभिश्च तस्मादेवं मुमुक्षुभिः ॥
अधिकारपुरुषाणां रूपन्तत्कर्मणामपि ।
विज्ञाय स्वानुरूपाणि कर्मकार्यमिति स्थितिः ॥
एवं प्रणववादेऽस्मिन्भागस्य प्रथमस्य हि ।
संक्षेपेण मया ह्यर्थः कारिकाभिः प्रकाशितः ॥

॥ इति स्वामि योगानन्दविरचितायां ॥
॥ प्रणववादार्थदीपिकायां ॥
॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

ॐ

॥ महर्षि गार्ग्यायण प्रणीतः ॥

प्रणव वादः

॥ तत्र ॥

॥ प्रथमम् ॥

प्रकृतिसन्धि प्रकरणम् ॥

परमेष्ठिने परेशे समस्तावासभूमये ।
सर्वातीतस्वरूपाय सर्वाधिष्ठितमूर्तये ॥
सर्वकर्त्रे च जगतां सर्वेषामन्तरात्मने ।
सर्ववाचक वाच्याय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥

अत्र हि–सर्वमिदं जगन्मायया विरचितम्, येन येन नियमेन क्रमेण कालदेशक्रियापरस्परसंबन्धः, संयोगवियोगौ, व्यवसायात्मधारणक्षमाधृतिशान्तिभक्तिकर्मोपासनाज्ञानविधिः, कर्म,

तत्प्राप्यफलस्वरूपम्, तत्तत्स्थाननियोजितपदार्थयाथार्थ्यम्, कार्यकारणकर्तृप्रयोजनसंबन्धः, शक्तिसामर्थ्यम्, साध्यासाध्ये, उत्पत्तिस्थितिलयकारणम्, प्रकृतिविकृत्यादितत्त्वम्, पञ्चभूतानि, जीवात्मस्वभावः, परमात्माभिदेशः, व्याप्यव्याप्तिव्यापकाव्यापकम्, आवश्यकानावश्यकम्, ध्येयध्यानपदार्थः, सद्गतिदुर्गतिविशेषः, इन्द्रियगोचरम्, विज्ञानगम्यञ्च भवति; एतत्सर्वार्थप्रतिपादकं परं सर्वाश्रयं समष्टिव्यष्टिस्वरूपं प्रणवसंज्ञमोमित्यनादिशब्दस्वरूपम्, सर्वसिद्धान्तसमन्वयपूर्वकम्, संक्षिप्तं विस्तृतञ्च व्याख्यास्यामः ।

तत्र तावत्प्रथममनुक्रमणिका निरूप्यते, ग्रन्थान्तर्गतविषयाणां परस्परसंबन्धबोधार्थम्। नैव हि युज्यतेऽस्य प्रणवशास्त्रस्य ग्रन्थानामादौ निरूपणीया भूमिका, अनाद्यनन्तत्वात्सार्वत्रिकत्वाच्च तस्य । अथ सूचनीयः किल ग्रन्थादौ विषयस्संग्रहेण, तथैव हि ग्रन्थकाराः; मैवम्, ओमित्येतस्य प्रणवस्यानाद्यनन्तत्वसर्वशास्त्रमूलभूतत्वसर्वबीजत्वसर्ववाचकत्वसर्वविषयकत्वानां प्रतीतेः सर्वशास्त्रस्वरूपत्वाच्च ।

तत्रादौ योगविभागो निरूपितो भवति । अकारश्च तावदात्मबोधको भवति । अतस्तदाख्यानं प्रथमम्, तदैक्यविरोधेन तस्मादेव सर्वेषां संजायमानत्वात्। अथ चैवं हि प्रथमं महावा-

क्यम्—“अहमेतन्न” इति प्रतिपादनीयमस्तीति चेत्, मैवं, प्रणवान्तर्गतत्वात्तस्य । प्रणवाख्यानान्तर्गतं तदाख्यानं बोध्यं भवति । अहमेतन्नेत्यस्य तु प्रणवसन्निधाने परिमितत्वं विज्ञायते । तस्मादपरिमितस्वरूपप्रणव एवात्रपूर्वमाख्येयः । सति च तस्मिन्नेव परिमितस्य अहमेतन्नेत्यस्य व्याख्यानमुचितम्। यद्यपि परिमितेनैव व्याख्यानमुचितम्, तथापि परिमितस्यापरिमितैक्यविरोधात्, सादृश्यादपरिमिताख्यानेन महावाक्यस्य व्याख्येयत्वाच्च नदोषः। अत एव तस्मिन्महावाक्येऽपि अकारसाधर्म्यादहमः पूर्वत्वं विज्ञायते । तस्मादोमित्यन्तर्गतं महावाक्यं भवति। न चैवं योगे पूर्वापरनियमस्त्याज्यः सर्वस्य सर्वान्तर्यमप्यस्तीति वाच्यम्, क्रमिकान्वाख्यानेन पूर्वापरनियमकल्पनौचित्यसंभवात् । अतोऽत्र पूर्वमात्मार्थकोऽकारः ततोऽनात्मार्थक उकारः ततस्तयोरैक्यार्थको मकारश्च व्याख्येयः । परस्परसापेक्षत्वेऽपि प्रथमं पृथक्सिद्धेनानुभवेन तथोपादानं भवति ।

तथा पृथगनुभूतानामन्योन्यसापेक्षतया परस्परसंबन्धनैयत्येन पृथग्भावलयस्यावश्यकत्वात्तद्वाचकम्, इ इति पदं संश्लिष्टमत्र भवतीति बुध्यते । अत एव हि लोके ज्ञानेच्छाक्रियात्रितयं संश्लिष्टं समाहारेणैवाव्यवहितं भवति। अतोऽत्र समाहारोऽपि च प्रणववाच्यो भवति । अत एव “बीजाज्ञानञ्च तत्कर्म

तदिच्छा मोक्षसाधनम्" इत्याद्युक्तम्। तद्व्याख्याने च त्रयाणां समाहारेणैव तद्भवनमित्यादि स्पष्टमुक्तं भवति। तदेतत्त्रितयस्य संसारेऽस्तित्व प्रदर्शनाय तदुचितयावद्ग्रन्थेन, कालनियमेन चैतद्ग्रन्थनिरूपणमिति बोध्यम्। एतदात्मानात्मनिषेधप्रवचनान्तर्गतो हि ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारः। तस्मादेतदनुक्रमणिका अकारोकारमकारप्रकृतिसन्धिप्रकरणान्तर्गतैवेति बोध्यम्।

तदोमित्येकाक्षरं प्रथमं भवति। यस्य च नार्थः, न प्रवचनम्, न प्रतिवचनम्, न निर्धारणम्, नाद्यन्तम्, यच्च नानाद्यनन्तम्, नोत्तरं पूर्वम्, न च परोत्तरम्, नोर्ध्वम्, न चाधः, न बाह्यमध्यम्, न चान्तर्गतम्, न स्वतस्सिद्धम्, न कारणप्रसिद्धम्, न चाप्रसिद्धम्, न सामान्यविशेषञ्च, न साधारणम्, न चासाधारणम्, तत्सर्वदा निश्शब्दम्, ब्रह्मस्वरूपम्, तज्जगदनन्तमिवातीत्यैव भवति।

अथ जगदुदाहरणत्वमप्यनुपपन्नम्। देशकालक्रियाविशिष्टं हि जगद्भवति। तदर्थकाश्शब्दाश्च वर्तन्त इति चेत्, मैवम्; यावद्वाक्परिणामः, बुद्धिपरिणामः, सर्वपरिणामश्च, तावदपरिमितानुभवे शब्दाशब्दसंघाते, तदुदाहरणस्य योग्यत्वात्। तथा च ब्रह्मस्वरूपम्, सर्वानुभूतपरिमितजगत्स्वरूपम्, तदतीतञ्च भवतीति ज्ञायते। तदित्थमोमित्येकाक्षरं विभाती-

तिबोध्यम्। तच्च परावरेभ्यः महाविष्णवादिभ्यः ततः परोत्तरेभ्यः महद्भ्यः महत्तमेभ्यश्च सर्वेभ्योऽतीतत्वादविज्ञेयम्।

ताद्धि सर्वेऽप्येवं विचारयन्ति विचरन्ति च किमिदम्, इत्थम्, कथंवा, किमस्य पूर्वं परं वा इत्यादिविभावनयैव। न चान्यथा, सर्वातीततया तद्विचारस्यायुक्तत्वात्। न चात्र संसारे परादपरे परावरे चातीते सत्यपि, क्रमस्य विद्यमानत्वेन विज्ञेयं हि भवति पौर्वापर्यमित्यवधार्य, सर्वविचारेण एतदतीतस्यैव च पूर्वापराभिभिन्नस्य लाभो भवतीति वाच्यम्, तत्र पूर्वापरानुसन्धानकरणस्य क्रमस्य स्वप्राधान्यपरत्वादिति बोध्यम्। यत्र यस्य वाग्विरामः, बुद्धिविरामः पूर्वस्मिन्परास्मिन्नपि, तस्य तत्र स्वकृतपौर्वापर्यं नियतमस्ति। तादृशानियमेन स्वकार्यमनुसाधयति। एवमेव सर्वत्र। अत्र सर्वत्रेदं बोध्यम्। योऽयमात्मा स तादृशस्वभावातीतः, तदैक्यविरोधात्। नानात्वमपि तादृशम्। तस्मात्परिमितापरिमितं सर्वत्र निरर्थकं भवति। सामान्यमुद्भवनं तु तादृशं स्वानुभूतमभेदपरञ्चेति विज्ञायते। तस्मात्सर्वस्याप्यणोः अहमेतदित्यंशाभ्यामकारोकारवाच्याभ्यामात्मानात्मभ्याञ्चैक्यविरोधिभ्यां सर्वातीतत्वं भवति। तस्मात्सर्वत्रान्तर्यं सिद्धं भवति। अथैवमप्यभिधानेऽपि क्रमस्य सत्त्वेन अस्मादेवारम्भः, अत्रैवावसानमिति वक्तुं शक्येत, मैवम्, अस्मादप्यारम्भः अत्राप्यव-

सानमिति प्रतिवचनस्यापि सत्त्वात् आरम्भावसानयोर्लोकासिद्धत्वाच्च । इदं हि शास्त्रम्, एतद्व्यवहिताव्यवहितम्, परम्, अतीतं प्रधानाप्रधानरूपम्, जगदशेषमेव ब्रह्मेतीत्थं प्रतिपादयति । तस्मादोमित्यस्य विज्ञाने ह्यणुमात्राणामपि सर्वेषामधिकारः सिद्धो भवति। स्वस्वसामर्थ्येनैवात्र तु क्रमनियमः कर्तव्यः। परं त्वेतत्त्रितयक्रमः अकारोकारमकाराख्यानरूपः । पूर्वं शिष्टपरंपरोपदिष्ट एवायं क्रमः सनातनः। यद्यप्यस्माकमधिकारो नास्ति एतदित्थमेवेति वक्तव्ये, तथापि शिष्टपरंपरासमुपलब्धेन सर्वाभिमतसंग्रहेण चायं ज्ञातव्यः । महाविष्णोरपि परादपरेण सामान्यपरंपरया पूर्वमकारः, ततो वर्णाः, ततश्शब्दाः, तत्र च पूर्वमोमिति चावगतं भवति । अत एवात्र शास्त्राणामप्यादौ ओंकाराभिधानम् । अत एव च सर्वस्मात्प्रणवशास्त्रं पूर्वमध्येयमिति सर्वैरभिहितं भवति । तस्मान्नयुज्यते ग्रन्थारम्भः ओमित्येतद्विना । तस्मादोमितीदमेतादृशक्रमं पृथगनुभूतम्, तत्संबन्धि, संबन्धश्चाध्येयं भवति । अतः प्रथमं प्रकृतिसन्धिप्रकरणं भवति । अथ युज्यते ह्युपलब्धस्यैव व्याख्यानम्, नानुपलब्धस्य, अनुपलब्धश्च प्रकृतिक्रमः, कथमेतद्युज्यत इति चेत्, उच्यते, सन्धये पृथगुपस्थितिर्हि हेतुर्भवति । अतोऽत्र प्रकृतिसन्धिप्रकरणे प्रथमं प्रकृतिक्रमनिरूपणम्, ततस्सन्धिरिति विषय क्रमविधिः।

अनन्तरं प्रकारयोगप्रकरणम् । तत्र च येन येन कारणेन, स्वभावेन च, सर्वपदार्थेषु परस्परसापेक्षता भवति, तदाख्यानम्। सर्वमेतत्संसार एव योगेनैव भवति । योगे च क्रमस्यावश्यकत्वात्, क्रमे च प्रकाराभिधानस्यावश्यकत्वाच्च, प्रकृतिसन्धिप्रकरणस्यप्राथमिकत्वेनावश्यकत्वम्। तस्मादनंतरं प्रकारयोगप्रकरणं द्वितीयमाख्यातम् । एतेन प्रकरणद्वये च ज्ञानमात्रम्, इच्छामात्रञ्च सामान्येनोक्तं भवति ।

अनन्तरं क्रियानुषिद्धं प्रकरणं तृतीयम् । अत्र च सर्वेषां ज्ञानादीनां समाहारः । ज्ञानेच्छे च विना क्रियाया असंभवस्य न्यायसिद्धतया क्रियाप्रकरणे सर्वेषां यथावन्निरूपणम् । अत्रैव चात्मानात्मनिषेधाभिधाने, प्रथमं ज्ञानम्, आत्मसमवेतत्वात् । ततश्चेच्छा, निषेधाभ्युपहितत्वात्, तस्य संबन्धरूपत्वाद्वा । ततः क्रिया, तस्यास्तत्फलत्वात् । अत एव ताभ्यां तस्याः परत्वेन निरूपणम् । तस्मादत्र क्रियाप्रकरणे सर्वसाधारणं क्रियान्तरम्, ज्ञानादिकम्, शास्त्रावश्यकत्वम्, तदुद्भवनक्रमः, तदुत्पत्तिकर्ता, तदिच्छाविषयकं च सर्वं यथायथमाख्यातम् । तत्रैव परिमितत्वापरिमितत्वविभावनायास्सर्वेषां बीजभूतत्वं प्रदर्शितं भवति । एतदन्तरेहि क्रियाप्रतिक्रियाव्यवहारः, कर्तृकरणकर्मप्रयोजनं चाख्यातं भवति । तत्र पूर्वं ज्ञानमात्रबोधकोमित्यारभ्य गायत्री-

स्वरूपम्, महावाक्यम्, चातुर्वेद्यम्, तदङ्गानि, तदुपाङ्गानि, तद्विभागश्च यथायथं प्रदर्शितं भवति । एवमभिधाय च तत्रैव या वा क्रियान्तर्वर्तिनी क्रिया, संबन्धानुभाविनी भाव्यपरा, सा प्रदर्शिता भवति। तदनुसारेणैव सर्वसंख्यामात्रस्य यथायथमाख्यानम्। अनेनैव हेतुना तत्त्वसप्तकस्य, तद्गुणानाम्, तत्कर्मणाञ्च, निवर्तनपरिवर्तनानुवर्तनसंपरिवर्तनानि च यथायथमाख्यातानि । ततः परं क्रियामात्रस्य प्रलयोऽपि चाख्यातो भवति। अत्रैव च निष्क्रिये क्रियोद्भवनम्, पुनर्निष्क्रियात्वञ्च यथायथमुक्तम् । इदञ्च सर्वं क्रियाप्रकरणान्तर्गतं वेदितव्यम् । तदित्थं प्रकरणत्रयं अकारोकारमकारानुभूतम्, "अहमेतन्न" इति महावाक्यार्थबोधकंप्रसिद्धमुक्तं भवति। यद्यप्यत्र क्रियाप्रकरणे पूर्वस्मिन्प्रकरणद्वये चावान्तरप्रकरणमनेकम्, अलं सिद्धान्तेत्यादिशब्दमण्डितमास्ति; तथापि सर्वसमाहारस्य संसाररूपत्वेन तस्यैव मुख्यतया, तदङ्गत्वेन तथा प्रपचनपरमवान्तरप्रकरणं भवति। तदपि संसारबोधकं भवतीति बोध्यम् । अवान्तरसंज्ञापि समाहारस्यैवेति सर्वत्र विज्ञायते, यथा—आकाशस्यावान्तरो वायुरिति वचनम् । एवमेव सर्वसमाहारे सर्वस्यापि पृथगनुभूतस्य, अलंसिद्धान्त इति शब्दाभ्यामवान्तरं प्रकरणं सूचितं भवति । क्रियाप्रकरणे हि चैतास्मिन्सृष्ट्यैकदेशिकम्, मन्तव्यामन्तव्यम्, मुक्तिसाधनश्चेति प्रकरणत्रयमास्ति।

सृष्ट्यैकदेशिकञ्च, ब्रह्माण्डस्थविषयाणाम्, धातुवृक्षपशू-
नाम्, तच्चित्राणाम्, तद्योगसामान्योपजातानाम्, चन्द्रात्मादीनाम्,
ततो मानवानाम्, तच्छरीराद्युपकल्पनसाधारणानाम्, तच्चित्राद्युप-
हितानाञ्च, यथायथमाख्यानमत्र भवति । धात्वादेः पूर्वमपि
सूक्ष्मसर्जनमस्ति। तदाख्यानन्तु निर्देशमात्रम्, तच्च मन्दप्रयो-
जनतया नेहोपन्यस्तम्। यद्यप्यत्र धात्वादीनां सप्तानामपि सवि-
स्तरमाख्यानमनुपन्यस्तम्, तथापि साक्षादनुभवेन सामान्यबोध-
नाय सर्वपरिचितत्वादेवमुक्तम् ।

एवमेव च मन्तव्यामन्तव्यप्रकरणे, अस्तित्वनास्तित्वयोः
सर्वातीतानतीतत्वयोश्च सर्वावश्यकत्वेन निर्धारणाय, यथायथमा-
ख्यानं दृश्यते। मन्तव्यञ्च इदमित्थं कर्तव्यमिति, अमन्तव्यन्त्वनाव-
श्यकम् "नेह किञ्चन" इत्यादिकं सूचितमत्र भवति। कार्यनियतपू-
र्ववृत्तीनां सर्वेषामपि कारणानां, कार्याणाञ्च भेदोऽभेदोऽत्र च निरू-
पितो भवति। एवमेव सर्वस्य स्वभावपरत्वम्, स्वभावे चैव सर्वे-
षामन्तर्भाव इति च, सर्वस्य ब्रह्मबीजोपश्लिष्टत्वञ्च प्रदर्शितम् ।

ततः परं मुक्तिसाधनप्रकरणम् । तत्र च सर्वेषामैक्यं
यथायथमाख्यातमस्ति । यच्च किञ्चिदत्र विभाति, भाति, प्रति-
भाति च; तेषां सामानाधिकरण्यम्, सर्वकर्मणामैकाधिकरण्यञ्च
यथायथमुपन्यस्तम् । किञ्चात्र एतदो नत्वम्, अहमस्सार्वत्रिक-

त्वम्, सर्वस्य अहंत्वम्, अहमोऽप्यवाच्यत्वञ्च यथायथमुक्तम्। यद्यप्येतदः सर्वभेदोद्भवनं क्रियाप्रकरणादावाख्यातम्, तथापि सर्वस्य नकारपरत्वात् नकारेणैव मोक्षो वक्तुमुचितः। तस्मात्सर्वं 'नेति नेति' मोक्षस्वरूपमुक्तं भवति। यद्यपि सर्वस्य निषिद्धत्वेऽपि भवनप्रबन्धेन भाव्यतया सर्वं भवत्येव, कथं तर्हि सर्वस्य नत्वमिति शङ्क्यम्, तथापि निषेधस्त्वत्र सामानाधिकरण्यपरो बोध्यः। भाव्यपक्षेतु एतदो नत्वम्, नस्यापि नत्वं अहमेतदोरपि नत्वं एतदहमोरपि नत्वमित्येव भाव्यमित्याख्यातम्। तस्मान्नास्ति ब्रह्म, न च नास्ति, नास्त्यस्तीह न किञ्चिदित्यादिः मुक्तानामनुभवः। यद्यपि वास्तवपक्षे मुक्तो बद्धश्च न कश्चिदिति स्पष्टम्, तथापि क्रमान्तर्येण सत्यप्यतीतानन्तत्वे तदुद्भवनम्। तस्माच्च सर्वमेतत्, सर्वमहम्, नेति नेति प्रसिद्धो मोक्षः, परावरपरब्रह्मानुभवश्च अकारोकारमकारान्तरः, अकारोकारयोर्मत्वञ्चोपन्यस्तम्। इतीत्थञ्चषट्प्रकरणाभिहितः, परिवर्तनादिनियमाभ्युपहितः, समग्रसमाहाररूपश्च प्रणववादः प्रशस्तो भवति। अत्र हि प्रणवस्य नाम सर्वबुद्ध्यवगतपदार्थबीजत्वमाख्यातम्। तस्माद्विशेषणानां नकारेण प्रवचनम्। अत एव सर्वं मकारपरं वेदितव्यम्। तदित्थं श्लोकाः।

"प्रसिद्धं न किञ्चिन्नचैवाप्रसिद्धं नवा सर्वं सिद्धं न वाऽसर्वसिद्धम्।

समानं समानं न चैतत्प्रशस्तं नमोहं ह्यमोहं नमोहं स्वरूपम् ॥
नकारानकारं मकारस्वरूपं न चोङ्कारमोङ्कारमोङ्काररूपम्।
स्वयं ब्रह्म सिद्धं न तन्नेत्यतीतं न चैवाहमेतत्स्वरूपं स्वरूपम् ॥
समात्मापि नैवं नचात्मापि नैवं ह्यनात्मापि नैवं निषेधश्च नैवम्।
न चैकं तथानेकसिद्धं स्वरूपं स्वयं ब्रह्मरूपं स्वयं ब्रह्मरूपम् ॥
विभिन्नं न भिन्नं न भिन्नप्रभिन्नं परब्रह्मरूपान्तरं रूपरूपम्।
समानन्दमूलं समं सद्विभिन्नं परं ब्रह्मरूपान्तरंभावनीयम् ॥"

तदित्थं मोक्षान्तरमप्यनुभवसिद्धं वादप्रतिवादरूपं साधारणं ओमित्यन्तर्गतं वेदितव्यमित्युपदेशफलम्। तदित्थं नकारात्मकं सर्वान्तराभिसिद्धं व्यवसायात्मकं तद्विभिन्नञ्च परं ब्रह्मेत्यनुक्रमणिका भवति।

अथैतदावश्यकत्वञ्चेत्थम्—दृश्यतामिह सर्वं कार्यजातं सत्यां ह्यावश्यकतायां तत्तत्कालनियतायां भवति, तदनुरोधेन चैतद्ग्रन्थनिर्माणावश्यकत्वं संभवतीति। इदञ्च ओमित्येकाक्षरं समस्तवाङ्मयबीजभूतं सर्वव्यापकम्, सर्वस्मादपि प्रथमम्, सर्वेषामपिशास्त्राणामाद्यमन्त्यम्, अनाद्यनन्तञ्च भवति। अतश्चैतन्माङ्गलिकं परमतत्त्वावबोधकम् प्रशस्तम्। अत एव चैतत् विद्यापारायणाद्विद्याभ्यासात्सर्वशास्त्रारम्भाच्च पूर्वमनुसन्धेयं भवति। अतश्चाध्येयमोमित्येकाक्षरं सार्थकं सर्वशास्त्राभ्यासात्पूर्वं भवति।

शिष्टपरंपरागतोऽयं क्रमः । तन्नियमेन चैतदाख्यानमणोरणीयो
महतो महीयश्चार्षमार्चितप्रणीतमभिवर्तते ।

प्रथमं प्रणवविवेचिनी शिक्षारूपा त्रिसहस्री पाठयित-
व्या । ततो यथाधिकारं विहितं शास्त्रं पाठयितव्यम् । ततो बाला-
नां ज्ञानानुरोधेन प्रणवशास्त्रम्, तत्तत्कालिकाध्ययनविषयशास्त्रा-
र्थसमन्वयेन पाठयितव्यमिति सर्वाभिमतं भवति। एवमेव हिसर्व-
हितैषिणो महात्मानो महर्षयश्च शास्त्रप्रवचनपराः प्रणवं व्याख्या-
न्ति । एतेन प्रणवशास्त्रस्य चैतादृशमनन्तत्वं सर्वशास्त्रार्थसमन्व-
येन शास्त्राणां प्रणवस्य चैकग्रन्थत्वकल्पनम्, सर्वभेदैक्याय शि-
ष्टानुमतं भवति । एवमेतद्ग्रन्थाध्ययनेन सर्वशास्त्रार्थसमन्वयेन चै-
क्ये सति , सर्वशास्त्रार्थनां परस्परार्थविरोधः कदापि न संभव-
तीत्यनुशिक्षितं भवति। विना चैतादृशं प्रगवशास्त्राध्ययनम्, सर्व-
स्मिन्विरोधसंभावनमपरिहार्यं भवेत् । तस्मात्सर्वशास्त्रैककण्ठ्येन
प्रणवशास्त्रमध्येयम्,अध्यापयितव्यञ्च भवति। इदञ्चाध्ययनमध्याप-
नस्वरूपम्,विधिरत्नाकरे वेदार्थोपन्यासभूते प्रपञ्चितं भवति।यद्यपि
तत्रार्चितग्रन्थानां तत्तत्क्रमोपन्यस्तानामेव सामानाधिकरण्यमव्य-
वहितत्वरूपं प्रपञ्चितम्;तथापि आर्चितग्रन्थानुरोधेनैवार्षग्रन्था
भवन्तीत्यत आर्षग्रन्था अपि तत्परास्तादृशा एव , महतामृषीणां
तत्तत्कालावश्यकज्ञानविशेषस्य सत्त्वात् तेषां सर्वाधिकाराच्चेति

ज्ञेयम् । तस्मात्प्रणवविवेचिनी प्रणवप्रभा प्रणवप्रदीपिकादयो
ग्रन्थाः लघोरपि लघुतमाश्च कृता भवन्ति ।
ते च सर्वेषां पञ्चवर्षारम्भकालाद्यावदन्तं तत्तत्कालज्ञानानुगुणमुप-
न्यस्ता भवन्ति। एवं जन्मान्तरीय वृत्त्यापि ग्रन्थानाम्,ज्ञानानुरोधेन
चोत्पत्तिर्भवति। किञ्चैवं ते च ग्रन्थाः कल्पस्य, युगस्य महामन्व-
न्तरस्यावान्तरमन्वन्तरस्य चानुगुणं विभागेन कल्पिता भवन्ति।
तदेवं कालचक्रपरिभ्रमणव्यवस्थया प्रणवार्णवादयो ग्रन्थाश्च
निर्मिता भवन्ति । इदञ्च प्रणवशास्त्रं षोडशसहस्रैर्ग्रन्थैः तत्तद्देश-
कालज्ञानानुगुणं महावाक्यविशिष्टं यावदावश्यकमाख्यातम् ।
यद्यपि मयि नैतादृशी प्रज्ञा , यथा प्रणवार्णवादिषु ग्रन्थेषु यथा-
वत्सारपरिज्ञानं भवति; तथापि स्वानुभवेन चैतादृशसर्वशास्त्राध्य-
यनेन च यावदुपलब्धम्, प्राधान्यम्, परब्रह्मतत्वम्, वेदान्ताद्युप-
युक्तम्, तावत्तदत्र प्रदर्शितमस्ति। इदमपि बालानां सामान्यज्ञानार्थं
साधारणं वेदितव्यम् । एतदभावेऽन्यत्र महावाक्यविशिष्टस्य
प्रणवशास्त्रस्यादर्शनेन चेदं शास्त्रं समारब्धम् । यद्यपि तादृशे
बृहत्तमे ग्रन्थे तयोर्विशिष्टत्वम् , परस्पर संबन्धित्वञ्च प्रदर्शितमस्ति,
तथापि बालानां तद्विशिष्टज्ञानस्य प्राधान्येन सुखबोधायास्यावश्य-
कत्वं भवति।

इदं प्रणवशास्त्रं सार्वत्रिकम्, न केवलं वेदान्तपरम्, न

मैमांसिकम्, न नैयायिकम्, न च वैशेषिकम, न यौगिकम्, न सांख्यमिति ज्ञेयम्, सर्वस्यैतदन्तर्गतत्वात्। इदञ्च सर्वेषां वेदानाम्, तदङ्गोपाङ्गानां शास्त्राणाञ्च मूलं भवति । तस्मात्सर्वस्येदं मूलभूतमिति व्याख्यातम् । अत एवास्य सर्वशास्त्रबीजभूतत्वम्, सर्वस्वरूपत्वमनाद्यनन्तत्वञ्च सूचितं भवति। एतत्सर्वमपि विस्तरतः प्रणवार्णवे व्याख्यातमस्ति । अस्मिंश्च प्रणववादे सर्वप्रणव शास्त्रार्थस्य सत्त्वात् अन्येषामतिविस्तृतत्वाच्च, इदमेव प्रणववाद शास्त्रम्, सर्वप्रणवशास्त्रार्थसंग्राहकं महर्षिसम्मतं देवसम्मतञ्च भवतीति बालानां सुखबोधायोपन्यस्तम् । इदञ्च यथा बुद्धिविभवम्, यथानुभवम्, यथातत्त्वम्, अध्ययनाध्यापनविधया त्याज्योपादेयविवेकेन स्वीकार्यं भवति । इदञ्च प्रकरणम् एतद्ग्रन्थसर्वार्थसंग्राहकम्, सर्वप्रवेशायाख्यातम्। परब्रह्मस्वरूपविज्ञानायचेदं सर्वैरध्येयमित्यभ्यर्थये । वस्तुतस्तु तद्ब्रह्मस्वरूपमिदमित्थमिति न वक्तुं शक्यते । किन्तु स्वानुभवैकवेद्यं सर्वातीतं भवति ।

तद्यथा

‘न सर्वं मकारं मकारानुभूतं न वेदान्तसिद्धं न मैमांसिकं स्यात ।
न वै तद्विरुद्धं न च न्यायसिद्धं न वैशेषिकं तन्न योगप्रसिद्धम् ॥
न सांख्यावधेयं नचैवात्र संख्या सदा सर्वगं सत्यमोङ्कारऱूपम् ।
स्वयं ब्रह्म पूर्णं परं सत्यरूपं न मोहं समं सर्वसर्वस्वरूपम् ॥

तदित्थं सर्वानुभवसम्मतम्, सर्वसमम्, सनातनम्, सिद्धान्ताभ्युपहितमिदं प्रणववादशास्त्रमेवं सर्वशिष्टपरंपरागतम्, परमावश्यकत्वेन वेदितव्यं भवति । यदन्यदपि शास्त्रमेतादृशं शिष्टपरंपरागतम्, तत्सर्वमप्यध्येयं भवतीति ब्रह्मसिद्धान्तः। सर्वम्, सर्वार्थम्, संपूर्णं, सर्वान्तम्, समानजं, समं ब्रह्मेति सर्वमन्यन्नकारात्मकं बोध्यम् ।

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे प्रकृतिसन्धिप्रकरणे
॥ अनुक्रमणिकानिरूपणं नाम प्रथमस्तरङ्गः ॥

ॐ

॥ अथ द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अथ जगदिदमशेषंभावाभावतद्द्वयातिभिस्त्रिधाभूतं परिदृश्यते। तच्च गुणकालक्रियादिभिरभियुक्तं भवति । गुणश्च सत्त्वं रजस्तम इति, कालश्च भूतो भविष्यो वर्तमान इति, मुख्यावधेयो विषयश्च प्रकृतिर्जीवात्मा परमात्माचेति, क्रिया च सृष्टिः स्थितिः प्रळय इत्यादि सर्वमेतत्त्रिविधं भवति । एतच्च श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धं प्रणवशरीरावयवभूतैस्त्रिभिरकारोकारमकारैरभिहितं भवति।

ओमित्येष ब्रह्मवाचकश्शब्दः न तस्य कश्चिद्विशेषोऽर्थः
प्रतीयते, अस्य सर्वार्थवाचकत्वात् । ओमित्येतच्च लिङ्गसंख्या
कारकविभक्त्यादिरहितमव्ययम्, ब्रह्मप्रतिमाभूतम्; शब्दस्वरूपं
भवति । जगद्दृष्ट्या चैतदेकं समष्टिरूपमोंकारस्वरूपम्, अकारो-
कारमकारस्वरूपैस्त्रिधा भिन्नं विज्ञायते । इदमेव चास्य प्रणवस्य
व्यष्टिस्वरूपं नाम । पृथक्परिदृष्टानामकारोकारमकाराणां तदेकत्व-
स्वरूपविज्ञानायैव हि तत्तत्स्वरूपार्थविज्ञानपूर्वकं तत्सन्धिर्ज्ञात-
व्यो भवति । अतोऽत्र प्रथममकारो व्याख्येयः ।
अकारोऽयमीश्वरः, यश्चात्मत्वेनात्रावबुद्धः । नास्य विकारित्वं,
एतदाश्रयं सर्वम्, सर्वाश्रयोऽयमपीति सिद्धम् ।

कारणभूतश्चायमकारस्सर्वशब्दानाम् । अकाराद्धिवर्णावि-
जायन्ते । वर्णाश्च किल शब्दा भवन्ति, क्रमिकसंबन्धनैयत्याद्वर्णा-
नाम् । अनन्ता एव हि ते भवन्ति । अतोऽयमकारस्स्वयं निरपेक्षः
सापेक्षोऽपि केवलप्राधान्यात्स्वयंभूर्भवतीति सिद्धम् ।

अविज्ञेयंहीदमकारस्वरूपम् । उकारमकारयोर्हि योगेन
तत्स्वरूपविज्ञानं भवति । स्वच्छश्चायंस्वतस्सर्वव्यापिकः, स स्वयं
विशेष्यमन्यत्सर्वं विशेषणं भवति । अकारवाच्यश्चायमात्मा सर्वत्र
संबद्धः स्वयमेव रूपभेदेन स्थानस्थातृस्थापकादिभेदेन च भासते ।
सर्वत्र विद्यमानत्वात्तस्य तथा प्राबल्यं सम्यग्विज्ञायते ।

अकारस्वरूपं हि सर्वोपाधिकम्, नित्यमनाद्यनन्तम्,
सत्यम्, सत्यभूतश्च भवति । यद्धि किल नित्यम्, तदेव संख्या
कालरहितं भवति, तस्मादनाद्यन्तत्वमस्य भवति । नारंभो नाव-
सानं यस्य तदनाद्यन्तं भवति । अनारम्भावसाने च कालसंख्या-
भ्यां भवतः । कालसंख्यारहितानां प्रतिवचनं कालसंख्ययैव
भवति । केवलकालसंख्यानियमो नास्ति । अचरितार्थोऽयं का-
लसंख्याशब्दः नियममात्रे । अस्मादेतत्पर्यन्त इति नियमोऽत्र न
भवति । किञ्च एतावन्ति वस्तूनि चेत्यादिपरिगणनमपि न
भवति । कस्मादारम्भः, कुत्र समाप्तिः, कति वस्तूनि चेत्यादि
न दृश्यते । केवलं भवनमेवात्र निश्चितं भवति । अकारस्तु भव-
नमात्रशक्तः । यदकारस्वरूपं सर्वोद्भवयुक्तम्, तद्ब्रह्मेत्यनुमेयम् ।
तद्धियत्तच्छब्देनैव वाच्यम्, न तत्रान्यशब्दावगतिः । अत
ओमित्यस्य तद्वाचकत्वमव्ययत्वञ्च भवति । सर्वाधारत्वाच्च तत्र
मुख्योऽयमकारः । स च तादृशानाद्यनन्तवानिति ज्ञेयम् ।
अनाद्यनन्तश्च, कालसंख्याभ्यामनन्वितं भवति । उकारे ह्ययं
चरितार्थः कालसंख्याक्रमयोगः । वास्तवप्रतीतश्चायमकार इति,
तन्निर्देशशक्तः । अकारश्चायं निस्सान्धिकः, न च शब्दः, न
प्रातिपदिकत्वादिधर्मवांश्चभवति, संख्याद्यभावात्तस्य । किञ्चाय-
मकारोऽनारम्भावसानः; आरंभावसाने च कालसंख्यादियुक्ते

इत्युक्तम् । अतो नित्यमकारस्वरूपं बोध्यम् । ततश्च जातं सर्वमनित्यम् । अवस्थयातदुद्धारः । सर्वत्र कर्त्रादिविशेषणवर्जितत्वान्न जगन्मध्ये तत्प्रतीतिः । यद्यप्ययमकारस्सर्वाधिगतः, तथापि सर्वाश्रयणात्तस्य बन्धो भवति । तस्माद्देशकालवस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्वस्वरूपोपस्थितिकस्स भवति ।

अकारोऽयमात्मा, वर्णसंख्याक्रमकालरहितश्शुद्धस्सर्वत्रोपस्थितोऽनुपस्थितः, प्रस्तरितश्च भवति । तद्गणनानियमस्यानावश्यकत्वात्संसाराविहितः, तद्विरहितश्च प्रतीयते । अस्य च, सत्यानन्तनित्यादिविशेषणमप्यनर्थम् । सति रूपे, तद्भवने च, जगता सह संबन्धस्य प्रतीतत्वात् । तदारंभावसाने च तयोर्नैत्यन्यदेव जिज्ञास्यम् । "सर्वत्र मन्तव्योऽमन्तव्यः प्रकाशोऽप्रकाशः ज्ञानाज्ञानरूपश्चेत्यादिलक्षणतयास्ति कश्चिदन्यो जिज्ञास्यः, येनैतद्द्वयप्रदर्शनम्" इत्यभियुक्तनियमात् ।

तदकारस्य क्रियया सह योगो दृश्यते । क्रियामात्रस्य स्थितिर्न कदाचन, विना च कर्तारं क्रियाया अनिष्पत्तेः, कर्तृकरणकार्यप्रयोजनानां चतुर्णां परस्परसंबन्धनैयत्याच्च । अस्ति च संबन्धोऽप्येकरूप एव । यथाफलं संबन्धकारणञ्चान्यत् , तच्च यत्किञ्चिदकारेणैव बोध्यं भवति । अ इत्यस्य निर्देशको न कश्चिद्भवति, सर्वनिर्देशकत्वात्तस्य । न तत्र जन्यत्वं विशि-

ष्यते, फलानां तदुपफलानाञ्च संभावितासंभावितानां सर्वेषां मूलभूतत्वात् ।

अकारस्सर्वशब्दानां मूलं भवति । अतश्चोच्यतेऽयं शब्दब्रह्मेति । नायं ह्यकारश्शून्यस्वरूपः, भावस्वरूपावभासात् । स च न यावद्रूपेण प्रशस्तः । अतश्चास्य न संज्ञाबोध्यत्वं भवति । स्वरूपेणावस्थितस्यैव हि संज्ञा । अरूपाणाञ्च संज्ञा निरर्था भवति । रूपप्रयुक्ता च संज्ञा, केवलमिन्द्रियग्राह्याणामेवेति न, किन्तु ज्ञानगम्यानामपि, तद्वैज्ञानिकानामपि चेति बोध्यम् । यद्यपि वाच्यवाचकवचनमध्ये वाचक एव प्रशस्तः, तथापि विशेष्यत्वस्य भ्रमत्वेन बोधो न संभवति । एवमेवाकारस्य सर्ववर्णाभिनियमेन दुर्बोधस्य संभवः । आत्मा यद्यपि संसारबद्धः, तथापि पङ्कजमिव पङ्कजंनिर्मलः प्रसन्नश्च भवति । यथा च—जलबिन्दुसंघातस्य समुद्राभिधेयत्वं भवति, तथा समुद्रेण च जलबिन्दोरवगतिः। सति च समुद्रे बिन्दुरित्येके, सति च बिन्दौ समुद्रइत्येके। परिभावनया चोभयोस्सत्तात्वेकैव भवति । यया चैतद्द्वयोरुपस्थितिस्सा सत्ता । सैवात्मा, न समुद्रो न च बिन्दुः । अनेन च महतोऽल्पत्वम्, अल्पस्यापि महत्वञ्च विज्ञायते । वास्तवसत्तायान्नभेदः, परिणामभेदेन हि भेदस्य दृष्टत्वात् । तथा चैवमकारस्य सर्वाश्रयत्वं सिद्धम् ।

आत्मवाचकोऽयमकारस्सर्वात्मबोधकत्वेन संसृतिसंबद्धानामपि तेषां सर्वेषामात्मनां बोधको भवति। आत्मावश्यकोऽयं संसारः। अकारवाच्योऽयमात्मैवाणोरणीयान्महतो महीयांश्च भवति । अणुत्वमहत्वादिकञ्चास्यावस्थाकृतं वेदितव्यम्। अवस्था च कालक्रमागता भवति । अतो ह्यस्याकारस्य परिवाचके प्रणवे, प्राधान्यबोधाय प्रथमोपदेशः कृतो भवति; यतः संज्ञापि तस्य सत्ताभवनत्वाद्भवति। आवश्यकानावश्यकयोर्यद्विधानम्, तदेवास्मिन्सम्यग्भासते । सिद्धान्ते च "सर्वस्य हेतुर्जनकश्चाकारो विधीयते" इति तत्प्रसक्तबलेन प्रत्यक्षेण बोध्यः।अवधानान्तरेऽपि तदकारस्यैव प्राथम्यं प्राधान्याद्विशेष्यत्वाच्च । यद्यपि वाच्यवाचकयो र्भेदः,तथापि वचनद्वारा संबन्धसाहचर्यादावश्यकत्वाद्वा वाच्यवाचकयोस्सत्ता चैकैव भवति। वस्तुतः जगदिदम्, महत्त्वाणुत्वविशिष्टं परिदृश्यते। एकस्मादेकोऽणुः, सोऽपि केनचित्प्रकारेण कुतस्स्वयं महान्भवति । एवं महानप्यणुर्भवति। अतस्सर्वो महान्सर्वश्चाणुर्भवति । एकरूपगतिस्थितिरूपादिकं न सर्वस्थं मन्येत । तदिदमकारस्वरूपं वाचकत्वेन, वाच्यत्वेन, वचनत्वेन चैकावधानेन प्रसिद्धं भवति ।

यद्यपि "नायमात्मा प्रवचनेनलभ्यः" इति श्रुतिः, तथापि जगदृष्ट्यास्य प्रवचनलभ्यत्वं बोध्यम्, वास्तवस्यैवानुकरणमिति

नियमात्। वास्तवस्य सर्वस्थानान्तरस्य च तस्य सविषयकत्वम्, विषयानुगतत्वञ्च ज्ञेयम् । संसर्गेणैव तदभिजन्यसंस्कारनियमोप्यारोप्यते। आरोपणं हि सर्वधान्यस्य भवतीति फलितम्। "तेनायमात्माऽसहायवानदेशवानवस्तुमांश्च" इति श्रुतिः। तेन चाकारस्य प्रसक्तं परिगणनं न युक्तम् , आश्रयतासंबन्धाभावात्। तदुपस्थानम्, तदनुष्ठानञ्चावश्यकानावश्यकविधेरेव भवति। एतदवस्थाप्यवधानगतत्वात्सत्तैवेति निष्कर्षः।

व्याकृतिश्चात्मनस्संसर्गेणैव भवति। यद्यप्ययमात्मा स्वयं न किञ्चित्, तथापि सर्वस्य तदर्थत्वात्तत्प्राबल्येन तस्यापि विकारोऽवधेयः । तत्र च ज्ञानाज्ञानशक्तेर्हि व्यवस्था, संभवासंभवनियमेन भवति । न तत्र संस्काराद्युपयोगः। संसारक्रमस्य हि निष्क्राम्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वमेव। अतस्संस्कारोऽपि विचार्यो भवति। प्रत्यक्षोऽयं संसारः, तन्नियन्ता चानुमेयश्च भवति । अतोऽनुगतक्रियास्थानेन संस्कारादीनान्नियन्तृरूपः, मूलभूतोऽयमात्मा भवति । तद्वाचकोऽयमकारो भवति । तस्यापि तादृशानुगतिकत्वादविशेषेण सन्धिरभिव्याप्तिश्च भवति । तत्सन्धेश्च संज्ञासंस्कारयोर्भानम्। संस्कारशब्दस्य च, सम्यक्क्रियत इति व्युत्पत्त्या कालक्रमादि योगेनैव प्रयोजनम् । तदर्थबलादकारस्य निर्मानत्वम्, भावाभावराहितत्वमनाद्यनन्तत्वञ्च सूचितं भवति। तत्रैव

संक्षपविस्तरमहत्त्वाल्पत्वादिसामर्थ्यञ्च भवति । तत्सामर्थ्यबलेनैव हि वर्णत्रयाणां सन्धिः । ततः ओमित्येकश्शब्दो भवति ।

अकारस्य सर्वत्रानुगतावधेयत्वात्परिव्याप्तिर्न दृश्यते, किन्तु विशेषव्याप्तिः । तस्या अपि निरवयवत्वम् , निर्विषयकत्वञ्च नोपकल्प्यते, पूर्णे हीच्छाया असंभवात् । इच्छा त्वपूर्णविषयेति पूर्णं न प्रसह्येत । अवधिभूतेनापि तत्तद्देशबलेन पूर्णापूर्णयोरुपस्थितिः, जगदिदमपूर्णम्, पूर्णञ्च किञ्चिदन्यादिति सिद्धान्तितत्वात् । निश्चितस्संदिग्धश्च साध्यो दृश्यते । निश्चितस्तु पूर्णं भवति । तस्यैव नैश्चल्यनिरवयवत्वादिप्रवचनम् । संदिग्धो ह्यपूर्ण इति निश्चितो भवति । तच्चरित्वादिभानन्तु सावयवत्वाद्विज्ञेयं भवति । संदेहनिश्चितस्य तु सत्ता परित्याज्येत्यन्यदेतत् । तदैव नैष्काम्यान्निश्चितं भवति । प्रयोजनशक्त्यात्वाधाराधेयभावः , गुण-दोषौ , कर्माणीत्यादिसंबन्धफलं भवति । तत्राधिकरणं सत्ता । तस्या आत्मत्वेन न विवक्षा , किन्तु फलप्राधान्यादपूर्णत्वेन विवक्षा, इत्येतद्रूपस्यनिर्धारणाय विज्ञानाद्यावश्यकत्वम् । सर्वत्र प्रस्थितेन तज्जन्येन , तद्धर्मेण, तत्प्रवर्तननिवर्तनाभ्याञ्च , फलन्निश्चितं भवति । ज्ञापकाज्ञापकत्वादिसत्ताज्ञानवान्, सर्वेतिकर्तव्यतानिष्ठानुष्ठाता च ह्यात्मा भवति, तत्प्रवचनमकारेणेति नियमात् । तदकारस्य पृथग्रूपेण सन्धिरूपेण च लक्ष्यत्वम् । तस्माद-

कारस्वरूपम् , निरवधानान्तर्गतावधानसहितं बोध्यमित्यलम् । तस्मादात्माधिकरणभूतस्संसारः, संसाराधिकरणश्चायमात्मा भवति । तत्प्रवचनार्थकोऽयमकार इत्यपि सिद्धम् ।

आत्मनो ब्रह्मणश्चाकारेण प्रवचनं भवति, आत्मैव ब्रह्मणो बोधकारणमिति नियमात् । अन्यथा तु तद्ब्रह्म सर्वैरपरिच्छिन्नमित्यभिधानं स्यात् । अकारेण द्वयोः कथनमप्यध्याहारमात्रम् । वस्तुतस्त्वात्मीय एव शब्दः । अकारो हि सन्धिप्रातिपदिकत्वादिराहित्येन , न विभक्तिमान्भवति । विभक्तिस्तु विभागाय हि भवति । न चात्मनो विभागस्संभवति । न च तस्य वैयाकरणकार्यारोपणञ्च भवति । अत एव वर्णसमाम्नाये सन्धिर्न दृश्यते । पृथग्रूपेणैव सर्वे च वर्णाः प्रयुक्ता भासन्ते । स्वात्मनश्शक्त्या च शब्दनिर्धारणं कुर्वन्ति । स्पष्टञ्चेदम् “न वर्णानां प्रातिपदिकत्वादिसंज्ञास्ति” इति । अत एवाकारादेरक्षरत्वमप्युक्तम् । यस्य च नाशोत्पत्तिस्थितयो न भवन्ति, तदक्षरं भवति । तस्मादकारः, आत्मवाचक इति सिद्धं भवति ।

संसारे चात्मनः संस्कारः, अपूर्णत्वञ्च विज्ञेयम् । आत्मनश्च पुन स्साति योगे संसारेण संस्कारः । तेन च तस्यापूर्णत्वञ्च दृश्यते, बीजमिव तत्कृतं भवतीति निश्चयात् । तत्रैवेच्छाद्यारोपणम्, अणुत्वमहत्त्वव्यापकत्वादि च मन्यते । सर्वस्य का-

रणमात्मा । तद्वद्वर्णानां कारणमकार इति फलितं भवति । तस्मादकारस्य केवलत्वम्, तदुकारादियोगेन संसर्गोऽपिच भासते । कर्ता च यस्य यादृशः, तादृशं तत्कार्यं च भवतीति न्यायः । कर्ता ह्यवश्यं कार्येतिष्ठति, विना च कर्तारं कार्योत्पत्तेरदर्शनात् । सति च कर्तुरपूर्णत्वेऽनित्यत्वे च कार्यस्याप्यानित्यत्वमपूर्णत्वञ्च भवेदिति निश्चितं भवति । तस्मादात्मनस्संसारेऽपूर्णत्वं निश्चितं भवति । अत एव संसारो मिथ्यात्वेन भासते । नहि चास्यैकरूपेणावास्थितिः । जननं मरणञ्चेति क्रमेण त्रितयत्वम्, महत्त्वाल्पत्वे च, तथा पूर्णत्वानित्यत्वेचात्मन्येव कल्प्येते । अस्यैवात्मनस्सर्वं विशेषणं भवितुमर्हति । आत्मैव हि विशेष्यं भवति । तयोर्भिन्नमन्यत् । न तस्य नामरूपे। न चायं बुद्धेरन्यस्य वा विषयो भवितुमर्हति । आत्मविषयेष्वेव शब्दसंख्याकालादिप्रवचनम्, अन्यदप्यात्मनो वर्तत इत्यपि, आत्मसंभावनयैवानुमीयते । ज्ञाता च पदार्थः, न कदापि ज्ञेयः पदार्थो भवितुमर्हति, ज्ञानस्याविषयत्वात् । "ज्ञानं ब्रह्म" इत्यभिधानात् ज्ञातृज्ञानज्ञेयस्वरूपमिति तत्प्रशस्यते, ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदस्य तत्राभावात् । तस्मात्सर्वज्ञोऽयमात्मा, न तस्य ज्ञाताकश्चिदन्यो भवितुमर्हति । अतो हि ब्रह्मज्ञानं न संभवति । यद्यपि लोके ब्रह्मज्ञानीत्यादि विशेषणं दृश्यते, तथापि तद्भवनानुकूला योग्यतैव संसूच्यते । अत एव

"ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मैव" इति सिद्धान्तः, ब्रह्मणश्चाभेदान्वयात्, ब्रह्मज्ञान्यादिप्रवचनन्तु, पृथग्दृष्टया चान्यथाभवने सत्येव भवति । यस्य च न पृथग्भावो भासते, अभेदान्वयेऽभेदेनैव प्रतीतिः स्वयमभिन्नरूपश्च न स ब्रह्म, न तज्ज्ञानी, न च तद्वाचकवाच्यवचनञ्च भवति । अतोऽस्मिन्संसारे ब्रह्मविषयकश्शब्दोऽपि न भवति, तस्य पूर्णत्वेन निरूपणात् । यद्यपि ब्रह्मविषया जिज्ञासा, तदावश्यको वेदशास्त्रसिद्धान्तश्च भवति, तथापि तस्यासंभवत्वं भवति । केवलेनात्माधिष्ठितेन भ्रमरूपेण ज्ञानेन ब्रह्मज्ञानं प्रकल्प्यते । वस्तुतस्तु "त्वं ब्रह्मैवासि" इति वेदैरुपदिश्यते यदेतद्भ्रमरूपं व्यावर्तनम्, तव तन्न किञ्चिदिति उपदेशफलम्। भ्रान्तबुद्धेः परिशोधनाय वेदाद्युपदेशः । यो हि वास्तवः, स एव वेदशास्त्रसिद्धान्तेऽपि । संस्कारेण, संसर्गेण चात्मनि यस्य कस्यचिद्धर्मस्यारोपणम्, आत्मना तद्वहनञ्च, तद्धर्मो भवत्येव । नातो भिन्नस्त्वम्, न त्वत्तो भिन्नमिदमिति फलितोऽर्थः। यो ह्येवंबुध्यते, यस्य पृथक्त्वं न भासते, स स्वयं ब्रह्मेति निश्चयः। एवंभूतं ब्रह्म। तस्मात्तदर्थं न शब्दादिकं प्रतीयते शब्दादिकन्तु स्वात्मन्येव। अतोह्यकार आत्मवाचक एवेति सिद्धान्तः ।

॥ इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे प्रथमप्रकरणे

॥ अकारार्थनिरूपणन्नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥

ॐ

॥ अथ तृतीयस्तरङ्गः ॥

ओमित्यत्र द्वितीयेनोकारेण संसारोऽभिधीयते । तस्याप्यनाद्यनन्तत्वविशेषणं भवति, तदधिष्ठितस्य कर्तुरात्मनस्तथाहि दर्शनात् । संसारपदेन च सर्वोपाधिस्वरूपम्, स्थूलसूक्ष्मप्रकृति विकृत्यादिकं च बुध्यते । अतस्संसारप्रवचनार्थोऽयमुकारो भवति संसारे हि क्रमश्चायमात्मशक्त्या गृह्यते । लुप्यते चायमकार उकारे, लुप्तश्च बद्धस्तत्स्वरूपे तत्स्वरूपेणैव भासते; यथाह्यात्मा जगद्रूपे संसारे लुप्यमानस्तद्बद्धः तत्स्वरूपेणैव भासते । यद्यपि यस्य शक्त्या यस्तिष्ठति न स ततोऽन्य इति न्यायः, तथापि तद्गोपनाय स भवतीति बोध्यम् । यतो यो भवति, यस्माद्यत्स्थूलमुत्पन्नं स च तच्च तत्रैव स्वयं लुप्येदिति हि न्यायः । गोपनकार्यार्थमिदं भवति । अन्यथा तु सर्वं प्रसिद्धं भवेत्, गुप्तो गोप्यो गोपनं गोप्ता इति च न भवेत् । अस्मिंश्च संसार एव हि ज्ञानाज्ञानभावाभावजननमरणञ्चेत्यादि परिदृश्यते । पदार्थानां याथातथ्यं हि वर्तमानत्वम् । तदन्यथा भवनं हि भेदः । अयमेव हि अदर्शनं नाश इत्युच्यते । अयञ्च वस्तूनां स्थूलत्वादिभेदेन भवति । अन्यथा सत्कृतं सदिति न्यायाज्जगतः, "जायते"

इत्यादिव्यवहारो न स्यात् । अत एव, "नायञ्जातो न मृतो न प्रपञ्चरूपः" इत्यादि श्रुतिः अयमित्यात्मानं निर्दिश्य तथाहि वदति । यदेदंस्थूलसूक्ष्माणुबृहदिति व्यवहारयोग्यम्, तदास्य प्रपञ्चरूपत्वम् । प्रपञ्चरूपश्चायमात्मा भवति । तत्र तस्यापूर्णरूपत्वमेव । सर्वास्तिक्रियासंबन्धस्त्वात्मन एव । अतश्चोकारेण प्रपञ्चस्वरूप मभिहितं भवति । किञ्च एतदुत्पत्तिस्थितिलयानां प्रयोजनादि यत्किञ्चिद्वक्तव्यम् । तथा च नात्मनः कार्यस्य निष्प्रयोजनत्वम् । प्रयोजनाज्ञानेन, निष्प्रयोजनमिति न वक्तुं युक्तम् । यो ह्यनादिरनन्तश्च, तत्कार्यम्, प्रयोजनञ्च तादृशमवेति सुस्पष्टमेव । अतः प्रयोजनमप्यस्तीति ज्ञेयम् । अस्य केवलजिज्ञासाकारणत्वमेवात्रोच्यते । तस्मादुकारस्वरूपम्, अकारजातम्, तदिच्छानुरूपञ्च भवतीति फलितमस्ति ॥

अत्र चानेकवस्तुनामरूपगुणदोषभेदादिकं सर्वमुकारेणैव गृह्यते । विशेष्यस्यास्य विशेषणमात्रमुकारः । विशेष्यविशेषणाभ्याञ्च सर्वविधोऽपि संसारः परिबुध्यते । यावदिदं जगत्, तावद्विशेष्यविशेषणस्वरूपं हि भवति ।

अस्मिन्नुकार एव हि महत्तत्त्वादिकं सर्वं द्रव्यादिपदार्थजातं प्रभासते । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशदिक्कालसंख्यापरिमाणानि च सावसानारंभाणि चेति बोध्यम् । तेषामादिरेवायमुकारः । स

तु न कस्य चिदन्यस्याद्यन्तो भवति । आत्मा तु स्वयमनाद्यनन्तः । तस्याद्यन्तश्चोकार इति विज्ञेयम् । अवसानार्थकोयमारंभो भवति ; तथा चावसानमप्यारंभार्थकं भवतीत्येतत्संबन्धोऽपि परस्परफलो भवति । उकारेणैव स्थलादिकमुच्यते । तस्मादुकार एवाद्यन्त्यत्वविशिष्टोऽनाद्यनन्तवस्तुबोधकश्च भवति ॥

अत्रैव प्रकृतिशक्तिश्च तिष्ठति । संख्याकालशब्दादीनां संभवश्च तदधीन एव परिदृश्यते । एतैरेव हि चाणुत्वमहत्त्वे, तेषां संसर्गश्च भवति । ततस्सर्वाधारभूतेयमित्यवगम्यते । तत्र चैकः प्रेरकतयाऽद्वितीयो भवति, तत्र चैको विनश्यतीति नियमेन सर्वेऽपि परस्परं सर्वोत्पादकास्सर्वविनाशकाश्च व्यवस्थिता भवन्ति।

अस्य मिथ्यात्वमप्यवगम्यते, यस्य च भेदो विभाव्यते, नोत्पादकाविनाशकाविधिः, एकस्थं तदेव मिथ्येति प्रतीतेः। अत्रैव युष्मदस्मदौ, तमःप्रकाशौ च दृश्येते । केवलमिथ्यात्वमप्यस्य लक्षणं भवति । अन्यथा तु युष्मदस्मद्वृत्तेरेकत्वेन भेदो न स्यात् । अत एव मिथ्याप्रपञ्चात्मकं सर्वं भवति ।

सत्स्वरूपं त्वात्मनिश्चितं भवति । आत्मनो यद्यप्यपूर्णादित्वम्, तथापि संसर्गजया हि भिन्नदृष्ट्या स्वयमविशेष्यमपूर्णश्च भवति । समदृष्ट्या तु पूर्ण एव भवति । स च केवलारोपेण संसर्गेण हि बद्धः प्रभासते । तादृशावस्थोपस्थितौ सत्याम्, तदुचित-

सुखदुःखादिभाग्भवति । अत एव श्रूयते—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म" इति । जिज्ञासाकरणत्वेनैव हि भेद इति जगतः फलं दर्शितम् । न वस्तुतस्तत्राशाकरणत्वं प्रतीयते । सर्वमेतदुकाराकारस्वरूपेण गृह्यते । रूपभेदस्संज्ञाभेदश्च, तयोस्संबन्धेनेति ज्ञेयम् । संबन्धस्तु कालस्वरूपभेदेन भवतीत्यतः पृथक्तम् । पर्यायोऽप्यत्रदृश्यते । तदात्मनः फलं भवति, तत्रापि पृथग्भावेन चात्मनस्संधानात् । अत एवोकारप्राबल्येनात्मन्यवस्थाभेदश्च भासते । अवस्थायाः भेदस्य च कारणं कालस्संख्या च । व्यापारस्तु कालेन संख्यया च भवति । विना च व्यापारम्, न संसारस्य स्थितिर्भवति । तस्माद्व्यापारार्थकोऽयमुकारशब्दः । अनेनैव सर्वेषां सन्धिः ।

वर्णसमाम्नायेऽप्युकारस्यैव सन्धिकारणत्वमुक्तम् । अत एव वर्णानां स्थानभेदः प्रयत्नभेदश्च भवति । "वर्णैश्च पुनः शब्दा जायन्ते" इत्यादिविधिना वर्णानां क्रमिकसंबन्धेन शब्दो भवति । तदर्थोऽपि च तेनैव क्रमेण विज्ञायते । तस्य लिङ्गसंख्याकारकविभक्तयोऽपि तदनुरोधेन भवन्ति । छन्दसां मध्ये तत्प्रयोगोऽपि तादृशस्वरूपेणैवोपलभ्यते । वर्णक्रमाविधानाच्च शब्दार्थः प्रतीयते । तस्मात्सर्वकारणमुकारः । अत एव "उकारस्सर्वशाब्दिकः" इति स्पष्टम् ।

आकाशस्य वायुना, वायोश्च तेजसा, तस्याप्यद्भिः, तासां पृथिव्या नियोजनम्, तत्तद्गुणानां संबन्धश्च भवति । तत्तद्वृत्तीनामेकस्थत्वम्, तेन तेन धर्मेण च कार्यैत्वकल्पनञ्चेत्यादिप्रवचनार्थोऽयमुकारोभवति । "अस्मादेतदेवं प्रजायेत । अतश्चेमानि जातानि जीवन्ति" इत्यादि सर्वमुकारेण सिद्धं भवति । अत्रैतस्य विरामः, अस्मादारम्भः एतत्कर्तव्यमकर्तव्यञ्च, कृतमकृतञ्चेत्यादि सर्वं तेनैव बोध्यं भवति ।

सन्धिना हि किल सर्वोत्पत्तिर्भवति । सन्धिभूतो हि स्वयमेवोकारस्संसारवाचकस्सन्धिस्थ इति हि वेदैर्निश्चितः । फलन्त्वेतस्य दुर्विज्ञेयं भवति । यद्यपि साध्यं फलं साधनेन केनापि साधयितुं शक्यते ; तथापि नानात्वात्तस्य दुर्विज्ञेयत्वमेव । अकारानुक्रमादिज्ञानस्यासंभावात्, तत्राविद्यमानत्वाच्च, उकारेण तद्ग्रहणं बोध्यम् । यद्यप्यकारस्यापूर्णत्वमेव, तत्र च कारणं भवति ; तथापि तस्यान्येन संबन्धादन्यधर्मस्तत्रारोप्यते । बुद्धिविरामार्थकमिदंत्वारोपणं भवति । अतो ह्यकारस्य स्वरत्वम्, व्याकरणविहितत्वञ्च बोध्यम् । शब्दशास्त्रे हि सर्वेव्यञ्जनवर्णाभवन्ति । अकार एव केवलं स्वरोभवति । यो हि स्वयमेव प्रकाशते सर्वस्य प्रकाशकश्च, स स्वर इतिसिद्धम् । तेनोकारादीनां वर्णानां व्यञ्जनत्वम्, उकारेणैव सर्वस्य नियोजनञ्च विज्ञेयं भवति । तत्र च

शक्तिरकारस्यैवेति ज्ञायते । तस्मादोमित्यत्र युक्ताभ्यामकारोकाराभ्यामात्मसंसारयोर्बोधो भवति । संसारशब्दश्च सर्वशब्दानामाधारभूतः, सर्वव्यावहारिकपदार्थबोधकश्च भवति । कति पदार्थाः, कीदृशास्ते इत्यादि विज्ञान मुकारार्थ विज्ञानप्रयोजनं भवति ।

आवश्यकानावश्यकविधिद्वयज्ञानेन स्पष्टमुक्तं भवति । वस्तुतस्तु तत्रावश्यकानावश्यकं यत्किञ्चित्तत्त्वम्, तदवस्था च, कालसंख्यानियमेन भासते । तस्याविद्यमानत्वेनावास्तवत्वेन च नानावश्यकञ्च यत्किञ्चित्तत्त्वमस्तीति प्रशस्तं भवति । उकारेणत्वनावश्यकं तत्वमपि बुध्यते। वस्तुतस्तु सर्वस्याप्यकारमूलकत्वेन सर्वमप्यावश्यकमेवेति ज्ञेयम् । कार्यदृष्ट्याहि पदार्थस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वं विज्ञायते । यथा हि, लोके पदार्थस्य एककार्यदृष्ट्यावश्यकत्वम्, अन्यकार्यदृष्ट्या तस्यैव पदार्थस्यानावश्यकत्वञ्च दृश्यते । अतोऽनावश्यकमावश्यकञ्च न किञ्चिदिति विज्ञेयम् । अयमन्योन्यमभेदश्चोकारेणैव ज्ञायते । उकार संबन्ध एवावस्थानियन्ता च भवति । अतस्तादृशाविधिद्वयेनैवावश्यकमनावश्यकञ्च भासते । सिद्धान्ते तु स्वभावतः प्रतीतपदार्थस्यैव प्रवचनम् । तस्माद्वेदोक्तं सर्वमावश्यकं भवति ।

सर्वाणीमानि कर्माणि जातानि जायमानानि चावश्य-

कानीति वेदितव्यानि भवन्ति । एतत्संसारमात्रञ्चात्मावश्यकत्वेन विज्ञायते । यद्यपि संसारस्य उत्कृष्टापकृष्टत्वं भवति, तथापि तस्य भ्रमत्वान्न तथेति विज्ञेयम् । विदुषान्तु तथा न भवति । अत एव हि सर्ववेदान्तग्रन्थाः, "समाने हि सुखदुःखे तथा शत्रुमित्रे परापरौ, सर्वमपि च सर्वधा स्वयमेव ब्रह्मभूतम्, आत्मवृत्त्या च सर्वत्र स्थितम्" इत्युपदिशन्ति । साम्यबुद्धिरेव हि सर्वेषां कर्मज्ञानादीनां फलं भवति । यावदेवं न बुध्यते तावदेव ह्येते प्रतीयेते । यो हि स्वात्मवृत्त्या यदावश्यकंमन्यते, तत्सुखम्, तथानावश्यकं दुःखम् । एवं सर्वत्र वेदितव्यं भवति । अन्यथा सर्वमेवेदमात्मेति बुद्ध्याप्रपञ्चनाशः, सर्वत्र चैकैवात्मवृत्तिश्च स्यात् । अतश्चायं परमानन्दो मोक्षः, स्वर्गप्राप्तिरित्याद्यनावश्यकत्यागेनोच्यते । अत एव साधवस्तत्त्वविदः, संसारस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वारोपं न कुर्वन्ति । किन्त्वेनमावश्यकविधिना पश्यन्ति । तेषाञ्च प्राप्तम्, दृष्टञ्च सर्वमावश्यकं भवति । एवं भूतादिकालभेदोऽप्यावश्यकत्वेन गृह्यते । वस्तुतस्तु वर्तमानरूपश्चैक एव कालः, सायं प्रातः मध्याह्न इति, भूतो भविष्यो वर्तमान इत्युपाधिभिर्भिन्नः परिदृश्यते । तत्तदुपस्थित्या हि तथा व्यवहारो भवति । तस्मात्कालत्रयस्यापि सत्ता त्वेकैव मुख्या भवतीति बोध्यम् । तथा ज्ञानमप्यावश्यकमेव भवति । एवमेव च नित्यत्वमनित्यत्वं सत्यत्वञ्च

भवति । प्रवचनार्थं हि पदार्थानां कालेन व्यवस्था भवति । तयैवार्थभेदः, तेन च शब्दभेदः, तेन संख्याव्यवहारश्च भवति । अतः कारणभूतोऽयमुकारव्यापारस्सर्वेषामिति बोध्यम् ।

तत्रैकदेशस्समुदायश्चेत्युभौ भवतः । समुदायग्रहणे चैकदेशग्रहणमिति नियमेन समुदायस्थेनात्मना संसारस्यापि ग्रहणं भवति । आत्मैव समुदायस्थः । द्वयोरपि परस्परं ग्रहणं दृश्यते । संसारेणात्मना चान्यपदार्थस्य नामरूपरहितस्य सत्त्वमात्रेणानुमितिर्भवति । न तत्र प्रत्यक्षस्य संभवः । एवञ्चोकारार्थेन संसारेण ह्यात्मनो बोधो भवति, न तथाह्यात्मना संसारस्य । आत्मनः प्राथम्यं हि तत्र हेतुरिति विज्ञेयम् । यद्यपि मिथ्यात्वेन तत्प्रतीतिर्भवति, तथाप्यावश्यकत्वेनात्रापि तदात्मनः क्रिया भवति । अतो न संसारत्यागसंभवः । केवलं तस्मिन्मिथ्यात्वज्ञानमेवेति सिद्धान्तः ।

यो ह्यावश्यकस्तस्यैव स्वभावोऽत्र चोच्यते । न तत्र कारणम्, कर्ता, प्रयोजनम्, नाम, कार्यमित्यादिव्यवहारः प्रभवति । अतस्तस्य प्राथम्यं विज्ञायते । आत्मनश्च संसारभवनमात्रेणेदं ज्ञानमिति विज्ञेयम् । संसारदशायान्तु तस्य कर्तृकरणक्रियादिव्यवहारस्सर्वोऽप्यस्ति । एतेषां वर्णानां त्रयाणां प्रणवोंकारस्थितानां सन्धिस्थत्वे सति बोधो भवति । तस्मादुकारेण तु

केवलं संसारकार्यमुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वञ्च बुध्यते । अकारेणायमात्मा सर्वव्यापक इति बुध्यते । तयोस्सिद्धान्तश्च न किञ्चित् । केवलावश्यकत्वेन तयोस्तथा नियमः ।

एकदेशसमुदायविधिश्चापि प्रकृते भ्रमेणोपतिष्ठति । समुदायस्य चैकदेशस्य लक्षणेन हि भेदो भवति । सति च भेदे संबन्धस्य संभवः । अभेदे तु संबन्धप्रवचनमपि न संभवति । तन्निर्धारणन्तु सत्तयैव भवति । वस्तुभेदे हि संबन्धभेदस्सत्ताभेदेन भवति । अतस्सर्वेषां वस्तूनां सत्ताभूतश्चायमात्मा भवति । वस्तु चात्मनोऽन्यदिति निश्चयेन, "सर्वे सर्वोत्पादकाः" इति वेदोक्त्या च तदुकारवृत्तिः कारणं । तस्मात्संसारमात्रार्थबोधकोऽयमुकारप्रयोगो भवति ।

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे प्रथमप्रकरणे
उकारार्थनिरूपणं नाम तृतीयस्तरङ्गः ॥

ॐ

अथ चतुर्थस्तरङ्गः ॥

मकारोऽयं तृतीयश्चाकारोकाराभ्यां भिन्नस्वभावः, निषेधवचनोऽव्ययोऽर्धमात्रश्चभवति । न चायमात्मनस्संसारस्य तयोर्हे-

तोर्वा बोधको भवति । न तदधीनः कश्चित्परिदृश्यते । नाप्ययं कस्यचिदधीनश्च भवति । मा कुरु मा भवेत्यादिप्रयोगदर्शनादस्याऽव्ययत्वम्, निषेधार्थकत्वञ्चेहोच्यते । न केनापि छान्दसेन स्वरेण, प्रयोगेण, वर्णेन वा, तदर्थभेदः परिदृश्यते । नायं व्यापकोऽव्यापकश्च भवति । केवलं भेदवचनत्वमप्यस्य न स्वतो भवति; किन्तु संसारदृष्ट्या हि विज्ञायते । अस्य चास्तित्वनास्तित्वमप्येवम् । अतस्त्वेवंभूतो मकार इति विज्ञायते । सर्वशब्दमूलभूतयोस्सर्वार्थयोरकारोकारयोर्योगे सति चास्योत्पत्तिः परिदृश्यते; अतस्सर्वाक्षरमूर्धन्यो मकारो भवति । अस्यानुस्वारस्वरूपत्वमपि चोच्यते; परसान्निकर्षविवक्षया हि तद्भवति; सा च तत्कृत्रिमपरिणामस्वरूपप्रवचनार्था हि भवति । न च सा तत्स्वभावतो भवति । अन्यथा हि तस्य निषेधार्थकशब्दत्वेन प्रयोगः, सन्धिः, प्रातिपदिकादिसंज्ञाकरणञ्च सर्वमपि निरर्थकं भवेत् । नचायं मकारः पूर्णोऽपूर्णः, कामनारूपः, सविकारो निर्विकारः, शून्योऽशून्यः, केवलस्सविशेषणश्च भवति । नायं लीयते, न तस्मिंश्च कश्चिल्लीयते; नायमुपस्थितोऽनुपस्थितश्च भवति; नायं स्थापकः, स्थाता, स्थेयः, स्थानञ्च भवति; नायमस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारगोचरो भवितुमर्हति । अत एव तेन मकारेण सहाकारयोगोऽपि न भवति । अत्र यद्यपि "स्वराश्रयं व्यञ्जनम्" इति विधिः परिदृश्य

तथापि नचायं विधिरत्र परिगृह्यते, अस्य च केवलसर्वनिषेधप्रवचनार्थकत्वात् । तस्य च व्यञ्जनत्वेनाभिवर्णनन्तु, वर्णसमाम्नायाद्दोषरूपं भवेत् । अन्यथा तु मकारो वाचको न स्यात् । यद्यपि “ रुक्माभं पुरुषं परञ्च ” इत्यादिभिर्मकारस्य देवताद्यर्थकत्वं दृष्टम्, तथापि तादृशज्ञानस्य भ्रमरूपत्वात् उक्तं तत्सर्वमप्यात्मार्थकं भवति । आत्मनो योगेन ब्रह्मसंज्ञापि न तस्योच्यते । कार्याकार्ययोर्भिन्नत्वात्सर्वविरहितत्वाच्च आत्मनस्सर्वं विशेषणमिति निश्चितं भवति । स एव ज्ञातव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यश्च भवति । अत एव

“ प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वसुधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ ”

इत्यप्यात्मार्थकमिदं वचनं भवति। ततः परं यत्किञ्चित्तन्निषेधार्थकोऽयं मकार इति बोध्यं भवति ।

यद्यप्यहं ब्रह्मास्मीति ह्युच्यते, तथाप्यहमस्मीति क्रियायोगे ह्यात्मन एव ग्रहणं भवति । अहं ब्रह्मेत्युक्त्या हि नान्यद्ब्रह्मेति सूचितं भवति । अतो नाहं ब्रह्म, न त्वं ब्रह्म, न ब्रह्म स्वयमपीति शुद्धं ह्येतद्ब्रह्मेति विज्ञायते । यच्च वान्यत्किञ्चिदस्ति, तदात्मनः संबन्धरूपस्संसारः । आत्मनस्संसारस्य चास्तित्वमप्यावश्यकमित्यवगम्यते । असत्यपि संसारे चात्मनस्सत्वमवगम्यते ।

मिथ्यात्वान्न तथा संसारस्य; आत्मनो हि स्वतोभावस्वरूपत्वाच्च । उकारबुद्ध्या ह्यस्त्येव संसारः, नास्ति चात्मेति फलितं भवति । अस्तिनास्तीति द्वाभ्यां भावाभावपदार्थावुच्येते । तयोः प्रकाशस्त्वकारोकाराभ्यामेव भवति । यस्य येन संबन्धः, स तद्गुणं हि परस्परं लभते । अतो भावाभावयोर्गुणः परस्पराधिकरणो भवति । न ताभ्याञ्च यत्किञ्चिदन्यद्वस्तु विज्ञेयं भवतीति सिद्धम् ।

“ आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ”

इत्येतदर्थस्तु केवलात्मसंसारयोरेव चरितार्थः । तम इव तमश्चात्मनस्संसारो भवति । अस्यैव भावाभावौ च भवतः । न चाप्रतर्क्यादिप्रवचनमात्मन्येव न संसारे इति केनापि वाक्येन वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्, मकारार्थवैय्यर्थ्यापत्तेः । अत एव नार्थोऽनर्थः, प्रसुप्तोऽप्रसुप्तश्च, प्रतर्क्योऽप्रतर्क्यो वितर्क्यश्च, ज्ञेयोऽज्ञेयो विज्ञेयश्च, भिन्नोऽभिन्नो विभिन्नश्च न भवति ; किन्तु केवलमर्धमात्रन्तादिति स्पष्टं भवति । यद्यपि “ब्रह्माणि सर्वाणि लीयन्ते” इत्याद्युक्तिः, तथापि तदात्मन एव ग्रहणं भवति । ब्रह्मणः पदार्थत्वाभावात्तत्र लयोत्पत्तिस्थितिसामर्थ्यन्न वक्तुं युक्तम् । सर्वन्तत्सामर्थ्यासामर्थ्यञ्चात्मन्येव भवति । आत्मा हि किलासहायवान्व्यापकस्सर्वद्रष्टा सर्वशक्तश्च भवति । तस्माद्वेदे प्राणेन्द्रियपरो-

क्षापरोक्षसापेक्षनिरपेक्षहेत्वहेतुसाध्यासाध्यं नेत्यर्थतया, "मं ब्रह्म, खं ब्रह्म" इत्याद्युक्तं भवति । यस्य च न पूर्वापरौ, नार्थानर्थौ, तन्मकारवाच्यं भवति । तस्मादिदञ्जगदात्मभूतम्, तमःप्रकाशयुक्तम्, भावाभावविशिष्टञ्च द्रष्टव्यम् ।

अकारोकारयोर्हि योगेन सर्वाः क्रियास्समुत्पद्यन्ते । मकारस्त्वयं तत्प्रतिषेधमात्रवचनः सर्वैर्वियुक्तो निरपेक्षो न निषेध्यश्चेति मन्तव्यः । ज्ञानाविषयत्वादसामर्थ्याच्च तज्ज्ञेयम्, न बोध्यत्वेनोपयुक्तं भवति । ब्रह्मण्यप्ययं योगो भवति । एवंभूतमकारस्वरूपनिश्चयो ज्ञानविज्ञानयोगसांख्यानां फलं भवति । एवंविधप्रतिषेधश्च भावाभावनिश्चयाय ससाधनो भवति । अतो ह्येवन्निश्चित्य, सर्वमपि कार्यञ्चावश्यकं ज्ञात्वा, परमानन्दो भोक्तव्य इत्युपदेशः । सत्युकारव्यापारे, सर्वं कार्यजातं त्रितयक्रमेणभवति । एवमकारेऽप्यनेकत्वारोपश्च संक्षेपविस्तररूपो भवति । तदेतदेवं भवतीति निश्चयेन न किमपि चिन्तनीयं भवेत् । न हर्षशोकौ, न च महल्लब्धित्यादिर्हि निश्चयः । तेन सर्वं संसारस्वरूपं सुखमवस्थीयते । मकारप्रतिषेध्यविज्ञानाय न यत्नः कश्चिदस्तीति हि सिद्धान्तः । सर्वञ्च ब्रह्मगतमस्ति । सर्वगतं हि ब्रह्म भवति । अतस्सर्वत्र सर्वं साध्यमसाध्यञ्च केवलप्रतिषेध्यस्वरूपं भवतीति निर्णेयम् । सर्वाश्रयोऽयमात्मा आत्माश्रयं सर्वमित्येतदपि भ्रममूलकं भवति ।

अतोऽयमात्मा नाश्रयो नाश्रयी च, केवलावश्यकत्वेन बोध्यो भवति । यदेतदपि ज्ञानम्—ममायम्, तवायम्, अस्मत्कृतिः, तत्कृतिः,मदीयम्, तदीयम्, अन्योऽयमन्यादिदम्, पवित्रोऽयमपवित्रोयम्, इदं पापमिदं पुण्यम्, बन्धोयं मोक्षोऽयमित्यादि; तत्सर्वं भ्रममूलकमेव भवति । आवश्यकेन विधिना तु केवलं सर्वं विज्ञेयमेव भवति । सर्वप्रतिषेधबोध्यत्वमात्रेण ब्रह्म विज्ञेयमेव भवतीति सर्ववेदानाम्, तद्विहितसिद्धान्तानां फलं भवति । अतस्तत्प्रवचनादिकं सर्वमप्यावश्यकं भवति । सर्वसिद्धान्तव्यवहारेणाकारोकारयोस्संयोगस्तद्वियोगश्च बोध्यो भवति । केवलप्रतिषेधमात्रेण हि न संयोगवियोगौ, नाभियोगः, न यत्नश्च भवति । नचायमात्मा प्रतियोगी, नानुयोगी, न विचार्यो नाविचार्यः, न निर्धार्यो नानिर्धार्यः, न नियोज्यो नानियोज्यः, न सर्वो नासर्वः, न प्रशस्तो नाप्रशस्तः, न सिद्धो नासिद्धः, साध्योऽसाध्यश्च नैवेत्यादिप्रतिषेधार्थो भवति । अत एव "निषिद्धस्सर्वान्तःप्रतिष्ठः पुराणः प्रसहस्समोऽयमात्मा,प्रथितः प्रसर्गोऽविधेयोऽयमात्मा,जन्यज्ञानोऽयमात्मा, प्रमाणप्रमेयोऽवधेयोऽयमात्मा, ज्ञेयोऽविशेष्यत्वावधेयोयमात्मा, नेदं ब्रह्म प्रतिषिद्धम्, वर्ज्यावर्ज्यविरहितञ्च, कुत्सितमकुत्सितम्, मूलममूलञ्चेत्यतो मः" इत्यादिबीजेन मकारः सम्यगुक्तो भवति । यद्यपि "तत्सद्ब्रह्मेति" प्रवचनम्, तथापि तच्च

देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं सदिति संज्ञया चासतश्च भिन्नं तदिति प्रतिषेधफलं बोध्यम् । मकारेण न कस्यचिद्व्यावृत्तिः; नैव हि व्यापारस्य; किन्तु व्यापारविशिष्टानान्तदविशिष्टानाञ्चैव प्रवचनं भवति । तच्च कालसंख्यायोगवियोगधर्माधर्माश्चेत्यादिरूपम् । अतः "अप्रमेयं प्रतिषिद्धमप्रतिषिद्धं परं ब्रह्म साख्यम्, संख्या-देशकालवस्तुपरिणामान्ताद्यनाद्यनन्तवर्जितम्" इत्युक्तं भवति । तस्मादयं मकारः प्रतिषेधवचनोऽर्धमात्रो भवति । अत एव

"अकारोकारयोर्भिन्नं वर्णानां योगनिर्वृतम् ।
प्रशस्तमप्रमेयञ्च मस्वरूपं तदुच्यते ॥"

इत्यादिवाक्यैस्तदर्थो बोधितो भवति । वर्णसमाम्नायेऽपि मकारस्य व्यञ्जनानाम्, स्वराणाञ्च भेदः परिकल्प्यते । यद्यपि मकारस्य पवर्गेण स्थानप्रयत्नौ समौ परिदृश्येते, तथापि पवर्गत्वेन तदारोपो न युक्तः, स्थानप्रयत्नयोश्चारोपयितव्यत्वाभावात् आरोपणस्य च संसर्गादिनियमविरोधात् अक्षरसमाम्नायप्रतिषिद्धानां स्थानप्रयत्नाद्यारोपे प्रयोजनाभावाच्च । अत एव स्थानप्रयत्नतुल्यत्वेपि तस्य न केनापि वर्णेन सावर्ण्यंभवति । किञ्चार्धमात्रिकमकारानुस्वारो विसर्गश्चायोगवाहत्वेनोक्तः । अयोगवाहानां हि न सावर्ण्यम् । अयोगवाहत्वञ्चास्य, केवलमक्षरसमाम्नायप्रतिषिद्धत्वमेव । आक्षरसमाम्नायिकानामेव हि सावर्ण्यम्, तेषामेव च

सर्वपरिणामः । यद्यप्यनुस्वारादीनामपि संहितायां सन्धिविकारो भवति, तथापि तादृशेनैव हि रूपेण तद्विकारो भवति । विसर्गस्य सकारादि प्रतीकम् । तत्रापि विसर्गः पाक्षिक एव । कदाचिद्विसर्गरूपेणैव विकारः परिदृश्यते । एवमनुस्वारमकारयोरपि । मकारानुस्वारे तु न भेदः । स च केवलमन्यवाक्याध्यवसेयो भवति, यथा—निषिद्धं प्रतिषिद्धञ्चेति शब्दद्वयम् । अत एव "मा संसारः, मात्मा च" इत्यादि स्पष्टं भवति । यच्च किञ्चिदस्ति नास्ति च संसाररूपात्मरूपम्, "तन्मा" इति फलितार्थः । यश्च मा, स न संसारः, नात्मा चे त्यपीष्ट एव । मकारस्वरूपन्तु संसारात्मनोर्विरुद्धम्, तत्सहितञ्च परस्परोपहार्यं भवति । अतो मकारस्य सन्ध्यादिनियमो न प्रशस्यते । तस्यायोगवाहसंज्ञयैव निर्वाह इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः । अत एव चास्याकारोकाराभ्याञ्च न योगः; किन्तु द्वयोः प्रतिषेधस्वरूपस्सत्यासत्ययुक्तायुक्तनिषेधकस्वरूपश्च मकारोभवति । यत्र चैतत्त्रयम्, प्रवचनरूपम्, संसरणमनिषिद्धञ्च, स प्रणव इति वेदितव्यम् ।

त्रयाणां योगस्वरूपं ब्रह्म भवति । न तत्रैकैकं किञ्चिद्वस्तु चास्तीति निर्णेयम् । नायं संसारः स्वयं दृश्यते । नापि चात्मा तद्भिन्नः परिदृश्यते । नापि तद्द्वयोर्ब्रह्मसंज्ञा । तच्च संयोगवियोगरहितमन्यद्वेदितव्यं भवति । शब्दकालाभ्यामतीत-

त्वान्न तद्ब्रह्म प्रवचनलभ्यं भवति । तस्मादेतादृशमोमित्येतत्तादृशप्रकारत्रयावस्थितब्रह्मबोधकं भवति । यद्यप्येवं ब्रह्मेत्युक्त्या, संसारोऽयं ब्रह्म, उतात्मा, अथवा निषिद्धमिति सन्देहः स्यात् ; अतस्त्र्यर्थको वर्णानां त्रयाणां सङ्घातः ओमित्युक्तो भवति, तथापि व्याख्यानेन तत्सङ्घातस्य तादृशार्थकस्य सत्त्वेऽपि न वर्णानां त्रयाणां पृथग्भावः । तथा व्याख्यानन्तु तादृशयोगयुक्तत्वनिरूपणार्थं भवति ; येन त्रयाणां बोधो भवेत् । वस्तुतस्तु न तेषां पृथग्भावः परिदृश्यते । न संसारश्चात्मनो भिन्नस्तिष्ठति । एवमात्मापि न संसाररहितस्तिष्ठति । एवं प्रतिषेधार्थकमकारं विना नचैतद्द्वयोरुपस्थितिर्भवति । अतोऽस्य प्रणवस्य भागत्रयेण कथनं केवलसर्वबोधायेति मन्तव्यम् । प्राधान्यात्तु केवलमेकाक्षर एव सः, यथा चावयवी तदवयवेभ्यो भिन्नः परिदृश्यते । अत्र चोभयोस्सत्ता त्वेकरूपैव भवति । एवमेव हि परं ब्रह्मेति विज्ञेयं भवति । उदाहरणमात्रभूते संसारे न तदर्थकत्वम्, एतत्त्र्याणां विभागैकत्वञ्च द्रष्टव्यम् ।

आत्मसंसारप्रतिषेधार्थकानामकारोकारमकाराणां त्रयाणां केवलानुभवेन त्रित्वैकत्वं बोध्यम् । अनेकैकयोरप्येवंवृत्तिः कल्पनीया । तत्र चैकस्मिन्ननेकत्वविज्ञानम् , अनेकस्मिन्नप्येकत्व विज्ञानञ्च भवति । वस्तुतस्तु अनेकैकत्वयुक्तं तादृशमेकं ब्रह्म

विज्ञेयं भवति । यद्यप्येकानेकभानं पृथग्भावेन भवति, तथापि वास्तवैकत्वविज्ञाने च न भेदः परिदृश्यते । एकादिव्यवहारे च सर्वत्रैकत्वबुद्धिविशिष्टबोध एव मुख्यः । बहुत्वसंख्याविशिष्टबोधस्त्वयमेकोऽयमेक इति बहूनां समाहाररूप एव । बहुत्वमपि चैकावस्थयावगम्यते । यथा चैकः पुरुषः बाल्याद्यवस्थया, बालः, युवा, कुमारः, वृद्धश्चेत्याद्यनेकव्यवहारविषयो भवति, यथाज्ञः प्राज्ञ इति । नह्यत्र पुरुषभेदोऽवगम्यते । कालिकभेदेन बालोऽयमित्यादिपुरुषभेदभ्रमस्समुद्भवति । अयमित्यनेन भेदोऽवगम्यते । एवमेव ह्येकस्माद्वृक्षवीर्यात्समुत्पन्नाश्चानेकेऽप्येकजातीया एव ते वृक्षा भवन्ति । तेभ्यश्च तद्वीर्यं तस्माच्च तादृशाः । अत्र च भेदाभगतिः । एवमेव ह्येकानेकयोस्संबन्धः । अत एव संख्यावधिर्न परिदृश्यते । बुद्धिविराम एव तदवधिनियामकः । एकं शतं सहस्रं लक्षमित्यादिव्यवहारस्तु भ्रममूलक एव । अवस्था हि पुनरेतादृशीति नियता । नात ऊर्ध्वं संख्या भवति । वस्तुतस्तु संख्ययावस्थासंभवः। सर्वमेकस्मादारभ्यते, एकस्मिन्परिसमाप्यते । अतस्सर्वत्रानन्तत्वमेव भवति । एकस्मिन्व्यक्तिवचनेऽप्यनेकत्वज्ञानं तादृशभ्रमरूपमेव । तस्मादेकानेकयुक्तमेकमेव; न पृथक्पृथगनेकं भवति ।

एवमेव संसारात्मप्रतिषेधाश्च भवन्ति । यं विना न

यस्योपस्थितिः, न तयोः पृथग्भावोः वक्तुं शक्यः । किन्तु स्वयमेक एव तिष्ठति । संसारस्त्वयमात्माधीनः, तथैवायमात्मा संसाराधीनः । तदेवं निश्चयेन न तयोः पृथग्भावस्समुपपद्यते । तयोस्संबन्ध एव निषिद्धो भवति ॥

तदेतत्त्रयाणां ब्रह्मस्वरूपत्वमुक्तं भवति । अस्यैव प्रणवस्य त्रिकूटत्वञ्चोक्तम् । यदेतत्त्रयाणां विभागेन विज्ञानम्, तद्भ्रमरूपमेव । नान्यथा सप्तपदार्थभ्रमसंभवः । तदेवमकारोकारमकाराणां व्याख्यानेन ब्रह्मविज्ञानं सिध्यति । आत्मा संसारः निषेधश्च बुद्धिविरामायोक्तो भवति । अन्यथा तु साक्षादेकं विशुद्धं ब्रह्मत्रयं भवेत् । तस्य केवलकार्यविज्ञानाय हि वर्णात्रयात्मकः प्रणवशब्दश्चोच्यते । यथा चैकस्यैव पुरुषस्यानेकवृत्तिकत्वमुपलभ्यते, यथाज्ञः प्राज्ञश्चेति । कार्यदृष्ट्या हि कारणावश्यकत्वम् । तथैवात्राप्यात्मानात्मतत्संबन्धनिषेधानामावश्यकत्वमभ्युपगन्तव्यं भवति । यद्यपि "मं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्याद्युक्तिः, तथापि तत्र संज्ञासंज्ञिव्यवहारः । संज्ञा तु संज्ञिनां वाचिका भवतीति शब्दशास्त्रसिद्धान्तः । तेन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि स्पष्टमुक्तं भवति । सर्वशब्दोऽप्येतत्त्रयस्यैव वाचको भवति । यदिदमेतत्त्रयवाच्यं तदेव सर्वं भवतीति बोध्यम् । तेनात्मा ब्रह्म, संसारश्च ब्रह्म, निषिद्धश्च ब्रह्म, सर्वञ्च ब्रह्मेति फलितोऽर्थः । संज्ञया च हि नियमेन संज्ञिनां ग्रहणं भवति; संज्ञिना तु न संज्ञाग्रहणसंभवः, तेनैव सहयोगस्य दृष्टत्वात् । संज्ञिमात्रग्रहणार्थस्संज्ञाप्रयोगः । पृथङ्निर्दिष्टानां हि संज्ञा न कदापीत्येतन्न्यायसिद्धं भवति; यथा—एकजातिवाचकशब्दोच्चारणेन तज्जातिस्थसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं भवति । व्यक्त्या हि न जातेर्ग्रहणम् । तस्मात् "ओं ब्रह्म परात्परम्" इति सूत्रम् । ओमित्युक्त्या हि सर्वशब्दवाच्यानां सर्वेषां पदार्थानां ग्रहणात् "सर्वं खल्विदम्" इत्याद्युक्तिस्संगच्छते । अत एव ब्रह्म त्रितयात्मकं प्रस्फुटितम्, सर्वस्थम्, सर्वस्वरूपम्, भिन्नमभिन्नमित्याद्युक्तम् । अहं ब्रह्मेत्युक्त्या हि सर्वं गृह्यते, एतत्त्रयाद्भिन्नो नाहमिति नियमात् । एकैकस्मिन्नपि शब्दे चैतत्त्रयं बोध्यं भवति । वैयाकरणानाञ्च प्रशस्तोऽयं पक्षः । एतत्त्रयात्मक एव शब्दः, ब्रह्मणश्च तथात्वात् । त्रितयात्मकत्वेनैव शब्दब्रह्मेत्यभिधानं भवति । एतत्त्रयाणां परस्परकार्यकारणभावो न भवति, तथैव तदावश्यकत्वात् । यद्यपि यदिदम्, "तत्त्वमसि" इत्यादिभेदवचनं वाक्यम्, तथापि तदर्थस्याभेदपरत्वमवगन्तव्यम् । यदेतत्त्रयमात्मा संसारो निषेधश्च, तत्त्वमसि, तदहमस्मि, तदयमस्तीति; त्वमहमयमिति भेदरूपम्, तन्न किञ्चिद्भवति, त्वमहमयमित्यभिधानत्रयेण तदेकत्वात्सर्वमेकस्वरूपमस्तीत्यर्थः फलितः । अहमन्यस्त्वमन्योऽयमन्य इति हि भ्रमेण भासते । अस्यैव हि मिथ्याप्र-

पञ्चत्वेनोक्तिर्भवति। प्रतिशब्दे तु अहंत्वमयमित्यत्र चैतत्त्रयं ज्ञातव्यं भवति। इदमेव हि ब्रह्मविज्ञानं भवति, यदिदं सर्वरूपत्वेनोच्यते, तत्र सर्वत्र चैतत्त्रितयस्य स्थितत्वात् । स्वयं ब्रह्मेति प्रतीत्या ज्ञाता स्वयं भवति। निर्विषयकत्वात्तु न ज्ञानसंभवः । तस्माद्यदेतत्त्रयस्वरूपविज्ञानम्, तदेव ब्रह्म विज्ञानं भवति । तेन त्यक्तभ्रमज्ञानः ब्रह्मविद्भूत्वा, यदित्थं ब्रह्म तत्स्वयं ब्रह्म इति जानाति। न तत्र हि स्वपरान्ययुष्मदस्मादिदन्तदादिशब्दानां पृथक्पृथगर्थत्वेन भानम् । तस्यैव प्राधान्येन बोधनाय प्रणवो भवति । तस्मात्तादर्शं तज्ज्ञातव्यमित्युपदेशफलं भवति । अकारेण चायमात्मा, उकारेण जगत्, मकारेण च तयोः संबन्धनिषेध इति विज्ञेयम् ॥ अत एव—

"अकारस्तु स्वयं ब्रह्म चोकारस्तत्फलं जगत् ।
मकारस्तदसंबन्धो ब्रह्मैतत्त्रितयात्हितम् ॥
अकारात्मा च तद्ब्रह्म संसारो ब्रह्मसंवृतः।
मकारब्रह्मसंस्पृष्टत्रयाणां विहिते विधिः ॥"

इत्यादिवाक्येन, त्वं ब्रह्म, अहं ब्रह्म, अयं ब्रह्म, न त्वं ब्रह्म, नाहम्, न चायम्, सर्वं त्वम्, सर्वमहम्, सर्वश्चायम्, प्रपञ्चार्थमप्रपञ्चरूपमित्याद्युच्यते। यत्त्वम्, तदेवाहम्,यदहम्, तदेव त्वम्अयमप्येवमेवेति स्पष्टम्। सकारणमेव चैतत्त्रयं संसारेऽपि दृश्यते।

रागद्वेषौ, तत्त्यागश्च तत्रैव दृश्यन्ते। तेषामेव त्रितयत्वेन बोधः । एतेन त्रितयसंबन्धेन, ब्रह्मणा सर्वम्, सर्वैश्च ब्रह्मेति निश्चितं भवति। पित्रा पुत्रः, पुत्रेण च पिता समुत्पन्नः; पुत्रजायमानः पिता भवति, पितृजायमानः पुत्रो भवतीत्यपि सिद्धम् । अत एव "सर्वेस्सर्वं जातं विनष्टं स्थितञ्च सर्वैस्सर्वं संपन्नम्, सिद्धश्च सर्वथा सर्वकालिकं सर्वम्, सर्वस्माद्वाचः" इत्यादिस्पष्टतया अकारो ब्रह्म, उकारो ब्रह्म, मकारो ब्रह्म, इत्यपि प्रतिष्ठितं भवति । अत एवात्र लिङ्गादिनियमो न दृश्यते, अव्ययानामलिङ्गत्वात् । अत एवैतेषां सर्वलिङ्गविभक्तिवचनत्वम्, सर्वार्थत्वञ्चोक्तम् । अत एव चैतेषामव्ययपाठत्वेनोपस्थितिः । अकारोकारमकाराणां त्रयाणां प्रवचनस्य मन्त्रत्वमप्युक्तं भवति। अत एवाकारस्य, उकारस्य,मकारस्य च, न किञ्चित्कार्यार्थत्वं शद्बशास्त्रे समुपपादितम्; किन्तु केवल प्रणवसंज्ञया तदुक्तिः । एतत्त्रितयव्याख्यानेन चास्य त्रितयस्य आत्मसंसारतत्संबन्धनिषेधानां पृथक्त्वेन भानम् । क्रमश्चात्र कालेन तदावश्यकविधिना च विज्ञेयो भवति । तस्मादकार आत्मार्थकः, उकारो ह्यनात्मार्थकः, मकारस्तयोस्संबन्धनिषेधार्थक इति निश्चितो भवति ॥

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे प्रकृतिसन्धिप्रकरणे मकारार्थनिरूपणंनाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥

ॐ

॥ अथ पञ्चमस्तरङ्गः ॥

अथ चैतेषां वर्णानां त्रयाणां संयोगवियोगवृत्तिर्ज्ञातव्या भवति।
नह्यावश्यकानां संयोगावियोगवृत्तिः कदाचिदपि भवति । संयो-
गस्त्वेषामेव, येषां पृथग्भावस्समुपलब्धो भवति । पृथग्भावो हि
वियोगे नियामको भवति। तत्रानावश्यकस्यापि प्रयोजनं भवति,
सत्यावश्यकत्वे संयोगः, तद्विरोधे वियोगश्च विज्ञायते । यद्यप्यस्य-
नावश्यकस्यापि संयोगः, तथापि तस्यावश्यकान्तर्गतत्वं बोध्यं
भवति। "नावश्यकः कश्चिद्विद्यते" इत्यतस्संयोगावियोगौ न कस्य-
चिद्भवत इति स्पष्टमुक्तं भवति। यद्यप्यवैय्यर्थ्ये शब्दानामुक्तम्,
तथापि संयोगावियोगशब्दयोस्तदर्थयोश्च क्रम एव तत्र कारणं
भवति। क्रमेण ह्यवस्था विज्ञायते। तयैव भवतस्संयोगवियोगौ।
अनेनास्य संयोगः, अनेन च वियोग इति तु भ्रममूलक एव।
यदिदं त्रितयं संसारात्मनिषेधरूपम्, तस्मिन्संगवियोगवृत्तिर्हि
केवलारोपरूपैव भवति। सत्यावश्यके संसारे, साकमात्मना भवति
संयोगः। तस्मादयं संयोगस्तादृशश्चावश्यकः प्रतीयते । आत्मसं-
सारयोर्निर्धारणं हि यस्यावश्यकम्, यस्मिंश्चावश्यकमित्यादिपृथ-
क्करणम्, तदेव वियोगः। अन्यथा तु संसारावश्यको भवत्यात्मा,
आत्मावश्यकस्संसार इति स्यात् । तयोः परस्परं कर्तृत्वम्,

कार्यत्वम्, कारणत्वं चेत्यपि विज्ञेयम्। परस्परं सति तयोः
कर्तृत्वकार्यत्वकारणत्वे, संयोगवियोगवृत्तेश्चापि परस्पराश्रयत्वम्।
सह चात्मना संसारस्संयुक्तः, आत्मा च तेन सह संयुक्त इति तु
संयोगः। भेदद्वयावस्थितत्वाद्योगोऽपि चोच्यते । यथा—ज्ञान्य-
ज्ञानी च। दृश्यते तस्मिन्पुरुषे ज्ञानाज्ञानभेदः सति च भ्रमनाशे
ज्ञानी, असति च तस्मिन्नज्ञानी चेति तत्र संयोगवियोगौ विज्ञेयौ।
एवं भ्रमोऽपि नात्मनि, किन्तु केवलं संसार एव। तत्र केवलं तत्सत्ता-
मात्रविधानम् । तेनैव संयोगावियोगास्थितिः । अतः सर्वे वर्णा
वियुक्ताः संयुक्ताश्चेति स्पष्टमेव। संयोगवियोगयोः कारणन्तु न
किञ्चिदस्ति। अत एव स्वभावसिद्धौ रागद्वेषौ । त्यागस्तु तत्पर
एवेति निश्चयः । अतः सन्धेर्विवक्षा, तदभावश्च भवति ।
विवक्षायां हि सन्धिः, नाविवक्षायां भवतीति सिद्धान्तः । वि-
वक्षा च व्यपदेशकार्याधीना भवति। अविवक्षा तु स्वाधीना
भवति । वस्तुतस्तु आवश्यकेन नियमेन, विवक्षाविव-
क्षासन्ध्यसन्धयश्च भवन्ति । तस्माद्विज्ञेयो भवत्यकारोका-
रमकाराणां सन्धिः। यद्यप्यस्याप्रातिपदिकत्वमसन्धिमत्त्वञ्चोक्तम्।
तथापि तत्कारणभूतेन संयोगविभागयोर्भावाभावरूपत्वेन स्थिते-
नावश्यकेन संसारात्मनस्सम्बन्धेन संध्यादि वक्तुं युक्तम्। अस्ति
च सन्धिप्रातिपदिकयोस्संबन्धः । प्रातिपदिकानामेव हि

4

सन्धिरित्यभिधानम्। प्रातिपदिकं पदं वाक्यं सन्धिरित्यभिधीयते। प्रातिपदिकभूतश्चायमात्मा भवति, संसारश्च वाक्यरूप इति शब्दसृष्टिक्रमः।

आत्मनः संसारयोगस्यावश्यकत्वात्त्रयाणामेतेषां सन्धियोग्यत्वमस्ति। संबन्ध एव हि तद्योग्यताकारणं भवति। तत्संबन्धरूपो मकारस्तयोरूर्ध्वं तिष्ठति। आत्मनः संसारसंबद्धत्वादकारोकारयोः सन्धिरसन्धिश्च वाच्यो भवति। यद्यपि नात्मनः स्वस्वरूपेणावस्थितिर्विना हि संसारम्, तथापि तद्वृत्तिव्यवधानात्स्वभावास्थितिरूपप्रकृतिभावः। अत एव वर्णानामपि प्रकृतिभावः शब्दानुशासितः। सन्धिप्राप्त्यप्राप्त्योश्च सार्वकालिकत्वं भवति। अत एव चायमकारस्सन्धेयः परिदृश्यते। व्यवहारदृष्ट्या तु अकारोकारयोर्योगः कथितो भवति। वस्तुतस्तु त्रयाणां संयोगवियोगौ न दृश्येते। त्रयाणां धर्मस्तु परं ब्रह्म एवेति सिद्धान्तः।

अकारस्यैव हि सर्वशक्तिमत्त्वमुक्तं भवति। शक्तिमानित्युक्तेः शक्त्या सह योगस्त्वावश्यकः। एवन्नियमेन हि अकारं विना न वर्णोच्चारणमिति सिद्धान्तः। तेन सर्वत्र सन्धिस्थोऽयमकारो ह्यात्मवत्। अत एव "सर्वत्रात्मानं पश्येत्" इत्याद्युक्तिः। सर्वात्मा सर्वत्र सर्वं सर्वेण पश्येदिति हि सन्धेः फलं

भवति। यथा—जीवदेहयोः सन्धिः। न विना च जीवं देहसंज्ञा, एवं देहं विना न जीवसंज्ञा च भवतीति हि संबन्धफलम्। एवमेव सर्वस्मिन्नात्मनि, संसारेऽपि च बोध्यम्। अत एव वीर्याधारभूतोऽयं वृक्षः तदाधारभूतं वीर्यञ्च भवति। एवमेकस्मादप्यनेकम्, तस्मादप्येकमिति संख्याशास्त्रसिद्धान्तः। तस्मादकारोकारयोः सन्धिः। मकारस्तु तत्सन्धिरूप इत्यवधेयम्। यद्यपि तत्र प्रकृतिभावसंभवः, तथापि तस्य न पारमार्थिकता। सिद्धान्तस्तु प्रकृतेः सन्धेश्च परस्पराभिन्नत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च तादृशं संधिप्रकृतिभावविशिष्टं प्रणवस्वरूपमिति सिद्धम्।

एवं ब्रह्म च तादृशं प्रकृतिसन्धिसमाहितं निषिद्धञ्च भवति। "सर्वं ब्रह्म" इत्युक्त्यापि सन्धिप्रकृत्योर्ग्रहणम्। सन्धिप्रकृतिप्रतिषिद्धञ्च ब्रह्मेति, तदेवेदं सर्वमिति चानुसंधानात्त्रयाणां सन्धिरूपत्वमुक्तम्। सन्धिप्रकृतिरूपत्वेन चैतेषाम्, वर्णसमाम्नायेऽपि सन्धिप्रकृतिरूपत्वं विज्ञायते। एतत्सन्धिप्रकृतित्वयोगेन, तादृशोपस्थित्या च शब्दोऽनन्त इति विज्ञायते। अत एव "शब्दोऽयमनन्तो ब्रह्मभूतस्सन्धिप्रकृतिस्थितो विनष्टोऽविनष्टो भवति" इत्युक्तम्। ब्रह्मस्वरूपप्रवचनमपि साध्यमसाध्यम्, प्रसिद्धमप्रसिद्धम्, दृष्टमदृष्टञ्चेति विज्ञेयम्। तस्मात्त्रयाणां सन्धिरावश्यको भवति॥

अकारोकारमकाराणां क्रमोऽपि कालानुगुणमावश्यक इति

नियमेन दृश्यते । पूर्वमात्मा भवति, तदुत्तरञ्च संसारः । संसारदृष्ट्या तयोः पूर्वोत्तरत्वम्, विपरीतत्वञ्च प्रतीयते । आत्मनस्संसारबद्धत्वात्, मकारस्य संबद्धरूपत्वाच्च पूर्वोत्तरत्वनियमोऽप्ययुक्तो भवति । येन यस्संबद्धस्तस्य तास्मिन्क्रमनियमोऽपि तादृशः । नियमाश्रयणञ्च न किञ्चिदित्यपि ज्ञेयम् । यत्पूर्वम् , तदेवोत्तरम् , यच्चोत्तरम् , तदेव पूर्वमित्यन्योन्याश्रयश्च भवति । इदमेव पूर्वमिदमेवोत्तरमित्ययं विधिरनावश्यको भवति । अत एव " सर्वं पूर्वोत्तरम्, अनादि अनन्तम्, नित्यमनित्यम् ,उत्पन्नमुत्पादकम् , वृत्त्यवृत्ति चोपस्थितम्"इत्याद्युक्तिः।तस्मात्सन्धौ न पूर्वोत्तरत्वं विज्ञेयं भवति । यद्यप्यनेनास्य सन्धिरिति प्रवचनम्, तथापि सन्ध्यवस्थायां न तद्भेदो युक्तो भवति । तेनैव "संयुक्तं न वियुज्येत" इत्युक्तं भवति । अत एव संबन्धे ह्यभेदन्यायोक्तिस्सगच्छते ।

भिन्नानां पदार्थानां संबन्धस्त्वनित्य इति सर्वसम्मतं भवति । नित्यसंबन्धस्त्वभिन्नपदार्थे एव निश्चितो भवति । अनावश्यके नहि भेदविज्ञानं भवति । अत एव द्रव्यस्य गुणकर्माश्रयत्वम्, गुणकर्मभिन्नञ्च द्रव्यं भवति । न च द्रव्यं गुणकर्मानाश्रयं भवतीत्यस्यावश्यकार्थकत्वम् । एवमेव ह्यकारोकारमकाराणां गतिर्भवति । यद्यपि मकारस्य प्रतिषेधरूपत्वमुक्तम्, तथापि संबन्धरूपत्वाद्द्वयोर्मध्ये तस्य तृतीयत्वेन ग्रहणम् । सबन्धस्त्वावश्य-

कयोः पदार्थयोर्भवति । संबन्धो हि तृतीयो भवति । संबन्धरूपो मकारस्तयोर्भिन्न इति स्पष्टमेव । तस्मादकारोकारयोरात्मसंसारवाचकयोश्च गतिं दृष्ट्वा तत्प्रवचनपरत्वेन तयोस्सन्धिर्विज्ञेयो भवति ।

यद्यप्यन्यत्वेनाकारोकारौ भासेते, तथापि तत्सत्तायाश्चैकरूपतया सन्धिरुपयुक्तो भवति; आत्मधारणानुकूलव्यापार एव हि सत्तेत्युक्त्या तयोस्सत्ता त्वैकैव भवति, "यः संसारः स एवात्मा यश्चात्मा स एव संसारः"इति श्रुतेः । यद्यपि संसाराद्भिन्नश्चायमात्म भवति, आ मुक्तेस्संसार इति श्रुतेः; तथाप्येवंज्ञानं भ्रममूलकमेव भवति । संसारपरित्यागायैव ह्येवमुक्तं भवति । संसारस्तावदेव, यावदित्थंभूतमात्मसंसारविषयकं विज्ञानमिति हि तदर्थः । संसारादारभ्य मुक्तिरिति हि तत्फलितार्थः। आमुक्तेस्संसार इति श्रुतिवाक्येनाप्यज्ञानविनाशस्सूच्यते । यदिदंशब्दैः पृथगेव सर्वं विज्ञायते तदिदमसंबद्धमज्ञानमिति निश्चयः । " ऋते च ज्ञानान्न मुक्तिः " इति तदनन्तरं वचनमिदम् । ज्ञानं विना न मुक्तिरिति तदर्थं विज्ञाय, ज्ञानार्थं यत्नः स्वीकार्यः। भेदज्ञानमेव सर्वत्र भवति । यत्नेन ज्ञानी भूत्वा मुक्तिं प्रपद्येत इत्युपदेशः। तस्माद्यदित्थमात्मनः संसाराभिन्नत्वविज्ञानम्, तदेव मुक्तिसाधनमिति सिद्धान्तः। यद्यपि द्रव्यगुणकर्मणां भेदो विज्ञायते शब्दभेदप्राबल्येन, तथापि

तदावश्यकत्वान्न भेदः । यदिदं द्रव्यं तदेव गुणकर्मभ्यामभिन्नमिति विज्ञेयं । अत एव "नाद्रव्यं किञ्चित्" इति सर्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

विना प्रातिपदिकं न शब्दस्य स्थितिर्भवतीति वैयाकरणसिद्धान्तः । तस्मादात्मनः संसारस्य चाभेद एव ब्रह्मेति प्रवचनम्, तद्बीजेन च सन्धिरिति मन्तव्यम् । एवं यो ह्यकारस्तस्य प्रातिपदिकत्वम्, एवमुकारस्यापि तत्त्वमिति नियमेन चोभयोः प्रातिपदिकत्वात्सन्धिर्योग्यो भवति । यद्यपि सन्धिना द्वयोरेकस्यान्यस्वरूपत्वं भवति, तथापि तस्य नान्यस्वरूपत्वम्, वस्तुतस्साम्यात्। एवमकारोकारमकाराणां त्रयाणां सन्धिना ह्योमिति शब्दस्वरूपं संज्ञायते । तदेव ब्रह्म भवति । अत एव "नेह नानास्ति किञ्चन" इति चरितार्थम् । यदिह द्वयोस्संवर्तने नानात्वं भासते, तन्न; केवलं भ्रमरूपन्तत्, "सर्वं सर्वत्र सर्वधा सर्वोपयुक्तं सार्वकालिकं ब्रह्म" इत्याद्युक्तेः । यच्च किञ्चिन्नानात्वदृश्यते, तत्सर्वमयुक्तं भवति ।

त्रितययुक्तन्त्वावश्यकं सर्वमिति हि तत्फलं भवति । यद्यप्येकोऽहं बहु स्यामिति वाक्यम्,तथापि नानात्वं नोपयुक्तम्। बहुत्वमपि तादृशन्तत्त्रितययुक्तमेव भवति । एकस्माद्बहवः प्रजायेरन्नित्युक्त्या एकानेकशब्दार्थानामभेद एव बोध्यो भवति । यश्च यस्माज्जातः, स तदभिन्न इति युक्तम्, एकोऽहमित्युक्तेश्च ।

अहमित्यस्यात्मार्थत्वेन, तद्बहुभवनमप्यात्मन एवेति विज्ञेयम् । एकस्माद्धि वीर्याद्बहवो वृक्षाः प्रजायन्ते, न तद्वीर्यवृक्षयोर्भेदः, तद्वत्प्रकृतेऽपीति ज्ञेयम् । यद्यपि रूपान्तरं दृश्यते, तथापि न तत्र भेदसंभवः । अन्यत्वेन भानमपि केवलं ज्ञानरूपत्वेन, रूपान्तरस्याप्यावश्यकत्वात् ततो जायमानत्वाच्च । वस्तुतस्तु तत्सादृश्यमेव । तस्मान्नानात्वस्य परिहारो युक्त एव भवति, एकश्च योऽयमात्मा स एव बहुरूप इति तद्व्याख्यानात्। यदि आत्मनो बहुत्वमन्यथाभवनरूपमुक्तम्, तदा चैकस्माद्बहवः सञ्जायेरन्निति तन्मूलवाक्यमपि युक्तं भवति ।

अहमित्युक्त्या हि तयोः परस्पराभेदोऽपि च सूच्यते । अत एव "नायमात्मा संसारः न संसारोऽयमात्मा न तयोः पृथग्भावो युक्तः,न तयोरपेक्षासंसर्गसंस्काराः,नापि च धर्माधर्मगुणागुणाः" इति हि स्पष्टमेव । तदेवमेकरूपमनेकस्वरूपं गतिरनुष्ठानं सर्वं सर्वाश्रयं सिद्धमित्युपदेशः । तस्मात्तयोः सन्धिर्युक्त एव भवति । तथा सर्वेषां पदार्थानां सर्वैः सह संबन्धः, सर्वं सर्वत्र संबद्धमिति प्रख्यातत्वात् नानात्वस्य निषेधाच्च । संन्धिरपिच भवत्येव, यथा वर्तमानोक्त्या ते भूतो भविष्यन्निति भवति । वस्तुतस्तु वर्तमानमेव सर्वम्, न भूतो न भविष्यत् यत्किञ्चिदस्तीति हि नियमः । यद्यपीन्द्रियाणामणुत्वमहत्त्वादिकं गोचरं भवति, तथापि तथाभानं

भ्रमरूपमेव । यदिदमणु दृश्यते, तदेव महद्भवति । तथा महदपि चाणु भवतीति सर्वसिद्धान्तेन सन्धिः सन्धिस्थः सन्धेयश्चैकोऽकारएव ।

वर्णसमाम्नायस्यैव कारणत्वमकारोक्तं भवति, नहि कारणाद्भिन्नं कार्यमिति नियमात् । वर्णसमाम्नाये एव अकारस्य सत्त्वात्सर्वैर्वर्णैः सहाकारस्य सन्धिर्भवति । पुनस्तेच वर्णाः परस्परं सन्धेया भवन्ति । स्वराणां तैस्सह, व्यञ्जनानां तैः सह च सन्धिरुपस्थितो भवति । तथा स्वरव्यञ्जनयोरपि च सन्धिः । एवमेव मकारोकारयोर्व्यञ्जनस्वरभूतयोः सन्धिः । यश्च प्रणवसंज्ञकः ओमित्यव्ययशब्दः, तत्र सर्वं कार्यजातं शाब्दिकं भवतीति विज्ञेयम् । यद्यप्यव्ययानां सन्ध्यादिकार्यस्य निषेधः; तथापि तस्यासार्वत्रिकत्वान्मकारस्य तद्युक्तत्वं भवति । सहितविरहितयोरपि च वृत्तिश्चैकैव भवति, निषेधार्थकस्य मकारस्य संबन्धरूपत्वात् । यद्यपि प्रकृतिभावस्य संधेः पृथक्पाठः, तथापि तयोः प्रकरणसमत्वमेव । प्रकृतेरपि सन्धिर्ह्युच्यते । यथा—प्रकृतिसन्धिः, स्वरसन्धिः, व्यञ्जनसन्धिश्चेति सन्धेस्त्रित्वमवगम्यते । अत एव लिङ्गकारकविभक्तीनाम्, संख्यायाश्च प्राबल्यमुक्तं भवति । कारकस्य, समासस्य, सन्धेश्च, वाक्यत्वमेवं युक्तं भवति । प्रत्ययानाम् , तत्प्रयुक्तानाञ्च, साध्यत्वेन हि विवक्षा भवति । तस्मान्न सन्धिप्रकृत्योर्भेदः ।

सन्धिग्रहणेनैवात्र प्रकृतिग्रहणम् । वस्तुतस्तु शब्दशास्त्रे भेदद्वयं
भवति, "सुप्तिङौ समाख्यातौ प्रातिपदिकधातुसंज्ञकौ" इत्या-
द्युक्त्यापि, संसारात्मनोर्ग्रहणं भवति । प्रातिपदिकं चायमात्मा
धातुरेव हि संसार इति व्याख्यानं फलितं भवति । धातुप्रा-
तिपदिकयोरभेदोऽप्युक्तो भवति । यद्यपि धातुभिन्नः शब्द एव
प्रातिपदिकामिति, तथापि विशेषसंज्ञयैव भेदः, शब्दत्वेन चोभयोर-
भेदात् उभयोरप्येकमूलकत्वाच्च । यदेवप्रातिपदिकं तदेव धातुस्व-
रूपमिति परस्पराभेदः। तथोक्तेश्च तयोरनित्यः संबन्धः। वस्तुत-
स्तु "धातुप्रातिपदिकानाञ्च नित्यः संबन्धः" इत्युक्त्या तयोर्नि-
त्यसंबन्ध इति स्पष्टतया न तयोर्भेदः, सुबन्तं प्रातिपदिकम्, तिङ-
न्तो धातुरिति सिद्धान्तात्'सुपां सुपा, तिङां सुपा, तिङां तिङा, सुपां
तिङा" इति संबन्धोक्तेश्च । तस्माद्धातोः प्रातिपदिकेनापि संबन्धि-
त्वम् । अत एव "धातुप्रातिपदिकाभ्यां संबन्धः" इति सूत्रम् ।
शब्दानां सन्धिरिति तद्व्याख्यानात्, अकारोकारयोस्सन्धिर्विषयः।
यद्यपि धातुः, प्रातिपदिकं, पदम्, तथापि पदानां समाहारः स-
न्धिरित्युक्त्या, सर्वे शब्दाश्चैवमेव सन्धेया भवन्ति ।

"तस्मात्सन्धिर्विभक्तिश्च लिङ्गतत्कारकं तथा ।
संख्यासमासयोगश्च प्रत्ययः परमस्तथा ।
शब्दानां संवृतो भूयाद्यत्नस्थानानुयोगतः ।" इति ॥

अत एव "तदक्षरं ब्रह्मशद्वः ब्रह्मवर्णं ब्रह्मविद्भिः" इत्यपि च स्पष्टम् । अत एव चोङ्कारस्य सर्वत्र प्राथम्यमुक्तं भवति ।

"सर्वमन्त्रसमारंभे मङ्गलत्वेन दृश्यते ।
ओङ्कारः प्रणवोऽरूपस्त्रितयात्मकसवृतः ॥"

इति । तस्मात्तदोङ्काररूपम्, प्रणवसंज्ञकम्, परस्परसंयुक्तम्, वर्णत्रयम्, ब्रह्मेति प्रवचनार्थं भवति । न तत्र नानात्वमेकत्वं पृथक्त्वं वा बोध्यम्, "सर्वं सर्वसमावृतम्" इतिसूत्रात्सर्वं सर्वेणावेष्टितामिति तदर्थाच्च । यद्यपि "अनन्तोऽयंसंसारः, तदनन्तं ब्रह्म"इत्यादिना नानात्वग्रहणम्, तथाप्यनन्तशद्वस्य पृथगर्थत्वेन न प्रतीतिरिति तन्निश्चयः । अनन्तं सान्तञ्च न किञ्चिद्भवति, "यत्सान्तं तदेवानन्तम्, यदनन्तं तदेव सान्तम्"इति सूत्रात् । अथातो यदिदं वस्तु दृश्यते, तस्य परिणामः केवलं तथाविधज्ञानविषय एव, वस्तुपरिणामस्यासंभवात् संख्याकालरहितत्वाच्च अनन्ते हि न संख्याकालयोस्संबन्ध इति स्पष्टं प्रतीतेश्च । नानन्तत्वं यत्र, तत्रैव संख्याकालसंबन्धः बुद्धिविरामायोक्तो भवति । तेनानाद्यनन्तत्वप्रतीतिः । अत एव सत्यं ज्ञानमनन्तञ्च ब्रह्मविशेषणं भवति । सतो भवः सत्यमिति तल्लक्षणम् । देशकालवस्तुभिन्नं सादित्युक्त्या च संख्याकालरहितत्वं सत्यत्वमित्युक्तं भवति । यदिदं सत्यं तद्ब्रह्म एव । तद्ध्यानमपि सङ्घटितं भवति । संख्याकालरहितत्वेनानन्तं ब्रह्मेत्यपि सिद्धम् । ज्ञानं सत्यम्, तथात्मा संसारश्च सत्यभूतः, अनन्तश्च तयोस्संबन्धः सत्य एव । तस्मात्त्रितयभावः अनन्तस्सत्यभूतः ब्रह्मस्वरूपश्च भवति । तद्ज्ञानमपि तथा भवति । एवमेव हि तत्त्रितयवाक्यार्थः । सत्यानन्तयोर्ज्ञाने च न भेदः । यत्सत्यम् तदनन्तम् । तद्ज्ञानमपि यच्च किञ्चिदस्ति, तदनन्तं भवति । ज्ञायते यच्च किञ्चित्तदनन्तम्, अनन्तञ्च यत्तत्सत्यञ्च भवति । ज्ञानञ्च सत्यम्, ज्ञातृज्ञेयौ च सत्यभूतौ । तेषामभेदरूपत्वमनन्तत्वञ्च विज्ञेयं भवति । सान्तानन्तयोरभावस्त्वनन्तशब्दार्थः । यथा चाद्यन्तरहितौ, अनाद्यनन्ताविति रहितार्थे नञ्समासः । तेनाद्यन्तौ अनाद्यन्तवर्जिताविति द्वयोः फलं भवति । तस्मात् " सत्यमनन्तमव्ययं ब्रह्म" इति चोक्त्यापि नानात्वप्रतिषेधः ।

सन्धिसामान्यमेव स्पष्टमुक्तं भवति । अनेकत्वप्रवचनमनन्तत्वप्रवचनञ्च त्रितयस्यैव भवति । शब्दशास्त्रे पृथक्प्रयोजनाभावात् । अत एव "सर्वे सर्वानुगताः नानुगताः निश्चिताः निषिद्धमप्रतिषिद्धञ्च" इति श्रुतिः । अनन्तं त्रितयं ब्रह्मेत्यपिच । यद्यपि सर्वशक्तिमानित्यात्मनो विशेषणम्, तत्पृथङ्निर्देशः शक्तिसंभावनया, तथापि त्रितयशक्तित्वेन तत्प्रयोजनं बोध्यम् । सर्वकारणसामर्थ्यं यत्र मन्येत, तत्रैवाकारणत्वमपि निषेधरूपं निर्णेयं भवति; अन्यथा तु सर्वशब्दार्थविरोधो भवेत्, न सर्व-

तोभिन्नं प्रतिषेधरूपं यत्किञ्चिदन्यादिति व्याख्यानात् । ब्रह्मणोऽनन्तत्वप्रवचनेन त्रितयत्वस्य ब्रह्मस्वभावत्वेन च, संसारमिममनन्तं, दुस्तरं निश्चित्य, विकल्पनिर्विकल्परूपञ्च सर्वम् आवश्यकं सन्धिस्थमिति सर्वत्रोक्तं भवति । अत एव अनन्तोऽयमात्मा, संसारश्चानन्तः, अनन्ता च कृतिः । अनन्तकृतकाकृतकयोरभेद इति व्याख्यातं भवति । तस्मात्त्रितयं ब्रह्म, तेषां सन्धिरित्यवधेयम्। अत एव सर्वं त्रिकं त्रिकमित्युक्तं भवति। सन्धिश्च त्रिकत्वेनैव प्रतिपद्यते । एतत्त्रिकत्वकथनमेव सन्धिः । सन्धानं सन्धिरिति तत्प्रयोगात् । अकारोकारमात्रमत्र सन्धेयत्वेनोपयुक्तं भवति, प्रणवपर्यायत्वात् । त्रिकत्वं चात्र तत्प्रयोजनत्वेनालक्ष्यते । अत एव चाकारानुगतं सर्वं त्रितयम्, त्रिविधमित्यपि च भवति ।

लिङ्गत्रयमप्यस्माद्भवति । अकारश्चैकलिङ्गकः, उकारश्चैकलिङ्गकः, मकारश्च तादृशः । स्त्रीपुन्नपुंसकञ्च लिङ्गत्रयत्वेनावगम्यते । "शब्दाश्च सर्वे त्रिलिङ्गकाः" इत्यनुशासनं भवति । अत एव,

"पुल्लिङ्गोऽयमकारः स्यात्स्त्रीलिङ्गोऽयमुकारकः ।
नपुंसकन्तयोर्भिन्नलिङ्गं सर्वस्य सम्मतम् ॥"

इत्युक्तं भवति । लिङ्गेऽपिच प्रत्येकं त्रितयत्वमस्ति, तस्याभेदात् । अत एव "लिङ्गत्रयं शब्दकारणम्" इत्युक्तम् । यद्यप्यर्थबलेन शब्दबलेन च लिङ्गनियमः, तथापि प्राधान्यादिदमेवात्र कारणं

भवति । एकार्थकशब्दस्य लिङ्गत्रयेऽपि बोधात् । एतदुदाहरणं भवति—दाराः स्त्री कलत्रमिति । दारशब्दस्य स्त्रीबोधकत्वेऽपि पुंस्त्वम्, स्त्रीशब्दस्य तदर्थत्वेऽपि स्त्रीत्वम्, एवं कलत्रशब्दस्य तदर्थत्वेऽपि च नपुंसकत्वम् । अतो नार्थस्य लिङ्गकारणत्वमभ्युपगम्यते । किन्त्वत्रान्यत्कारणं भवति । तस्मादेतत्त्रितयोक्तिर्व्यापार एव कारणं भवति । यद्यपि लिङ्गत्रयस्य कारणत्वम्, तत्तद्वाचकशब्दस्य कार्यत्वञ्च, तद्वृत्तेरसंभवान्नोपयुक्तम् । यथा—वारिणा सर्वमुपजायते, तस्य पञ्चतत्त्वान्तर्गतत्वात्, तथापि तस्य क्लीबं लिङ्गं । तेन लिङ्गत्रयकारणं सन्धित्रयकारणञ्चैतत्त्रिकमेव भवति । तस्मादत्राव्ययपदेन, न लिङ्गादिनियम इति स्पष्टमुक्तं भवति । सर्वं सर्वलिङ्गं सन्धेयञ्चेति फलितार्थत्वेन अकारोकारयोः, मकारेण सन्धिरभियुक्तो भवति । एतद्वियोगभावोऽपि लक्ष्यते, तदेव प्रकृतिभावः । संयोगे चास्याव्ययत्वम्, सति च वियोगे पृथक्पृथग्लिङ्गमिति ज्ञेयम् । सन्धौ तु न लिङ्गादिनियामकं बीजमस्ति । लिङ्गादिनियमस्त्वाद्यन्त युक्तः, एतस्य चाद्यन्तत्वानाद्यनन्तत्वसहितत्वेन व्याख्यानान्न केवलाद्यन्तत्वविशिष्ट एव तत्प्रतीतिः । अत एव च "न लिङ्गं धर्मकारणम्" इति स्पष्टमुक्तम् । तत्र लिङ्गशब्दस्य चैकीकरणमर्थः । किञ्च "नायमात्मा पुरुषो न स्त्री न तयोर्भिन्नः न तत्सहितः" इत्याद्युक्त्या चात्मनः नैकत्र नियमो युक्तः ।

अत एव नात्मनः किञ्चित्स्थलं भवति । यच्च किञ्चित्तद्भवेत् । "नियतोऽनियतश्चैवं सर्वात्मानं सुखावहम् । पश्येत्तु योगयुक्तात्मा" इति चोपदेशः । एवमेव

"नात्र तत्र च तद्वृत्तिरस्तिनास्तीत्ययं ततः ।
सर्वैर्युक्तश्च सर्वात्मा सर्वाधिगत एव च ॥
स्वयञ्च स्वपरान्यश्च तवैवायं ममैव च ।
सोऽयमात्मा च सर्वत्र ततस्सर्वपरावरः ॥"

इत्यपि च । तस्मात्सन्धिस्थोऽयमकारः तदुकारो मकारश्च, तादृशमिदं चासनमिति च स्पष्टमुक्तम् । नाकारोकारसन्धेर्विशेषणत्वम् । नैष स्वरसन्धिः । नच व्यञ्जनम् । केवलगुणमात्रत्वमुक्तम् । अकारोकारदृष्ट्या गुणो भवतीतिसान्धिरूपः । तद्गुणोऽयमकार इति भावः । "आत्मनश्च गुणस्सर्वम्" इति सूत्रम् । गुणैर्जातमिदं जगदिति तद्भावः । आत्मगुणसहितश्च संसारः । आत्मनश्च द्रव्यपदार्थत्वोक्त्या स एव गुणाधिकरणो भवति । तज्जायमानञ्च कर्म इति द्रव्यगुणकर्मपदार्थार्थः । इदमेव पदार्थत्रयं सर्वत्र लक्ष्यते । अस्यैव गुणात्मकत्वं त्रिगुणात्मकत्वञ्चोच्यते । अत एव निर्गुणं सगुणं ब्रह्मेत्युक्तिर्भवति । यदिदं निर्गुणम्, तन्निषिद्धस्वरूपं संबन्धमात्रम्; सगुणञ्च संसारात्मस्वरूपामिति तद्वाक्यार्थः । सगुणं ब्रह्म निर्गुणं ब्रह्म इति पृथग्भानन्तु मिथ्या ।

"यदिदं निर्गुणं ब्रह्म, तदेव सगुणं मतम् इति" चोक्तेः । सगुणमन्यद्ब्रह्म, निर्गुणमन्यद्ब्रह्मेति तु भ्रान्तवाक्यम् । गुणेन सह बद्धोऽयमात्मा गुणरूपेण वर्तते । निर्गुणञ्च तयोस्संबन्धरूपं प्रशस्तम् । पृथगुपादानं चैतयोः केवलबोधप्राधान्यनिरूपणाय भवति । "सगुणं निर्गुणञ्चैव निर्विकल्पमनाश्रयम्" इति सूत्रम् । तस्मादकारोकारयोर्गुणकृतश्चोङ्काररूपामिति तृतीयं सन्धिरूपं बुध्यते । संन्धिस्थानां तृतीयावस्था त्वन्या बोध्या, यया द्वयोस्तदभावस्य च बोधो भवतीति प्रयोजनम् । यद्यप्येकस्वरे न सन्धिः किन्तु प्रकृति भाव एवोक्तः, तथापि सर्वार्थवाचकत्वान्निरर्थकत्वाच्च पक्षद्वयं प्रकृति भावश्च ।

आत्मनः संसारस्य च व्याख्यानपक्षे पृथग्भावः वर्णसमाम्नायरूपत्वेन ज्ञेयः । तत्रैव बहुत्वमेकत्वम्, तदभावश्च पृथक्पृथग्व्याख्यानमात्रं दृश्यते । तयोरेकानुवर्तने सन्धिः । तस्य त्वावश्यकत्वं भवति प्रतिषिद्धवचनेन त्वव्ययत्वमपि । यदा यत्र न शब्दाधिकारकार्यं पुनरात्मनस्संसारस्य च, तदा तत्र पृथक्त्वसंयोगौ चापि तयोर्ज्ञेयावित्यूर्ध्वस्थितमकारेण ज्ञेयम् । "नायमात्मा स्थितो न बद्धो न पृथक् न भूतो न जातो नामृतो न मृतो न मुक्तो नामुक्तो नानुगतो नानुकरणमुपकरणञ्च" इत्यादिवचनात्, आत्मसंसारयोर्निषिद्धरूपत्वञ्च विज्ञेयम् । एवमेव

हि व्याख्यानस्य फलं भवति । तस्मादकारोकारमकाराणाञ्च पृथक्करणं न युक्तम् ।

ओमित्येकस्वरूपम् । अव्युत्पन्नश्चायं शब्दः । नात्र धातुप्रत्ययप्रातिपदिकविभक्तय इति ज्ञेयम् । किन्तु सर्वथा समष्टिस्वरूपं ब्रह्मसंज्ञकं विज्ञेयं भवति । यदपि व्यष्टिपदेन पृथक्त्वं सूच्यते इति, तदप्ययुक्तम् , या च समष्टिः सैव व्यष्टिपदार्थ इति विज्ञेयं स्यात् । व्यष्टिर्हि विभागस्य संज्ञा, विभक्तो व्यष्टिरिति नियमात् । सार्वकालिकत्वात्सर्वाभियुक्तत्वाच्च, विभागो न ततोऽन्यः कश्चिदिति तदर्थो भवति । यो हि विभागः स विभाज्यः, स्वयं तद्विभाजकश्चेति तत्रापि त्रितयत्वं भवति । अत एव व्यष्टिरात्मा समष्टिरप्यात्मेत्याद्युक्तं भवति । अत एव "व्यष्टिस्समष्टिर्विकल्पोऽयमात्मा प्रसिद्धः पुराणः प्रयुक्तोऽयमात्मा । त्रितयन्तदन्यत्प्रयुक्तश्च" इत्यादि स्पष्टमुक्तं भवति । यच्च तद्व्यष्टिसमष्टिरूपम् , तद्ब्रह्मेति तदर्थः । एतदेव सन्धिप्रकृतिफलं भवति । प्रकृतिर्व्यष्टिः, सन्धिस्समष्टिरिति तद्भावः । एवं संसारमात्रे द्रष्टव्यम् । नावयविनोऽवयवस्य पृथक्त्वं बोध्यम् । किन्तु तदवयविनिर्देशेन तद्ग्रहणं भवति । एवमेव व्यष्टिसमष्ट्योराख्यानं भवति । व्यष्टिसमष्ट्योरेकत्वेनैव मिथ्यात्वं प्रपञ्चत्वमित्युच्यते । अत एव मिथ्याभूतः प्रपञ्चः प्राधानत्वेन दृश्यते । सकलं जगदिति

हि सिद्धान्तः, सदसच्च मिथ्या व्यष्टिश्चेति वचनात् । "सर्वं व्यष्टिः समष्टिः" इतिसूत्रात्सन्धिप्रकृतिभावयोरेकाधिकरणत्वमुक्तं भवति ।

ओङ्कारशब्देन केवलं ब्रह्म, नानात्वादिरहितम् , सर्वाधिष्ठितम् , सार्वत्रिकम्, सार्वकालिकमित्यादिबोधः । अत एव "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रम् । ब्रह्मजिज्ञासाकरणञ्चैतत्त्रयज्ञानेच्छेति ज्ञेयम् । यद्यप्यथशब्देनात्रान्यस्यापि ग्रहणम् , अतश्चैतज्ज्ञात्वा अनेन कारणेन ब्रह्मजिज्ञासा भवति, तेन ब्रह्मणोऽन्यस्यापि ज्ञानमस्तीति सिध्यति; तथापि तद्विरोधासंभवान्नैवमर्थः । अत इत्यस्य कारणवाचकत्वादथशब्देन ब्रह्मणोऽन्यदप्यस्तीति न वक्तुमुचितम् । अतश्शब्देनाथशब्देन च, भ्रमरूपमज्ञानं प्रश्लिष्यते । यदिदं ज्ञानं पृथक्पृथङ् न युक्तम् , तेन दूषितत्वाद्दुष्टा वृत्तिर्भवति । एवं पृथग्रूपं ज्ञात्वा ब्रह्मजिज्ञासा भवतीति तदर्थः । योऽयं भासते स संसारोऽन्यः, ततोऽन्यश्चात्मा, ततास्त्रितयं ब्रह्मेति ज्ञात्वैव ब्रह्मजिज्ञासाभवनमिति नियमात् ।

शास्त्राणाञ्चापि पृथक्पृथग्व्याख्यानस्येदमेव फलं भवति । एतत्त्रितयज्ञानायैव हि शास्त्रं सर्वमिति स्पष्टमुक्ततया, विभक्तमेकैकं सर्वमपि पृथक्पृथग्रूपेणभासते इति ज्ञात्वा, तत्र दोषं निरूप्य, ततश्चैकत्वसमर्थननिष्ठा भवति । तदेकत्वविज्ञानायैव ब्रह्मजिज्ञासा समुपपादिता भवति । जिज्ञासाकरणत्वेनैवैतदर्थो लभ्यते । अत

एव सर्वशास्त्राणां पृथक्पृथग्रूपं नित्यत्वानित्यत्वबीजं व्याख्यातं भवति। एवञ्च सिद्धान्तत्रितयं सर्वत्र निश्चितं भवति।

संसाराख्यानमपि ब्रह्माख्यानत्वेन प्रतिपाद्यते, संज्ञिरूपत्वात्। एवमात्मनः प्रतिषिद्धस्य च सिद्धान्तस्त्वेक एव भवति, यो हि केवलया चैतादृश्या बुध्या सर्वमेकमेव जानाति। तस्यैव चायमर्थो भवति। तथाचैवं ज्ञानवतः संसारमिथ्यात्वप्रतीत्या ब्रह्मजिज्ञासायामादरो भवति।

अत एव धर्मकामार्थविज्ञानिन एतत्त्रयैकत्वविज्ञानरूपो मोक्षो भवतीति फलितम्। सूत्रस्थातश्शब्देन अथशब्देन च एतत्सूचितं भवति।

"एतत्त्रितयविज्ञानं पृथग्बुद्ध्या च सर्वशः।
तस्यैकत्वं समावृत्य ज्ञातव्यममृते विधिः॥"

इत्युक्तेश्च। तेन अथ अनन्तरं संसारात्मनोर्बोधानन्तरम्, अतः तन्निषिद्धरूपबोधस्य दोषत्वात्, ब्रह्मजिज्ञासा त्रितयस्य चैकत्वकल्पना कर्तव्येत्यर्थ इति सिद्धान्तः। तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासावृत्तेश्चापि संधिप्रकृतित्वे संसूचिते भवतः।

एवमेव संधिप्रकृतिभ्यां शब्दब्रह्म प्रशस्तमित्यप्युक्तिर्भवति। तेन जगदात्मानौ तयोर्निषिद्धं चोङ्कारप्रणवस्वरूपम्, सर्वव्याख्यानयुक्तम्, प्रकृतिसंधिस्थितं ज्ञेयम्।

अत एव "प्रमाणं च प्रमेयश्च संशयश्च त्रिधा मतम्" इत्यप्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयसंशयाश्च सर्वं ब्रह्मेति तद्भावः। प्रमाणभूतोऽयमात्मा, संशयभूतं सर्वं जगत्, प्रमेयस्तु तयोः संबंधरूपः प्रतिषिद्धं चेति व्यवस्थितम्। संशयश्च विरोधः। स एवास्मिन्संसारे परिदृश्यते। विरोधरूपं संसरणमिति संसारार्थः। "ज्ञान्यात्मा विशिष्यते" इति स्पष्टोक्त्या प्रमाणस्य ज्ञानत्वम्, आत्मनश्च प्रमेयत्वम्, द्वयोरपि च युक्तत्वमेव संबंधरूपं भवति। तेन प्रमाणप्रमेयसंशया भवन्ति।

एतत्त्रितयमपि ब्रह्म, प्रमाणप्रवचनोऽयमकारः, संशयप्रवचनोऽयमुकारः प्रमेयप्रवचनोऽयं मकारः प्रतिषिद्धरूप इति बोध्यं भवति। अत एव "प्रमाणं ब्रह्म, प्रमेयो ब्रह्म, संशयश्च ब्रह्म" इत्युक्तिः। तत्रापि ब्रह्मशब्दस्य प्रत्येकं योगात्, त्रितयत्वस्य संधिप्रकृतिस्वरूपस्यैव ग्रहणम्।

प्रयोजनन्विदमेव त्रितयविज्ञानस्य, कर्तृत्वादिसामर्थ्यस्य च। यदिदं प्रयोजनं त्रितयैकत्वरूपम्, तदेव ब्रह्मज्ञानं भवति। एवमेव "त्रितयं ज्ञात्वामृतत्वाय कल्पते" इत्याद्युक्तिः। पुनरेवं ज्ञानम्, तद्विश्लेषश्च तदर्थ इति स्पष्टमुक्तं भवति। तेन ब्रह्मणः स्वभावकल्पनस्य प्रयोजनत्वमुच्यते। सर्वं ब्रह्मेति हेतुनैवावश्यकेऽपि प्रयोजनं बोध्यम्। यद्यप्यावश्यकस्याप्रयोजनत्वमेवोक्तम्।

तथापि प्रयोजनत्वरूपेण प्रयोजनमिदं भवति । अत एव "ब्रह्मज्ञानं प्रयोजनं सर्वस्य" इत्युक्तिर्भवति । "सर्वं ज्ञात्वा ब्रह्मभावाय कल्पते" इत्यपि च । सर्वं ज्ञानम्, यदित्थंभूतम्, सर्वस्य त्रितयत्वं, तज्ज्ञात्वेति तदर्थः । तस्मात्प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनमपि चतुष्टयमुक्तं भवति ।

इदमेव साधनचतुष्टयम् भवति । प्रमाणसाधनम्, प्रमेयसाधनम्, संशयसाधनम्, प्रयोजनसाधनं च भवति । एवं यत्साधनम्, तदेवसाध्यं चेति बुध्यते, कार्यकारणकर्तृत्वाभावात्, तदभेदाच्च ।

अस्यैव च जीवब्रह्ममायेत्यभिधानं भवति । भेदस्य हि माया कारणं भवति । सति च भेदे संसारः । जीवोऽयमात्मा ब्रह्मेति तयोर्निषिद्धरूपः संबंधः । अत एव भेदरूपा माया भवति । सर्वभिन्नं ब्रह्म, बद्धो जीव इति स्पष्टमुक्तं भवति ।

"सर्वाणि कर्माणि कृत्वा ब्रह्मपदवीमुपासते" इत्युक्त्यापि कर्ममात्रस्य प्रयोजनं ब्रह्मभावः । यदित्थंभूतं त्रितयत्वं चेति तदर्थः । यद्यपि मिथ्याभूतोऽयं संसारस्त्याज्य इत्युक्त्या भेदःसंभवति, तथाप्यभेद एव । यदिदं संसारमात्रं केवलकृतकत्वेन मन्यते, तदित्थं संसार एव । नातो भिन्नं यत्किञ्चिदन्यदिति मन्तव्यम् । त्याज्यं च सर्वं त्रितयत्वेन लक्ष्यतामित्युपदेशः । यथेत्थं ससार

एवं मन्यते, सा मिथ्या मायारूपेति त्याज्यः । संसारात्मानौ प्रतिषिद्धस्वरूपौ विद्धीति तत्फलितार्थः ॥

यच्चित्तवृत्तिनिरोधकरणं योगसंज्ञकं व्यवस्थितम्, तदप्येतद्रूपेण बोध्यम । वृत्तिश्च व्यापारः । तेन व्यापारस्य पृथग्रूपत्वात् तन्निरोधकरणोपदेशः । यदिदं त्रितयं संसारात्मप्रतिषिद्धं पृथग्भासते, तस्य चैकीकरणयोगश्चिन्त्यतामिति तदर्थः । अत एव योगयुक्तं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । योगश्च संधिः, युज्यतइति हि तदर्थः । संधिभिन्नं नान्यत्किञ्चिदस्तीति स्पष्टतया चित्तवृत्तिं निरुध्य योगयुक्तः सिद्धो भवति । तस्माद्ब्रह्मणस्सर्वरूपत्वं सिद्धम् । जिज्ञासया हि ज्ञानं भवति तदेव योगः । अत एव ज्ञानेन योग इति व्याख्यातम् । ज्ञानमेव योग इत्यप्युक्तम् । "ज्ञानमस्ति हि सर्वस्य सर्वं ज्ञानमयं भवेत्" इति व्याख्यानाद्वा । सर्वमिदं ब्रह्ममयं ब्रह्ममयं च सर्वं भवति । इदमित्यस्य अपृथक्कं मन्तव्यम् ।

या हि चात्र संख्या दृश्यते, सा न पृथग्रूपा, किन्तु त्रितयत्वमेवेति सांख्यम्, "त्रित्वं त्रिगुणः परम्" इति सूत्रात् । यदपि परमित्युक्त्या गुणशब्देन त्रयाणां भेददर्शनम्, तदपि न युक्तम् । त्रित्वामित्युक्त्या, यदयं त्रिगुणः संसारात्मप्रतिषिद्धरूपः, स एव परमसिद्धान्तः नैकैकं पृथग्रूपं किञ्चिदिति । यदपि प्रकृतिः पुरुषो ब्रह्मेति तत्रोक्तम्, तेनाप्यस्यैव ग्रहणम्,

त्रिगुणात्मकं ब्रह्मेत्युक्तेश्च । यदिदं संख्यामात्रं महत्त्वलघुत्वयुक्तमेकेनैकं जातमिति, तदप्ययुक्तं, सर्वं त्रितयत्वं ब्रह्मेति सांख्यप्रतीतेः । संख्यायाः पदार्थमात्रकारणत्वम्, तस्य परमार्थत्वम्, आवश्यकत्वं च तत्सूचितं भवति ॥

एवमेव कर्मत्रितयं मीमांसकानामित्यपि ज्ञेयम्; कर्तव्याकर्तव्ये, तयोः संबन्धश्चान्यइति त्रितयं बोध्यम्, कर्तव्याऽकर्तव्ययोः, ताभ्यां भिन्नस्य च ममत्वविशिष्टत्वात् । अत एव स्वार्थपरार्थपरमार्थाभिधानं भवति । इदं कर्म मदर्थम्, अस्मत्कृतम्, दुःखमनेन, सुखमनेनेति प्रथमः । त्वत्कृतमिदमयुक्तं चेति द्वितीयः । तयोर्भिन्नं सर्वमावश्यकं भवति । नचापि तेन प्रयोजनं भवति । सर्वार्थे सर्वं ज्ञात्वा कारणमात्रमिति तृतीयः परमार्थः । अत एव स्वार्थपरार्थयोरभिधानस्य त्याज्यत्वमुक्तम् । कर्तव्याकर्तव्यरहितमावश्यकं कुरु इति तदुपदेशः । "कर्म चावश्यकं वरम्" इत्युक्त्या वा । सत्यप्यावश्यके सर्वस्मिन्स्वान्यारोपणं भ्रममूलकमेव ।

इदमेव भाव्यम्; यच्च भाव्यम्, तदेव भूतं भविष्यच्च भवतीति सम्यक् । अत एव तत्त्वदर्शिनो नानुशोचन्ति । भाव्यमेवेति सर्वमामनन्ति । न तेषु स्वपरान्यभाव इति प्रमाणैर्निश्चीयते । तदिदं कर्मपराणां प्रवचनम्;

"अकारः स्वार्थकं कर्म चोकारस्तु परार्थकम् ।
परमार्थं मकारस्तु ज्ञाप्यमानादिदं भवेत् ॥"

इति स्पष्टम् ।

"आत्मीयं कर्म चाकारात्सांसारिकमुकारतः ।
मकारादन्यकर्मैवं भाव्यमेवं प्रशस्यते ॥"

इत्यादिवचनेनापि त्रितयत्वं ब्रह्मेति सूचितं भवति । यदपि मीमांसकानां कर्मत्रये भेदाभिसंमतिः, तत्फले त्वेकत्वमेव त्रितयस्य पृथक्पृथगनुपस्थितेः । अत एव "सर्वमेकत्वेन दृश्यताम्" इत्यपि सिद्धं भवति ॥

विषयाणां विशेषविज्ञानं वैशेषिकमितिनियमः । अत्र पदार्थानां सर्वेषामेकत्वं बोध्यम्, द्रव्यगुणकर्मणां समवायित्वात् अभेदरूपः संबन्धः समवाय इति लक्षणाच्च । समवायस्तु एतत्त्रितयस्यैकत्वबोधाय वक्तव्यः । न तत्समवायपदेन त्रितयस्य पृथगुपस्थितस्य संबन्धेन प्रयोजनम्, किंतु त्रितयस्य केवलमेकत्वेनाभिधानमेव । सामान्यविशेषावप्येक एव, "सामान्यान्तरो हि विशेषः" इत्यभिधानात् । सामान्यस्य स्वरूपमेव विशेष इति तदर्थः यथा—विज्ञानी चायं पुरुष इत्यत्र पुरुषपदस्य, विज्ञानीति पदस्य च सामान्यत्वमेव । सामान्यद्वयस्य चैकयोगो विशेष इति तद्भावः । अन्यच्चान्यच्च सामान्यं सामा-

न्यान्तर इति तदर्थात् । सामान्यस्य तु विषयमात्रेण संसारे भेदो-दृश्यते । वस्तुतस्त्वभेदरूपमेव । अतः सामान्यविशेषयोरैक्यं भवति। अत एव "विशेषास्त्वनन्ता एव" इत्युक्तं भवति, सामान्यस्यानन्तत्वात् । वस्तुतस्तु "न द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः" इत्यादि व्याख्यातम् । यदपि परमपरं चेति द्विविधं सामान्यमुक्तम् , तेनाप्यभेद एव । परमिदं जगन्मात्रम् , अपरमात्मबोध्यम् , उभयोः संबन्धरूपं सामान्यम् , स्वयमेकं भवति, "परापरयोः सामान्ययोरेकयोगो विशेषः" इति तद्व्याख्यानात्। सामान्ये च भेदद्वयं दृष्टिमात्रम्। सामान्यान्तरो विशेष इत्युक्तम् । तेन सामान्यविशेषसमवायाभावानामपदार्थत्वात् त्रय एव पदार्था इति सूचितं भवति ।

एतेन पदार्थत्रयस्य चैकत्वं ज्ञेयम् । ऐक्यं विना सामान्यादीनां चतुर्णां भवनं नोपयुक्तम्। तेन यदिदं विशेषरूपम् , संसारविषयम् , योगसमवायाभावस्थम् , पदार्थत्रयमेकीभूतम् , तदेव बोध्यं भवति । तेन वैशेषिकमिति फलितम् । अत एव जिज्ञासया, योगेन, कर्मणा, सांख्येन, विशेषेण, निर्णयेन चैभिः षड्भिः ब्रह्मैव बोध्यं भवति। "इदमेव षडङ्गं ब्रह्मबोधसाधनरूपम्" इत्युक्तं भवति ।

सर्वस्य त्रितयत्वात्त्रितयात्मकं विश्वमित्युच्यते। तस्मात्त-

त्त्रितयमात्रस्य ब्रह्मस्वरूपस्य प्रवचनाय प्रणवसंज्ञकम् , ओमित्येतद्वर्णत्रयात्मकम् , संधिस्थम् , सप्रकृतिकं चोच्यते । "ओं सर्वानुभावनम्" इति सिद्धान्तसूत्रात् , अकारोकारमकारेष्वेवसर्वसिद्धान्तः संधिरूपेणासंधिरूपेण च द्रष्टव्य इति लभ्यते । अत एवास्योच्चारणे महत्त्वमुक्तम्। "सर्वज्ञः सर्वं प्राप्नोति" इति सत्यम् ॥

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे प्रथमप्रकरणे
संधिस्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥

प्रथमं प्रकृतिसंधिप्रकरणं संपूर्णम् ॥

ॐ

ॐ

॥ अथ द्वितीयम् ॥

॥ प्रकारयोगप्रकरणम् ॥

अथ चैतेषां संधेः फलं निरूप्यते। संधीयन्तेऽस्मिन् संधिरिति व्युत्पत्या हि सर्वमोङ्कार एवेति विज्ञेयम्। यद्यपि संसारात्मप्रतिषिद्धं पृथगेव व्याख्यातमस्ति, तथापि तथा व्याख्यानं केवलानां तत्तत्स्वरूपविज्ञानार्थमेवेति बोध्यम्। वस्तुतस्तु द्वाभ्यामेव ब्रह्मसंसारशब्दाभ्यां सर्वं विज्ञेयं भवति, संसारनिषिद्धात्मन्यभेददर्शनात्, यच्च किञ्चिदस्ति, तस्य संसारशब्दार्थत्वात् एतात्त्रितयभिन्नं नास्तीति व्याख्यानाद्वा। अत एवोक्तम्,

"न चैकं द्वितीयं तृतीयं तदन्य-
न्नचाकेवलं केवलं ब्रह्मरूपम्।
ससंसार एष त्रयाणां हि योग-
स्ततो ब्रह्मसंज्ञं प्रशस्तं प्रधानम्॥
न चैवायमात्मा न संसाररूपः
पृथक्त्वं विशेषो न शून्यं विधेयम्।
न चाशून्यमद्वैतमेकं प्रधानं
परं नैव पूर्वं नचाद्यं नचान्त्यम्॥

सदाशब्दसंयुक्तसंसाररूपं
न पूर्वं परं नोत्तरं किञ्चिदन्यत्।
अनाद्यन्तसिद्धांतभेदो न कश्चि-
त्सदावश्यकं ब्रह्म सर्वस्वरूपम्॥
संसार एषो ह्ययं वेदितव्यः।"

इत्याद्युक्त्या, संसार एव ब्रह्मेति प्रतिपादितं भवति। अत एव "अत्र ब्रह्मास्ति मोक्षः स्वर्गनरकावुभावपि" इत्यपि च संगच्छते। इदमेव संसरणं तु त्रितयं भासते।

अत्रानेकप्रकारोऽपि दृश्यते। तत्प्रकारश्च संसरणमेव। यदेतत्प्रकारं च संसरणम्, तदेव ज्ञातव्यमिति सर्वसिद्धान्तसरणिरवगम्यते। अत एव "पश्यन्ति संसारमसारत्वेन" इति श्रुतिः। अत्रासारशब्दस्य निराधारार्थो प्रतीतिर्भवति। नातो भिन्नः कश्चिदन्याधार इत्यसारार्थः। अत एवोक्तम्—

अनाधारसंसाररूपोऽयमात्मा
ह्यनाधेयसंसर्गसिद्धोऽयमात्मा।
असारेण सद्भावयुक्तोऽयमात्मा
स सर्वैर्विभिन्नः प्रयुक्तोऽयमात्मा॥
असारप्रसारो निषिद्धोऽयमात्मा
ह्यनात्मा विरामः समेयोऽयमात्मा।

अशब्दः प्रकालेन शब्दोऽयमात्मा
विशुद्धो विमुक्तो हि बद्धोऽयमात्मा ॥
स संख्या तदन्यत्समस्तोऽयमात्मा
सदा सर्वथा साधनस्थोऽयमात्मा ।

इत्यादिवचनैः संसारस्यासारत्वम् । "सर्वे सर्वार्थवाचकाः" इत्यपि च सिद्धं भवति । प्रकाररूपं यत्संसरणं तदेव कार्यम् । अतस्त्रितयरूपं संसार इति निश्चितो भवति । अत एव "सर्वेषां जगद्गुरुः" इत्युच्यते । एष एव च संसारः स्वयमेव गुरुश्शिष्यश्च भवतीति तदर्थः, जगदेव गुरुर्यस्य, यो हि जगतो गुरुरिति च समासार्थात् । इदमेवाध्ययनम् , तपः, योगकरणम्, नियोगकरणं च भवति । अत एव "संसारं समधीत्यैवं लभ्यतां स्वर्ग उत्तमः" इति स्पष्टं भवति । संसारविज्ञानमेव स्वर्गतिसाधनमिति तत्फलितार्थः । अत एव सर्वत्र जिज्ञासामात्रं दृश्यते ।

संसारस्यानन्तप्रवचनत्वात्तज्ज्ञानस्यापूर्णत्वमेव, "भ्रमरूपमिदं पूर्णत्वविज्ञानमस्य यत्सर्वं प्राप्तमस्य, यावत्सर्वं न लभ्यते, न तावत्पूर्णम्" इति श्रुतेः । सर्वशब्दस्यात्र त्रितयत्वम्, कालसंख्यारहितत्वश्चार्थ इत्युक्तं भवति । तेन सर्वलाभस्यासंभवात्तत्पूर्तेरप्यसंभव इति वाक्यार्थ उक्तो भवति । अत एव "सर्वं ज्ञात्वा न ज्ञातं किञ्चित्" इत्यपि स्पष्टं भवति । "ज्ञानं सर्वम-

सर्वशः" इत्याद्युक्त्या वा । ज्ञानादेरनन्तत्वोक्त्या पूर्णत्वं नावधेयम् । अत एव

"न संख्या न कालो न कार्यं समिष्टं
न तत्पूर्णता नैव मुक्तो न बद्धः ।
सदा सर्वथावश्यकं संप्रयुक्तं
नियुक्तं करोमीति सिद्धं परं स्यात्" ॥

इति । इदमेव सर्वशास्त्राध्ययनस्य फलं भवतीति बोध्यम् । यद्यपि "सर्वं न सर्वविषयं" इत्युक्तम्, तथापि सर्वस्यैव सर्वत्र स्थितत्वात्, सर्वस्य सर्वत्र लाभाच्च, विषयान्तरभेदोऽप्यत्र नयुक्तः।

कार्मिकश्च विशेषो बुध्यते । वैशेषिकं च कर्म करोति। जिज्ञासा तु द्वयोर्मध्ये भवति । सांख्यमपि पदार्थगणनार्थमेव । एतत्त्रितययोगोऽपि द्वयोः समीयते, विनापि षड्भिरङ्गैरेतत्त्रितयबोधस्यासंभवात् । विषयभेदस्य सिद्धान्तभेदस्य च निरूपणं भ्रममूलकमेव, सर्वस्य संसाररूपत्वेनोक्तत्वात् । अत एव "समभावेन सर्वं द्रष्टव्यम्" इत्युपदेशः । अत्र समशब्देनापि पृथग्भावस्य सूचितत्वात् समदृष्टिरित्यप्युक्तम् । अत एव "ब्रह्मवित्समदर्शी" इति स्पष्टमुक्तं भवति । यो हि ब्रह्मविदेतत्त्रितयरूपसंसरणं जानाति, स स्वयं ब्रह्मेति बुद्ध्या, सर्वमहमेवास्ति, अहंसर्वमेवास्मीति जानाति । अयमेव साम्यपदार्थः ।

यद्यपि " उपकर्तुमुचितम् " इत्युपदेशः ; तथापि तेन प्रकारेण भेदो न निरूपणीयः, स्वस्यापि तथावस्थितत्वात् । उपकारकरणं केवलं संसरणमेव । भाव्यमिदमेव भवति । उपदेशफलं तु भ्रमत्यागार्थकमेवेत्युक्तं भवति ।

यदिदम् अहं करोमि, त्वं करोषि, अयं करोतीत्यादिप्रवचनम्, तदयुक्तम्, इदंभवत्येवेति मन्यतामिति तदर्थः । प्रकारे यद्भेददर्शनं तदेवायुक्तमिति निश्चयाय सर्वार्थोऽयमुपदेशः । अन्यथा तु स्वयं ब्रह्म सर्वज्ञाता च सर्वदा भवेत् । अत एव

"नायं पुराणेन लभ्योऽयमात्मा न वेदेन सांख्येन लभ्योऽयमात्मा ।
नदानेन यज्ञेनसाध्योऽयमात्मा न योगेन वाक्येन सिद्धोऽयमात्मा ॥
नबुद्ध्यानभक्त्याचदृष्टोऽयमात्मानवेदान्तसिद्धान्तवेद्योऽयमात्मा ।
सदा सर्वगः सर्व भूतो विधेयः ॥"

इत्यादिवाक्यैः प्रकारभेदो न मन्तव्य इत्युक्तं भवति, प्रकारत्यागायोक्तायाः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति श्रुतेः । सर्वशब्देन यश्च प्रकारः संप्रबुद्धः, स खल्विति निश्चयेन न युक्त इत्यभिधानात्, एवंभूतः संसार एव त्रितयात्मको ध्येयो विधेयश्च भवति । अतः सर्वेषां हि नियमानामेवं निश्चय एव फलं भवतीति विज्ञेयम् ॥

ग्रहणत्यागावप्यत्रैव परिदृश्येते । तेनापि चाभेदः सूचितो

भवति, ग्रहणग्राहकग्राह्याणां च त्रितयाभिनियतत्वात् त्याज्यपदार्थोऽपि ग्राह्य एवेति ग्राह्यत्याज्ययोरभेदाच्च । उदाहरणेनैव ह्येवं द्रष्टव्यं भवति । यो ह्येकं त्यजति, तमन्यो गृह्णातीति प्रत्यक्षं भवति । एतत्त्रयाणामभेददर्शनेन न परस्परान्यत्वविशिष्टं यत्किञ्चिदस्तीति स्पष्टप्रतीतेः तत्र स्वयमेव ग्रह्णाति, त्यजति चेति भावः । त्यक्तं गृहीतमित्यत्र पदार्थानां न कर्तृत्वम्, किन्तु ततोऽन्यदिदिति प्रवचनात्, "ग्राह्यत्याज्ययोर्न लिङ्गम्" इति सूत्राच्च, विजातीयमेव तत् । अत एव

"गृहीतं निषिद्धं पवित्रं न किञ्चित्
न पापं न पुण्यं परं वेदनीयम् ।
सदैवायमात्मा पवित्रः प्रसिद्धः
स्वभावेन सिद्धः सदावश्यकोऽयम् ॥"

इत्याद्युक्तम् ।

यद्यपि "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इत्याद्युक्तम् ; तेन पुण्यम्, ततः पापमिति सूचितं भवति । मर्त्यलोके पतनं पापफलं भवति । तेन पुण्यस्थानं यत्किञ्चिदस्तीति सूचितं भवति; तथापि तत्राज्ञानमेव कारणम् । क्षीणमिति व्यवहारस्तु कालसंख्याविशिष्टस्यैव भवति । आत्मनश्चाकालसंख्याविशिष्टत्वात् क्षयस्थानस्याभेदात्पतनं चायुक्तं भवति ।

तत्र क्षयेण, पतनेन च मर्त्यस्यैव ग्रहणं भवति । "सर्वं स्थानं हि सर्वस्य" इत्याद्युक्तेः, मर्त्यलोके पतनम्, ततोऽन्यस्मिन्निवासश्च कार्यमेवास्ति । इदमेव प्रसरणम्, क्षीणत्वं च संसार एवेति ज्ञेयम् । भाव्यमात्रमेव केवलं पुण्यक्षीणत्वेन ज्ञेयं भवति । यच्च भाव्यं तदेव पुण्यम् । तत्कार्यं क्षिणोतीति तदर्थः । अत एव "सर्वं पुण्यजं मत्वा विचरन्ति हि सर्वथा" इत्यादिवचनेन स्वभावमात्रमावश्यकं मत्वा सर्वस्मिन्नपि काले सर्वस्थाने च सर्वे विचरन्तीति तत्फलितार्थः । स्वर्गनरकावुभावपीत्युक्तेन न्यायेन भेदः सूचितो भवति । तयोरपि कर्मण एव कारणत्वान्न पृथग्भावो युक्तः । अत एव

"समौ हि स्वर्गनरकौ सुखदुःखेच ते उभे ।
शत्रुमित्रे न मन्तव्ये सर्वमाश्यकं भवेत् ॥
यदेतत्त्रितये भेदो ह्यज्ञानं भ्रममूलकम् ।
तज्ज्ञात्वा चामृतं भोज्यमावश्यकमिदं विधेः ॥"

इत्याद्युक्तेः, प्रधानपर संसार एवेति बोध्यम् ।

संसारात्मनोर्निषिद्धरूपं पुनः तत्स्थानां प्रकाराणां सुखजिज्ञासार्थं उक्तं भवति । एतद्क्रमेण हि जिज्ञासा भवति, तस्याश्चापरमार्थत्वात् । वस्तुतस्तु त्रयाणामेतेषां यदेकत्वविज्ञानम्, तदेव जिज्ञासाविषय इति सिद्धम् । प्रकाराभेदश्च भेदश्च त्रितयार्थमेवेति सिद्धान्तः । अत एव

"पुण्यजं ब्रह्म तद्विच ब्रह्मजो ब्रह्मसाधनम् ।
ज्ञानजं ज्ञानसंपन्नं वृत्तिजावृत्तिरेव च ॥
अप्रशस्तात्प्रशस्तं च प्रशस्ताच्चाप्रशस्तता ।
कालिकं कालजं प्रोक्तं सर्वं सर्वमनन्तरम् ॥
सर्वजं सर्वतो नष्टं सर्वं सर्वेण सिध्यति ।"

इत्यादि चोक्तम् । अत एव

"प्रशासिता हि सर्वेषामेक एव प्रतीयते ।
सर्वजातानि सर्वाणि जायन्ते हि परस्परम् ॥
सर्वे भवन्ति सर्वस्थाः सर्वे सर्वप्रयोजकाः ।
प्रसारणमिदं सर्वं संसारासारसागरम् ॥
सर्वं सर्वेण गृह्णन्ति ददाति प्रतिलभ्यते ।
सत्यं त्याज्यं तथा ग्राह्यं सर्वैः सर्वानुवर्तनम् ॥
नायुक्तं तत्प्रयुक्तं च नियमो नियमो न च ।
नानियतं न तद्भिन्नं सर्वं संसारसंज्ञकम् ॥
सर्वं खल्विदं ब्रह्म नानात्वं भ्रममूलकम् ।
सर्वं मान्यममान्यं च ज्ञानस्यैव फलं भवेत् ॥
अज्ञातं सर्वशो ज्ञात्वा ज्ञाने ज्ञानं च सर्वशः ।
इदमेव हि वैचित्र्यं संसारासारभासनम् ॥" इति

वाक्येन संसारश्चासारत्वेन द्रष्टव्यो भेदवर्जमिति व्याख्यातं भवति ॥

एवमेव हिंसारक्षणशब्दाभ्यामप्यभेदो मन्तव्यः। यद्यपि प्राणवियोगानुकूलव्यापारो हिंसा, तद्योगानुकूलव्यापारो रक्षा चेत्युच्यते, तथापि संयोगवियोगयोर्व्याख्यानेन रक्षणहननयोरप्येकत्वं भवति। यत्र ह्येकस्य हननम्, तत्रैव चैकस्य रक्षणमिति नियमः। न कश्चिद्धन्ता हि भवति। सर्वं हि प्राकृतेन प्रयोजनेन सिद्धं भवति। तदावश्यकानियमेनैकेन चैकस्य वधो विधीयते। सर्वस्याप्यमृतत्वान्न वधः, किन्तु तस्य रूपान्तरत्वेनावश्यकत्वं भवति। इदमेव भाव्यम्। एवं तत्सिद्धार्थः। एवमेव रक्षणमपि तादृशं बोध्यम्। यद्यपि "अहिंसा परमो धर्मः" इति वाक्येन हिंसा निषिध्यते, तथापि हिंसाहिंसयोरसंभवित्वेन श्रुतेरर्थो द्रष्टव्यः। यस्य च एवंभ्रममूलं प्रयोजनमवधार्य एतद्धननेन चेदं मदीयं कार्यं सिध्यतीति बुद्ध्या, हिंसा भेदरूपप्रयोजनतया दोषयुक्ता, तस्य तदकर्तृत्वमेव परमो-धर्म इति श्रुतेर्भावः। एवं हिंसारहित इत्यर्थाङ्गीकारेण रक्षणरहित इत्यर्थोऽप्यङ्गीकार्यः। हिंस्यते इति हिंसा, न हिंसा इति व्युत्पत्त्या, हिंसाराहित्यं परमधर्म इति च श्रुतेरर्थः। भिन्नरूपव्यापारेणैव हिंसा, रक्षा, सहाय इत्यादिसर्वशब्दप्रयोगः। अत एव

"न हिंसा नैव रक्षा च न साहाय्यं विधीयते।
अहन्तव्यं तथारक्ष्यं तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते॥
हननं रक्षणं चैव साहाय्यं धर्मसंवृतम्।
सर्वं त्वभेदयुक्त्येदं ब्रह्मरूपं परोत्तरम्॥"

इत्याद्युक्तिभिः "अनेनास्य पालनं हननमुत्पत्तिश्च" इत्यादिभेदवाक्यैः, हन्तव्यः हननं हन्ता च न किञ्चिदप्यस्तीति स्पष्टमवगम्यते। एवं रक्ष्यमाणः रक्षक इत्यपि च न "सर्वान्तं हि सर्वम्" इत्युक्तेश्च। अत एव

"सदा हिंसनीयं सदा रक्षणीयं यथावश्यकं चेति कर्तव्यमेव।
न हिंस्यो न रक्षायुतश्चायमात्मा तदन्यस्वरूपप्रयुक्तो न चात्मा॥
सदा सर्वभिन्नं नियुक्तं प्रमेयं महद्ब्रह्मरूपं च संसाररूपम्।
सदावश्यकेनैव संवर्तनीयं प्रतिष्ठं परं ज्ञानगम्यं फलं च॥"

इत्यादिप्रवचनम् आत्मनः सर्वात्मकत्वान्न किञ्चिदपि भेदस्वरूपं द्रष्टव्यम्। तथा भानं तु भ्रमेणारोपितं भवति। अत एव सप्रयोजनानुष्ठानेनैव पापपुण्यफलं भिन्नस्वरूपं परिदृश्यते, न तदावश्यकत्वेन। यो ह्यावश्यकं जानाति, स तु स्वात्मनो हननं रक्षणं च सर्वथा मन्येत, इति तदाशयः। अत एव निष्प्रयोजनं कर्म कर्तव्यमित्युपदेशः। "निष्काम्यं कर्म कृत्वा मोक्षं लभेत" इत्यस्यापि निष्कामकर्माचरणमेव मोक्ष इति सिद्धान्तः॥

एवमेवारोग्यानारोग्ये च प्रशस्येते। प्राकृतस्य चानावश्यकत्वचिन्तया सति च भेदज्ञाने रोगः। वस्तुतस्तु सर्वमारोग्यमेवे-

त्ववधार्यताम् । प्रयोजनारोपेण न नियमो भवति । स्वभावतः सर्वं भाव्यमेवेति रोगाः प्रजायन्ते । अत एव

"अनियमो हि रोगाणां कारणं दृश्यते विधौ ।
औषधं नियमोपेतं तस्मात्तत्सेवनं परम् ॥"

इत्युक्तम् । औषधशब्दस्य नियमेनैव संबन्धः । नियम एवौषधमिति तत्फलितार्थः "निदानं सर्वरोगाणामानियमः" इति वचनाद्वा । उदाहरणं चात्रेदमवधेयम्, नियतकालेन व्यसनादिकं समुपलभ्यते । यत्र नियतत्वाद्विकारोत्पत्तिः स एव रोगः । पुनस्तन्निवृत्तिकरणमौषधमिति प्रतीयते । अत एव

"येन यान्नियतं कार्यं तदेवतस्यसाधकम् ।
तदौषधं भवेत्तस्य तच्छुद्धिस्तेनजायते ॥"

इत्युक्तम् । यस्य रोगस्य यदौषधम्, तेनैव तच्छान्तिरिति भावः । भेदवचनेनैव रोगः, औषधं च भवति । तस्मात्तद्वाद्वयम् । तयोर्विरुद्धत्वमपि तेन संसूचितं भवति । यो ह्येवं प्रकारं जानाति—सर्वं भाव्यं नानियतं कदापीति, नियतमेव करोति च; सनीरोगो ब्रह्मविदिति बोध्यम् । यो ह्यनित्यं निवारयति, अनियतमकर्तव्यमित्युपदिशति वा, अनियतानां नियतमार्गे स्वशक्त्यातादृशौषधेन तत्र प्रवर्त्तयिता च, स वैद्य इति बोध्यम् । "वैद्यो नियमेन सिध्यति"

इति वचनात् ।

"इदं हि सर्वं नियतं भाव्यं संसारसंज्ञकम् ।
जानाति नियतत्वेन वैद्यता प्राप्यते ततः ॥"

इत्युक्त्या वा । अत एव वैद्यानां धार्मिकत्वमप्युक्तम् । एवमेव "सर्वे च रोगिणः प्रोक्ताः सुखिनो ब्रह्मवित्तमाः" इत्याद्युक्तम् । अत एव

"सर्वं सर्वौषधं विद्धि रोगास्ते सार्वकालिकाः ।
नीरोगाश्च विधाः सर्वाः सर्वाः सर्वार्थसाधकाः ॥"

इत्यादिवचनम् । अत एव च

"सर्वे दण्डया हिंसकाश्च रक्षका मानभागिनः ।
प्रयोजनेन सिध्यन्ति दण्ड्यमानं यथायथम् ॥
वैद्याः सर्वेऽपि पूज्यन्ते निन्द्यन्ते सर्वरोगिणः ।
त्यक्त्वा विशेषणं सर्वं ब्रह्मविद्भव सर्वथा ॥"

इत्यादिवचनेन सर्वेणाभेदः सूचितो भवति । धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामेकबीजत्वकल्पनया, सर्वशास्त्रोपदेश इति सिद्धान्तोक्त्या त्वभेद एवेति निश्चितं भवति । ततो ज्ञान्यज्ञानी, रोग्यरोगी, दण्ड्योऽदण्ड्यः, मान्योऽमान्यः, स्वर्गी नरकी, सुखी दुःखी च, न प्रतीयते । अतः सर्वं खल्विदम्, पुरुषोदयः सर्वैरधिष्ठितो भवतीति ज्ञेयम् । अत एव "अमृतं हि विषं

तत्स्याद्विषमप्यमृतायते " इत्याद्युक्तिः । उदाहरणेनाप्येतत्सिद्धं भवति । रोगे हि विषस्याप्यौषधत्वेनोपयोगो भवति । नियतनियतस्याप्यमृतस्य त्याज्यत्वं विज्ञायते । एवमेव सर्वम् । अत एव

" रोगे तु ह्यौषधं ग्राह्यं युक्तायुक्तं परित्यज ।
नित्यं सव्यसनं त्याज्यं नियतं यत्स्वभावतः ॥
विषमप्यमृतं विद्धि तद्धि संभूयते विषम् । "

इत्यादिवचनं स्पष्टमुक्तं भवति । तस्मात्संसरणमात्रं सर्वमावश्यकत्वेन विज्ञेयम् । " संसारमात्रं ज्ञात्वा स्थीयताम् " इत्यभियुक्तसंमतं भवति । यत्र न वैद्यादीनां प्रयोजनम्, तत्र स्वयमेव सर्ववैद्यादिप्रधानोभवेत् । दोषादोषास्तु केवलं स्वप्रयोजनारोपेण दृश्यन्ते । तान्परित्यज्य सुखी भवेति तद्वाक्यार्थः । तस्मात्प्रणवसंज्ञमोमिति शब्दस्वरूपं संसारमात्रमावेदयतीति निश्चयः ॥

अथैतत्संसरणव्यवहारश्चेत्थं द्रष्टव्यः । यद्यपि संख्याकालरहितत्वमुक्तम्, तथापि आरम्भावसानमप्यस्यावश्यकं भवति । आरम्भावसानयोश्च कालसंख्यानियतत्वं परिदृश्यते । " आद्यन्त प्रतिवचनान्यत् " इत्युक्त्या सृष्टेरारम्भावसानार्थकत्वं विज्ञायते । आरम्भावसाने चास्य व्याख्येये भवतः । तत्रारम्भस्य व्याख्यानमुचितं भवति, आरम्भस्यैव प्राथम्यात् । यतः पूर्वं नास्ति किंचित्, तत्प्रथममिति संज्ञया तदारम्भो विज्ञेयः, " पूर्वा-

परव्यवहारश्च कालेन भवतीत्युक्तेश्च । सारम्भावसानः संसारः । तयोः पूर्वं परं निषिद्धरूपं भवति । तस्मात् " संसारोऽयं सारम्भावसानः " इत्यादि स्पष्टमुक्तं भवति । आरम्भस्त्वकारेण बोध्यः । अवसानं चोकारेण । निषेधस्तु तयोर्मकारेण । एतदारम्भावसानाभ्यांचकालस्य त्रिविधत्वमुक्तम्—भूतो भविष्यो वर्तमान इति । इत्थमेव हि कालभेदोऽवगम्यते—आरब्धापरिसमाप्तिः वर्त्तमानः, समाप्तो भूतः, ताभ्यामन्यो भविष्य इति । एतदर्थप्रवचनायैव हि त्रुटिः, क्षणः, मुहूर्त्तम्, दिवा, रात्रिः, पक्षः, मासश्चेत्यादि अभिहितम् । कालस्यैव चास्य परस्परयोगेन, युगं कल्पो महाकल्प इति व्यवहारः त्रयाणामेतेषां कालानां प्रसरणेन सर्वशब्दव्यवहारो व्याख्यातो भवति । आकाशवाय्वादीनां व्याख्यानमपि चैतत्त्रयेणैव भवति । अत एव कालस्याशनत्वमुक्तं भवति, " कालोऽशनं हि सर्वेषां सर्वं कालसमाश्रितम् " इति श्रुतेः " कालेन जातानि सर्वाणि जायन्ते " इत्यादिवचनाच्च । अत एव कालत्रितयस्य योजनमेव सर्वमिति ज्ञेयम् । यस्य च व्यतीतत्वम्, तस्यैवासीदिति भूतकालक्रियया व्यवहारः । यस्य च स्थितिः, तस्यैवास्तीति वर्तमानकालक्रियया व्यवहारः । ताभ्यामन्यस्य भविष्यतीति भविष्यत्कालक्रियया व्यवहारः । एवमेव व्यवहारो भ्रमोपात्त एव । वस्तुतस्तु वर्त-

मान एव भूतः, स एव भविष्यः इति विज्ञेयम् । अत एव

"वर्तमानं हि सर्वं स्यान्न च भूतं भविष्यजम् ।
अस्त्येव सर्वधा सर्वं तदावश्यकमुत्तमम् ॥"

इत्याद्यावश्यकव्याख्यानतया, भूतो भविष्यश्च न कश्चित् । सर्वं वर्तमानरूपमेवेति ज्ञेयम् । यथा ह्यात्मनः, संसारस्य, निषिद्धस्य चाभेद उक्तः, तथा कालत्रयस्याप्यभेदःसिद्धो भवति । तेऽपि चैतत्त्रितयान्तर्गता एव भवन्ति । अत एव

"वर्तमानो ह्यकारः स्यात्सर्वस्थः सर्वमूलकः ।
उकारस्तु भविष्यः स्याद्भूतोऽयं हि निषेधकः ।
भूतो भविष्यसंयुक्तो वर्तमानस्तथापरः ।
सत्त्वं विज्ञेयमेतेषामेवं प्रणवसंज्ञकम् ॥"

अत एव

"एकः कालो हि सर्वस्य कालभेदो न कश्चन ।
केवलं कार्यभेदेन त्रिधाभूतः स लक्ष्यते ॥"

इत्यादिवाक्यैः, कालत्रयस्याप्यावश्यकेनारम्भावसानानियमेन विभागः कथितो भवति ॥

एष विभागो ह्यात्मानात्मनिषेधबोधको भवति, संख्याशास्त्रेण हि विभाज्यविभागयोरभेदस्य सिद्धत्वात् "अङ्केनाङ्को विभज्यताम्" इत्युपदेशाद्वा । अङ्कस्यैव हि गुणनगुण्यगुणक-

त्वानि चोच्यन्ते । एतत्त्रितयक्रमस्यैव सर्वत्रोपस्थितेः, एतात्त्रितयस्यैव वाचकत्वमपि युक्तम् । एकं द्वितीयं तृतीयमिति संख्यामूलिकोक्तिः । एकश्चायमात्मा ह्यकारनिष्ठः, द्वितीयः संसाररूपः, तृतीयो निषिद्धरूप इति तदर्थः । एतत्त्रितयकारणंशून्यम् । अत एव चाङ्कानां शून्येन वृद्धिक्षयौ भवत इत्यपि सिद्धम् । गुण्यं गुणकं चेत्यादि तु अङ्कस्यैव कार्यं भवतीति स्पष्टतया चाङ्कनामभेदः संवेद्यो भवति । गुणनकार्येण तु केवलं संसरणरूपः संसार एव बोध्यो भवति । विभाज्यविभाजकविभागैश्च हि संसारावस्थैवोच्यते । अत एव "गुण्यं तमङ्कं गुणकेन हन्यताम्" इत्युक्तम् । सृष्टिमात्रस्य त्रितयत्वं सिध्यति । अङ्के हि पुनः गुणनं विभागो योजनमिति कार्यत्रितयम्, एतत्त्रितयनियमेनैव भवतीति निश्चयात् । योजनमेव वृद्धिः, गुणनमेव वृद्धेरुपस्थितिः, विभाग एव क्षयो निषेधरूपो भवतीति हि निश्चयः । अत एव

"अकाराद्गुणितं सर्वमुकाराद्योजनं भवेत् ।
विभागस्तु मकाराद्धि संबन्धस्त्रितयात्मकः ॥"

किञ्च "त्रिकं त्रिकं त्रिकं चैव शून्यं तत्त्रितयात्मकम्" इति चोक्तिः संगच्छते । गुणनम्, योजनम्, विभागश्चैतत्त्रितयम्, त्रितयात्मकसंसारस्य कार्यरूपं भवति । उत्पत्तिरूपं हि गुणनम्,

योजनम् तदवस्थारूपम् । तत्रैव विभागो भवति । नियोजनं तु चतुर्थं तदभावरूपम् । अभावस्य चात्र शून्यरूपत्वेन न नियोजनंच किंचिद्भवति । अत एव "बाणवृद्धिरसक्षयः" इति ज्योतिर्वचनम् । अङ्कानां हि सर्वेषां वृद्धिक्षयाभ्यां तिथ्यादिकं निर्णीयते । तिथ्यादिकं सर्वमपि कालत्रयप्रयुक्तम् । तदभिवर्धनक्षयौ च संख्यया भवत इति व्याख्यानात् ।

"गुणनं योजनंचैव विभागश्च नियोजनम् ।
एतच्चतुष्टयं विद्यात्कालाधिकरणं च तत्"

इति वचनाच्च, गुणनयोजनविभागनियोजनानां चतुर्णामेव संख्याकार्यत्वमुच्यते । अत एव "अङ्कानां तु त्रिधा गतिः इत्युक्तं भवति । चतुर्थं न किंचिन्नियोजनरूपम्, तच्च शून्यत्वेनोक्तं भवतीति बोध्यम् । "अङ्कत्रयं ह्यारम्भावसाननिषेधवचनम् भवति" इति श्रुतिः । एकेन चारम्भः द्वितीयेन स्थितिः तदेवावसानं भवति, तृतीयं तु द्वयोर्भिन्नमिति तद्वाक्यार्थः। अनयैव श्रुत्या प्रत्येकं त्रितयत्वेनाङ्कनवकमपि विज्ञेयं भवति । अभेदात्प्रत्येकं त्रितयत्वमपि सिद्धं भवति । दशमाङ्कस्तु न किञ्चिदस्तीति, शून्यरूपेण प्रयुक्तं तदविज्ञेयम् । अत एव नवाङ्केभ्यः परमेकएवाङ्को हि दृश्यते । य इमे नवाङ्काः पृथक्पृथक्परिदृश्यन्ते, न तेषां परमार्थतः पृथग्भावः, किंत्वेकमेव

सर्वं भवतीत्येतत्सूचनाय, शून्ययुतश्चैकोऽङ्कः, नवाङ्केभ्यः परं प्रयुक्तो दृश्यते । एकमित्युक्त्या तथा दर्शनेन च केवलात्मन एव ग्रहणात्, आत्मन्येव संसारनिषिद्धयोः स्थितिरिति व्याख्यानच्च नवमाङ्कादनन्तरमेकाङ्कः शून्ययुक्तः सर्वसंबन्धयुक्तश्च परिदृश्यते । एवं चैतद्धि केवलवस्तुस्वभावप्रदर्शनाय संख्यायामप्युपयुक्तं, भवति । अत एव संख्याशास्त्रस्य चाङ्कसामान्यमेतदर्थकमिति सिद्धं भवति, सर्वशब्दस्य चैकत्वात् । एवं दशमाङ्कादूर्ध्वमपि पुनरेकम्, द्विकम्, त्रिकम्, चतुष्टयमिति तु तादृशम्, दशैवेति बोध्यं भवति । तदैकैकं संबध्य पुनर्द्वयं भवतीति फलितं भवति एवं क्रमेणैव हि विंशति त्रिंशत्चत्वारिंशत्पञ्चाशदित्यादि शतं सहस्रं सर्वमप्येकयुक्तं भवति । अत एव "सर्वाङ्कः सर्वसंबद्धः शून्येनैतत्प्रयोजितम्" इत्युक्तम् । अत एव

"गुणनं योजनं चैव विभागश्च नियोजनम् ।
सर्वाङ्कः सर्वसंबद्ध श्चारंभान्तस्य वाचकम् ॥"

इत्याद्युक्त्या कालसंख्यासंबन्धश्च सिध्यति । कालस्यैव रूपान्तरमङ्क इत्यपि विज्ञेयम्, "सर्वमानं हि सर्वकालस्तदङ्कजः" इति वचनात् । कालसंख्याशास्त्र प्रयोजनं ज्योतिरिति ज्ञेयं भवति । येनैतत्संसरणप्रकारश्चैकत्वेन बुध्यते, तदेव ज्योतिश्शास्त्रं भवति । अत एव "ज्योतिषामयनं यच्च तच्चक्षुरिति

कथ्यते" इत्युक्तम्। येन चक्षुषा ज्ञानेन चैतत्प्रकारभेदोऽवबुध्यते, तदेव ज्योतिरिति भावः। वस्तुतस्त्वभेदात्प्रकारवचनमपि तादृशं भवति। ब्रह्मणो हि ज्योतिस्स्वरूपत्वमपि चोक्तं भवति। ज्योतिस्स्वरूपतया केवलं तत्प्रकार एव बोध्यो भवति। अत एव "सर्वनिर्णायकं ज्योतिः" इत्याभिहितम्। "निर्णेतृ च ज्योतिरिदं सर्वेषाम्" इत्यपि चोक्तम्। अत एव ज्योतिषा मुहूर्तादिकं सर्वमपि विज्ञायते।

कालस्यापि संज्ञा ज्ञातव्या भवति। अङ्कानामवस्था हि गुणनयोजनविभागनियोजनैर्भवति। अवस्थैव सा कालस्य संज्ञा भवति। चक्षुषः निमेषव्यापारोपलक्षितकालैकदेशांशः त्रुटिर्विज्ञायते। पूर्वस्या अपि त्रुटेः कालस्य गतिर्भवति। अनाद्यनन्तत्वात्तदविज्ञेयमेव। त्रुटिद्वयेन निक्षा। निक्षाद्वयाद्‌द्रुतिः। तत्सहस्रात्प्रतम्। पुनरेवं षष्ट्यङ्केन, गुणप्रयुक्तेन सर्वदेशकालानुगुणं पलं भवति। षट्षष्टिगुणेन तद्वृद्धिक्षयोपयोगश्च भवति। पलम्, विपला, कला, चेत्यधोगतिः। ऊर्ध्वगतिस्तु तत्पलानुसंधानेन बोध्या। षष्टिपलानुगता घटिका। षष्टिघटिकानां समाहारश्चैकाहः, तदर्धांशेनदिवा रात्रिश्च भवति। पञ्चदशाहैः पक्षः, पक्षद्वयेन मासः, द्वादशमासेन संवत्सरश्च भवति। एवं सर्वस्यापि सर्वगुणत्वात्सर्वमप्यात्मप्रसरणमिति ज्ञेयम्। अत एव

"क्षणो मुहूर्तो मासश्च पलञ्च विपला तथा।
त्रुट्यंशैः सर्वतो बद्धमेतत्सर्वं च लाघवम्॥
बृहत्वमपि सर्वत्र सर्वं सर्वाश्रयं मतम्।
नक्षत्रं लग्नसंधिश्च योगः करणमेव च॥
तिथिवारौ षडङ्गं स्याच्चाङ्कजं कालसंज्ञकम्॥"

इत्याद्युक्तिः। एवमेव तिथिवारनक्षत्रलग्नयोगकरणैः कालप्रकारोऽवधेय इत्युपदेशः। अस्यैव पञ्चाङ्गत्वमपि चोच्यते, लग्नत्यागात्। वस्तुतस्तु त्र्यङ्गमेव भवति—तिथिर्नक्षत्रंलग्नमिति। नक्षत्रलग्नाभ्यांच तिथ्यादयो जायन्ते। मुहूर्तम्, क्षणश्चात्रैव विज्ञेयं भवति। अनेनैव च शुभाशुभकालोऽपि बुध्यते। सर्वस्याप्यावश्यकत्वोक्त्या ह्यभेदोक्त्या च शुभमशुभमप्येकमेव भवति। एतत्पृथक्त्वविज्ञानभासपक्षेऽपि स्वप्रयोजनतया तादृशोऽयंनियमः क्रियते। काले चास्मिन्कार्यमिदं करिष्यामि, त्वं करोषि, कुरु वा, करोत्यन्य इत्यादिप्रयोजनारोपेण हि शुभाशुभविज्ञानं भवति। यच्च कार्यम्, न तत्कालावश्यकत्वेन प्रयुक्तम्; कालान्तरोपयुक्तं च तदशुभम्। यथा ऋतुनियमोऽप्यत्र दृश्यते, सर्वेषां पदार्थानां कालेन सह संबन्धात्। कालश्चावश्यकेन त्रितयक्रमेण युक्तः परिदृश्यते। इत्थंभूतपदार्थानां सार्वत्रिकत्वेऽपि कालोऽयं पृथगवस्थितो भवति। यद्यपि सर्वस्य सर्वमिति न कालस्य पृथगव-

स्थितिः, तथापि सर्वस्य त्रितयत्वोक्त्या कालस्यापि तत्त्रितयात्मकत्वं सिद्धम् । एवं सर्वपदार्थानामपि नियमो भवति । यथा—मासद्वैगुण्येन ऋतुर्नियुज्यते; ते षड्तवः सांवत्सरिका भवन्ति । एवं कालनियतं च तत्फलं ह्यावश्यकं भवति । यच्च वा वासन्तिकानां पदार्थानामन्यकालिकत्वारोपणं स्वप्रयोजनेन भ्रमेण, तदेवाशुभं भवति । साति हि काले तदीये, शुभमिति विज्ञायते। यद्यपि कालतदन्यपदार्थयोरभेद उक्तः, तथापि तद्योजननियोजनादिभिर्भ्रान्तेन ह्येवं भेदो विज्ञायते । यद्यप्यनावश्यकं न किञ्चिदित्युक्तम् , तथाप्यनावश्यकमप्यावश्यकं भवतीत्युक्तेरर्थो हि मन्तव्यः । एवं चानावश्यकत्वेनाशुभं विज्ञायते । सत्यपि भाव्यमेव सर्वमिति निश्चये, स्वभ्रमेणैव तदशुभमिति ह्युच्यते । यो ह्येवं जानाति सर्वं भाव्यमिति न तस्यास्ति शुभाशुभजननमरणव्यापारः । अत एव "न हर्षशोकौ ब्रह्मस्वरूपे" इत्याद्युक्तम्। भूयसा ब्रह्मकल्पनमपीदं भ्रमादन्याद्विद्धीत्युपदेशफलं भवति । लाभालाभानुसारेणैव हर्षशोकौ प्रतीयेते, तदेवं शुभमशुभमपि । यदिदं प्रकाररूपं भाव्यम् , तदेव मन्तव्यम्—नाशुभम् , न शुभमिति च। अत एव यानि लग्नानि, नक्षत्राणि, कालरूपाणि चैककार्यप्रयुक्तानि, तान्येवान्यस्मिन्कर्येऽनुपयुक्तानि भवन्ति । तस्मात्सर्वस्य युक्तत्वमयुक्तत्वं

चँ सिद्धं भवति। यदेकस्य शुभम् , तदन्यस्याशुभं भवति । तदशुभमप्यन्यस्य शुभं भवतीति हि निश्चीयते । अत एवं

"सर्वं शुभाशुभं चैकं ऋतुमासा निरर्थकाः ।
अनन्तमव्ययं चैव सर्वमावश्यकं भवेत् ॥"

तस्माज्ज्योतिःशास्त्रेषु शुभाशुभसूचकम् । सुमुहूर्तं दुर्मुहूर्तं चोच्यते । वस्तुतस्तु यदेतत्त्रितयसंसरणमकारस्वरूपमभेदरूपम् , तदेव दर्शयतीत्यवगम्यते । सारम्भावसानेन नियमेन सर्वं विद्धीत्युपदेशोऽपि भवति ।

कालसंख्ययोरभिन्नत्वमप्युक्तम् , परस्पराधिकरणत्वात् । कालः, संख्या, सांख्यं चेति त्रयं कालात्मसंख्यासंसारबोधकं भवति । तयोः परं च सांख्यम् , संबन्धरूपं निषिद्धं भवति । अत एव "नास्तिकाः सांख्यवादिनः, आस्तिकास्त्वात्मवादिनः" इत्यभिहितं भवति । वस्तुतस्तु द्वयोरेकत्वमेव । अत एव

"नास्तिकाऽनास्तिकाश्चैवमास्तिकाश्च ततः परम् ।
त्रित्वमेतदप्रमेयं द्वयोर्भेदो न युज्यते" ॥

इत्युक्तं भवति । अत्रानास्तिकत्वं निषिद्धरूपम् , नास्तिकत्वं विरोधरूपः संसारः, आस्तिकत्वमात्मस्वरूपप्रतिपादनपरमिति च फलितं भवति । संख्याकालाभ्यां सांख्यमित्यपि सिद्धं भवति, "नास्ति ब्रह्म" इति सांख्यप्रवचनात्। यद्यपि ब्रह्मणो भिन्नं न

किंचिदस्ति, तथापि भ्रमेणैव यत्तथा प्रतिपादनम्, तन्निषेधमात्रार्थमित्युक्तं भवति । "कालसंख्याविरामः सांख्यम्" इत्युक्त्या वा । सांख्यप्रतिपादनमपि सर्वार्थमित्यपि ज्ञेयम् । कालसंख्याप्रतिपादकं ज्योतिर्वचनम्, तत्सांख्यार्थमेवेति सिद्धान्तः, कालस्य संख्यायाश्चैकयोगस्तत्संबन्धमूलस्सांख्यमित्यभिधानात् । अत एव "कालश्च ज्ञेयः, संख्या च विज्ञेया, सांख्यं च भाव्यम्" इत्याद्युक्तिः । कालसंख्यापरिणामः सांख्यमिति च । यच्चारम्भावसानविशिष्टमात्मसंसारस्वरूपं स्वयमनाद्यन्तं निषिद्धरूपं च तदेव सांख्यानुमतं ज्योतिः शास्त्रानुमतं च भवति । केवलप्रकारवचनमारम्भावसानरूपम् । यद्यप्यारम्भावसानस्य चानाद्यनन्तत्वमुक्तम्, तथापि कार्यविरामाय तत्साधनमिति बोध्यम् । शुभाशुभत्वम्, युक्तायुक्तत्वं चापि विरामार्थकमेव । न तत्र लिङ्गं भवति । "विरामो लिङ्गमनुसाध्यम्" इति सूत्रात् । अत एव

"सर्वगं सर्वसंस्थं च सर्वज्योतिरनन्तरम् ।
सर्वाश्रयं सर्वभूतं कालिकं कालमूधर्जम् ॥
आदिमध्यान्तवर्जं च वर्जनादपि वर्जनम् ।
प्रविष्टमप्रविष्टं च धृतं चाधृतमेव च ॥
उपस्थितं ब्रह्म विदुरनुपस्थितमेव च ।"

इति स्पष्टमुक्तम् । तस्मात्त्रितयात्मकं कालसंख्याविशिष्टं तद्रहितं च सांख्यं प्रसरणमिति निश्चितं भवति । तत्प्रकाररूपं चारम्भावसानं भवति । आरम्भावसानयोरपि प्रत्यन्तरत्वम्, तदभावश्च सर्वत्रानुसंधेयम् । अत एव "सर्वे मासाः, सर्वर्तवः, सर्वत्र सर्व पदार्थानामुपस्थितिः" इति वचनम् । "सर्वा तु विद्या सर्वस्य" इत्याद्युक्त्यापि, सर्वोपाख्यानमारम्भावसानसहितं बोध्यम् । तेन कालसंख्ययोरप्यनियतत्वमनन्तत्वं ब्रह्मस्वरूपत्वं च सिध्यति । एतत्कालसंख्यानुसारेणैव सर्वमपि कार्यं वेद्यं भवति ।

एतदेव ग्रहाणां फलमित्यवधेयम् । ग्रहा इत्येतत्त्रितयस्यैव संज्ञा । तत्फलं भवनमात्रमेवेति बोध्यम् । एतत्त्रितयस्य त्रितयक्रमेणैव प्रत्येकं गुणितत्वात् नवधा नियमाच्च नव ग्रहा भवन्ति । वस्तुतस्तु त्रयमेव तदकारोकारमकारान्तर्गतमिति विज्ञेयम् । एतत्त्रयस्य च फलं कालानुसारि भवति ।

कालश्चात्र संसारक्रम एव । संसारे क्रमस्त्वारम्भावसाननियमेनैवेति दृष्ट्या, आरम्भावसानमेव काल इति निश्चयात्कालस्य क्रमत्वमुक्तं भवति । क्रमस्य कालस्वरूपत्वमपि, तच्छब्दार्थत्वात् आरम्भावसाने च क्रमाधीने इति नियमात् "क्रमशो भवन्ति सर्वाणि" इत्युक्तेश्च । अस्मादेव पदार्थानाम्, एकस्मादनन्तरमेक

इति यथाक्रमं स्थितिर्विज्ञायते । तदनन्तरमेवावसानम्, भवनम्, आरम्भश्चेति तद्वाक्यार्थः । एकस्य भवनमेकस्य समाप्तिरिति हि क्रमो विज्ञायते, "अनन्तरक्रमास्तित्वम्" इति वचनात् ।

क्रमस्य हि कालस्वरूपत्वोक्त्या, यस्य क्रमो बुध्यते तदेव संख्येयत्यपि चावधेयम् । अत एव "सांख्याः सर्वेऽपि पदार्थाः" इत्युक्तम् । "सर्वं संख्येयं हि संख्यया" इति तत्तात्पर्यार्थः । "सर्वे च पदार्थाः संख्यासमाप्त्यारम्भसहिता भवन्ति" इति सूत्राच्च, परिगणनं संख्येति तद्व्याख्यानात् परिगण्यः पदार्थ इति व्याख्यानाद्वा, परिगणनं पदार्थसंख्यामात्रम्, प्राधान्यबोधायोक्तम् । अत एव "भूतं संख्या भवनं क्रमः" इत्यपि स्पष्टम् ।

कालशब्देन चानाद्यनन्तत्वसूचनात् बुद्धिविरामार्थकः क्रमो भवति । वस्तुतस्तु सर्वस्मिन्सर्वमिति बुद्ध्या, न क्रमो नच कालश्च भवति । सर्वान्तर्गतः क्रमः काल इति तदर्थः । "क्रम एव कालः सर्वशः" इति शिष्टव्याख्यानात् कालसंख्याक्रमश्च सर्वमेवेत्यतः फलितं भवति ।

यद्यपि "कालाधिकरणः क्रमो भवति" इत्याद्युक्तिः । विरामार्थकमिदं वचनमिति बोध्यम् । यद्यपि विरुद्धस्वभावाभ्यामात्मसंसारशब्दाभ्यां नियमेन तयोर्बोधः संभवति, तथापि द्वयो-

रेकत्वमेवेति विज्ञेयम् । तथा प्रवचनं त्वज्ञानमूलकमेव भवति । एवमेव कालस्यानन्तत्वप्रवचनम्, क्रमश्चेति विज्ञेयम् ।

अत्र चाकारेण क्रमः, स एवात्मा; उकारेण च संख्या, सैव संसारः; मकारेण च कालः, स एव निषेधरूपः । एवमेवत्रितयेऽपि ब्रह्मबुद्ध्या चैकत्वमवधेयमिति तद्व्याख्यानफलं भवति । योऽयं प्रकारभेदः, स एव क्रमसंख्याकालरूप इति बोध्यम् । अत एव

"कालसंख्याक्रमस्थोऽयं नात्मा भवति सर्वदा ।
सर्वस्थः सर्वभिन्नश्च सोऽयमात्मा सनातनः ॥
"क्रमान्तर्गतं कालयुक्तं च नैत-
न्न संख्याविशिष्टं पुनः सांख्यरूपम् ।
सदा भिन्नसंयुक्तमावश्यकं त-
त्परं ब्रह्म वेदान्तसिद्धान्तवेद्यम् ॥"

इत्याद्युक्तम् । पुन श्चैवम् "क्रमः संख्या कालः सांख्यं प्रवृत्तं निवृत्तं च ब्रह्मेति बोध्यम्" इत्यपि चोक्तम् । तेन क्रमसंख्याकालसांख्यानामपि व्याख्यानरूपोऽयमेव संसारप्रकारभेदो भवति । प्रकारे चास्मिन् तादृशभेद एव मन्तव्यः । मिथ्यारूपोऽयं पृथग्भावश्चैतत्प्रकारस्य । अत्रैव सुखदुःखादिकं प्रतीयते, अन्यथा तु भाव्यं सर्वं परमानन्दमयमिति मन्तव्यं भवेत् । तदेवमोमित्ये-

तच्छब्दस्वरूपेण त्रितयात्मकेन सर्वप्रकारस्यैकत्वम्, सर्वप्रकारस्यावश्यकत्वम्, आरम्भावसानबीजत्वं च बोध्यमिति सिद्धान्तः ॥

अथैतत्प्रकारात्रितयात्सिद्धे संसारे, तदारम्भावसाने च, तत्र च बीजं विराम इति सर्वत्रोक्तं भवति । तन्निरूपणं चैतत्त्रितयसंबन्धविशिष्टमिति वक्तुं युक्तम् । सत्यामपूर्णतायां विरामो भवति, तस्य प्रयत्नफलकत्वात् । योऽयं भवनरूपो व्यापारः त्रितयात्मकः, स एव प्रयत्नो भवति । तस्यैव विरामो भवतीति विज्ञायते । अत एव "प्रयत्नारम्भौ विरामावसाने" इत्युक्तम् । श्रमनिवृत्त्यर्थं हि विरामः सिद्धो भवति । एतत्त्रितयोत्पत्तेरावश्यकत्वेऽपि तद्बीजं विचार्यं भवति । अस्त्यनुमानं हि प्रत्यक्षयुक्तम्, "प्रत्यक्षान्तर्गतमनुमानम्" इति वचनात् । प्रत्यक्षज्ञानं चेन्द्रियार्थसंनिकर्षजं भवति । तस्मात्परोक्षज्ञानकरणमनुमानमिति नियमेन तदनुमानमपि प्रत्यक्षमेव, अनुमानप्रत्यक्षयोरभेदेन व्याख्यानात् । अत्र सर्वपदार्थविषयकप्रत्यक्षेण सर्वस्य संसाररूपात्त्रितयात्मकभवनमनुमेयम्, सर्वस्य संसाररूपत्वात्त्रितयात्मकत्वाच्च । तादृशं प्रत्यक्षमपि केवलं भ्रान्तेन हीदं प्रत्यक्षं ततोऽन्यदनुमेयमित्युच्यते ।

यच्च किञ्चिद्भासते, तस्य मूलमवश्यं विचार्यमेव । त्रितयात्मकस्य सर्वमूलत्वं विज्ञायते । यद्यपि संसारोऽयं भ्रान्तोऽ-

सत्योऽयुक्तश्चेत्युच्यते, तथापि तदेतत्प्रवचनमात्रस्यासत्यत्वमयुक्तत्वं चेति विज्ञेयम् । बुद्धिभ्रमेण ह्यसत्यत्वमयुक्तत्वं चास्मिन्भासते । संसारस्य त्रितयात्मकत्वबुद्ध्या तु नासत्यत्वं नायुक्तत्वं च भवति, असंभवात् । सर्वं भाव्यमिति यो हि मन्येत, न तस्य भ्रमः कल्पयितुं युक्तः । एवं च प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्वं हि विज्ञायते । ज्ञानत्वेन रूपेण न तयोर्भेदः कल्पयितुं शक्यः । प्रत्यक्षमपि ज्ञानमनुमानमपि ज्ञानं भवति ।

वर्तमानो भूतो भविष्यंश्च क्रमेण प्रत्यक्षमनुमानं निर्णयश्चेति विज्ञेयम् । यद्धि किल प्रत्यक्षम्, तन्निर्णीतं वर्तमानरूपं भवति । अनुमेयो भूत इत्यवगम्यते । भविष्यदंशे निर्णयप्रयोजनं संभवति । तेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भविष्यतोऽपि निर्णयः संभवति, प्रत्यक्षानुमाननिर्णयानां परस्परसंबन्धात् । यादृशं चेदानीं प्रत्यक्षं भवति, तेनैव पूर्वमप्यनुमीयते । अतः परमपि चैतादृशमिति प्रत्यक्षानुमानकृतो निर्णयः । वस्तुतस्तु निर्णयानुमानयोः कारणं प्रत्यक्षमेव ।

एतत्त्रितयं चैकमेवेति सिद्धतया प्रत्यक्षानुमाननिर्णयानामेकत्वमेव । अत एव "प्रत्यक्षानुमाने ताभ्यां निर्णयः" इति न्यायवचनम्, "प्रत्यक्षानुमाननिर्णयकृतं हि सिद्धं भवति" इत्यपि च । एवं च प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निर्णीतं सर्वं सिद्धमित्युक्तं

भवति । प्रत्यक्षानुमाननिर्णयानामपि तादृशत्रितयसंबन्धः परिकल्पितः। अकारवाच्योऽयमात्मा प्रत्यक्षं भवति । निर्णयस्तूकारवाच्यः संसारः । मकारवाच्यमिदमनुमानम् । एवं त्रितयं हि विज्ञायते । प्रत्यक्षं चात्मनस्त्वविरोधेन सर्वास्थितत्वाद्भवति । यत्र च बहुवचनं तदेव निर्णेयम्, विरोधयुक्तत्वात् ।

संसारस्य प्रकारतया विरोधो दृश्यते । आत्मनः परो भवति संसारः। तस्मात्तस्य निर्णेयत्वम्, "निर्णेयं हि जगत्त्रिकम्" इति वचनात् । "अपारोऽयं संसारसागरः" इत्याद्युक्त्या वा । अनुमानं च ताभ्यां निषिद्धमभावरूपमिति । यद्भवति, वर्तते च, तदेव भवः; न भवतीत्यवर्तनमभव इति स्पष्टमुक्तेः। तदनुमानमेव तृतीयम् । भूतस्यैवाभावः सर्वत्रोक्तः, "नाभावः कश्चिदन्यः पदार्थः" इतिव्याख्यानात् । अतः षट् पदार्थाः समवायान्ता उक्ता वैशेषिकैः, "भावान्तर्गतोऽभावः" इति वचनात् ।

आत्मदृष्ट्या चात्मनः प्रत्यक्षम्, संसारस्य निर्णयः, निषिद्धमनुमानम् । संसारदृष्ट्या तु संसारमात्रस्य प्रत्यक्षम्, निर्णयश्चात्मनः, निषिद्धमनुमानश्चेति बोध्यम् । त्रयाणां परस्परत्वादपरस्परत्वाच्च सर्वमनुमानं प्रत्यक्षं निर्णयश्च भवति । अभावदृष्ट्या त्वनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वमित्यपि व्याख्यातम् । यद्यपि तस्यासत्त्वमुक्तम्, तथापि निर्णयप्रत्यक्षयोः संबन्धरूपत्वात्ता-

भ्यामेव तद्ग्रहणम् । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षमेव सर्वम् । अत एव "प्रत्यक्षज्ञानं ब्रह्म" इत्युक्तम् ।

ज्ञानं च परोक्षापरोक्षत्वभेदेन द्विविधं भवति । परोक्षज्ञानं च निर्णयानुमानसिद्धम् । अपरोक्षं च प्रत्यक्षसिद्धं भवति, अक्ष्णः परिवर्तमानेन्द्रियकार्यात्परं पूर्वं चेति तदर्थात् । अत एव "परोक्षापरोक्षयोर्भिन्नं ब्रह्म" इति सिद्धान्तः । एवमेव यत्प्रत्यक्षम्, तदनुमानं निर्णयश्चेत्युक्तम् । यदेतत्त्रितयस्यैकत्वं तदेव सिद्धान्त इति बोध्यम् । असंदिग्धो हि सिद्धान्तो भवति । प्रत्यक्षानुमाननिर्णयानां पृथग्भाव एव संदिग्धः । तदेकीकरणमेव सिद्धान्त इति फलितं भवति ।

दृष्टान्तो हि प्रत्यक्षानुगामी भवति । यदयं दृश्यते, ज्ञायते, स दृष्टान्त इति तदर्थः । दृष्टं दृश्यते च यत्तदनुमानं निर्णयश्चेति तद्भावः । दर्शनमात्रं हि प्रत्यक्षम् । यश्च दृश्यते, स दृष्टान्त इति दर्शनदृष्टान्तयोर्भेदः । दर्शनविषयश्च दर्शनीयम्, दृष्टान्त इत्युक्त्या वा, यथा द्रष्टव्योऽयं पुरः स्थितपदार्थः अत्रायमस्ति वा इति । एतेनान्यत्राप्ययमस्ति चेति दृष्टान्तफलं भवति । अनुमानसाधकोऽयं दृष्टान्तः । वस्तुतस्तु तस्यापि प्रत्यक्षत्वं सिद्धम् । दृष्टान्तस्तु केवलमुदाहरणमेव । स च प्रत्यक्षानुमाननिर्णयसाधनं भवति ।

एतत्त्रितयस्यैकत्वं सिद्धान्त इति व्याख्यानफलम् । अत एव "नानुमानप्रत्यक्षनिर्णयसिद्धं ब्रह्म" इत्युक्तम् । अत एव ब्रह्मणो ह्यनैकान्तिकत्वमपि सिद्धं भवति । प्रत्यक्षानुमाननिर्णयसिद्धान्तानां दृष्टान्तस्य च बीजमेकमेवेति निश्चितं भवति । यदिदं प्रत्यक्षसिद्धम्, तदेव पूर्वमपीति निश्चयोऽनुमानम् । परमपि चैवमित्यतो निर्णयफलं सिध्यति । एतेन केवलं त्रितयात्मकप्रकारभेदः संसारे इति बोध्यम् ।

संसारे त्वस्मिन्भवनमात्रं न दृश्यते, किन्तु प्रत्यक्षकार्यकारणव्यापारः । यद्यपि कार्यकारणयोरावश्यकत्वम्, तथाप्यत्र तथा कामनादिकमेव भासते । तेन पूर्वमपि भवनं चैतादृशमित्येवानुमेयं भवति । कामनादेः कार्यकारणयोश्चावश्यकत्वं विज्ञायते । कामनादिश्च कार्यकारणव्यापार एव । यत्कार्यं तदेव कारणम् । यच्च वा कारणं तदेव कार्यमित्यपि च ज्ञायते, तयोः परस्परत्वात् । येन यदुत्पाद्यते, स तत्कारणं भवति । एवमुत्पाद्यस्याप्यन्योत्पादने कारणत्वम् । सर्वत्र चैवं दृष्टान्तेन सृष्टिस्थितिप्रळयरीत्या कार्यकारणव्यापारो बोध्यः। तन्मूलं तु केवलं भवनमात्रम् । त्रितयात्मकं त्वकारणमिति व्याख्यातम् । तेनात्र कार्यकारणव्यापारदर्शनं स्वप्रयोजनारोपरूपभ्रमेण भवति । यस्य कारणत्वमुच्यते, तस्य कार्यत्वमपि चोच्यते, तदेव भवनसंधिः । कार्यकारणप्रवचनं हि पृथग्भासनतयेति बोध्यम् ।

आत्मैव संसारकारणं भवति, संसारस्याप्यात्मकारणत्वम्, तयोः अभेदाख्यानात् अभेदेत्वनियमो भवतीति सिद्धान्तात् । तदेवमेवाभेद इत्यनित्यसंबन्धफलम् । नित्यसंबन्धे तु यत्त्वं तदेवाहमिति व्याख्यानं बीजं भवति । यद्यप्यत्र जीवदेहयोः पृथक्त्वं भासते; तथापि विना चैकैकं परस्परवैय्यर्थ्यापत्तेः ।

आत्मा च संसारविशेषणं भवति, संसारश्चाप्यात्मविशेषणं भवति । अतस्तयोः परस्परत्वमपरस्परत्वम्, कारणत्वमकारणत्वम्, कार्यत्वमकार्यत्वं च सिध्यति । यथा—चतसृषु दिक्षु न तन्नियमो दृश्यते । एकैकस्मिन्नपि देशे देशान्तराणां प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरत्वेनाख्यानं भवति । तदप्यन्यस्मिन्नन्यथा भवति । अतश्च न पूर्वोत्तरत्वादिनियमः । एवमेवात्मनः संसारस्यापि, तयोराभिन्नत्वानियमात् । अत्र च कारणकार्यव्यापारदर्शनं तादृशज्ञानमात्रम्, अस्याप्यावश्यकत्वाख्यानात् । अतश्चैवं निर्वचनमेव युक्तं भवति । तेन कार्यकारणाभ्यां च न कामनादेरुत्पत्तिः । किंतु तद्बीजं च तादृशे भवनमात्रे ज्ञातव्यमित्युपदेशफलं भवति ।

कारणकार्यज्ञानं च भेदरूपम् । प्रत्यक्षानुमाननिर्णयसिद्धान्तज्ञानं चापि भेदरूपमेव । तस्मात्तद्भेदज्ञानं परित्यज्याभेदज्ञानमुपलभ्यतामित्युपदेशः । एतेषामेकत्वमेव भवनमात्रबीजम्,

तत्फलं च ज्ञातव्यं भवतीति सर्वशास्त्रसंमतत्वात् । यदिदं प्रत्यक्षं-यदिदमनुमानं च निर्णयः सिद्धान्तो दृष्टान्तश्च, तेषां सर्वेषां बीजं त्वेकमेव । प्रत्यक्षमनुमानं निर्णयश्च, त्रितयात्मकत्वेनैव तत्तज्ज्ञानभवनकारणं भवति ।

एतत्त्रितयं चैकमेव । एकस्मान्न त्रितयं भिन्नं च वर्तते । यच्चान्यदस्ति, तत्केवलं शब्दस्वरूपमेव । तस्मादेतत्त्रितयस्याप्यावश्यकत्वम्, तदावश्यकज्ञानं च तादृशमिति सिद्धम् । इदमस्ति, इदमासीत् इदं भविष्यतीति तु केवलं बोध एव । त्रयाणां सत्ता त्वेकैव । सत्ता हि सर्वत्र विद्यते । इयमेव सर्वप्रसरणमूलभूता । तस्मादिदमस्ति, अस्त्येव सर्वमपीति सिद्धे, यदस्ति तदेवासीदिति अस्त्यासीदित्यनयोरभेदप्रतीतिर्हि निश्चिता भवति । भविष्यत्यप्येवम्, तस्याप्यभेदान्वयात् ।

यद्यपि भविष्यति संभवोऽसंभव इति विधानद्वयम्, तथापि तयोरभेद एव ज्ञातव्यः। यत्सर्वं तदेव भवतीति संभवः। संभवनं संभवइत्यर्थादात्मनः संसारस्य च ग्रहणम् । असंभवस्तु न कश्चित् । स च केवलं निषिद्धरूपः । अत एव " समोऽयमात्मा भवतीह सर्वशः " इत्युक्तम् । एवमेव

" भवत्यात्मा हि संसारः समात्मा भवनं जगत् ।
संभवः सर्व एवास्ति नासंभवपरामृतः ॥"

इत्यादेरप्येवं सिद्धिः ।

" समात्मा भवनं सर्वं तयोर्योगो ह्यसंभवः ।
असंभवस्तदन्यश्च तयोः संबन्धरूपकः ॥"

इत्याद्युक्त्या वा । संभव एवास्ति, नासंभव इति तत्फलितार्थः । असत्यसंभवेऽप्यसंभवसंविधानं यत्तदेव भ्रमरूपम् । यच्चान्यथा ज्ञानेन भाव्यं सर्वं वितथं चैकं न मन्येत; तस्य संनिधानं भ्रमरूपमसंभवरूपं च भवति । वस्तुतस्तु सर्वं संभव एवेति हि ब्रह्मतत्त्वम् । असंभवस्त्वारोपमात्रम् । तत्कारणं पृथक्त्वाभास एव । यद्यपि नियतस्य विनाशोऽसंभवः, तथापि विनाशस्य संभवत्वोक्त्या नासंभवः कश्चिदिति बोध्यम्, " असंभवः संभवः सर्वसंभवोऽप्यसंभवः सर्वमपि भाव्यम्" इति प्रवचनात् । भाव्यशब्दार्थे चैव संभवासंभवयोर्गतार्थता भवति । द्वयोः सत्ता च भाव्यैवेति निश्चिता । अत एव " संभवोऽपि भवेद्भाव्यं भाव्यमेव हि संभवः" इत्युक्तम् । तस्माद्योऽयं भविष्यति संदेहः, स भ्रमरूपः । तत्कारणं तु संसारात्मनोर्निषिद्धस्य च कार्यमिति विज्ञेयम् । अस्त्यादीनां त्रयाणां सत्ता त्वेकैव । ज्ञानं चैतेषां त्रयाणां सत्तैव । तस्मादेवैतत्त्रयमूलं पृथङ्निर्देश एव । वस्तुतस्तु निश्चयमात्रं सर्वमिति सिद्धम् ।

निश्चयस्यैव हि क्रमो भवति । प्रत्यक्षानुमान निर्णयाश्च

यथाकालं व्याख्याताः । ज्ञानांशे हि तत्स्थानां निश्चयः । तत्क्रमस्त्वारम्भावसानादिरूपः, प्रत्यक्षादिरूपश्चेति बोध्यम् । निश्चयस्यानन्तत्वमनादित्वं च भवति । प्रत्यक्षादयश्चाद्यन्तयुक्ताः । सर्वसत्तायाश्चैकरूपत्वादभेदबुद्धया यादृशमिदं तादृशमन्यादिति प्रत्यक्षादेरर्थः । क्रमरूपश्च योऽयं भेदः, तत्रैव संभवासंभवप्रतीतिर्भवति । वस्तुतस्तु सर्वं नास्त्यस्तिसमायुक्तमिति बोध्यम् ।

एतेषां परस्परकार्यकारणत्वं चापि ज्ञेयम्, सर्वस्याभेदनिरूपणात् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेदात् संभवासंभवप्रत्यक्षानुमाननिर्णयदृष्टान्तसिद्धान्तेऽप्यभेदः । तद्भेदाभेदावावश्यकाविति स्पष्टम् । यदपि प्रत्यक्षे नानुमानामित्युक्त्या तयोर्भेदवचनम्, तदपि न युक्तम्, अनुमानस्य भूतस्वरूपत्वात् । "भूत इवाभावः" इत्युक्त्या च तस्यैक्येऽपि, न प्रत्यक्षे प्रयोजनमिति तदर्थः । निर्णयानुमानेऽप्येवं भेदः । यद्यप्यनुमानकृतो निर्णयः, तथापि सत्तानिश्चये सति, न तयोः परस्परत्वम्, सत्यपरस्परत्वे चैवाभेदः । काल एव परस्परभेदको भवति । तत्रैव तादृशः परस्परापरस्परभावः, संभवासंभवनियमश्च विज्ञेय इति स्पष्टतया, यच्च संसारे भासते तत्सर्वं भवनमात्रमिति सिद्धं भवति ।

भवने च योऽयं क्रमः, तत्क्रमान्तर्गतः काल एव विराम इत्युक्तः । स च क्रमकरणरूपश्रमस्य फलं भवति । एकस्यैव

वस्तुनो यद्भेदद्वयम्, तत्सत्ताविशिष्टं तयोरेकत्र योजनं क्रम इत्युक्त्या, योजनमात्रसमयो विराम इति स्पष्टमुक्तं भवति । तस्यैवावसानत्वमुक्तम् । योजनकरणरूपश्रमश्चैवारम्भः । वस्तूनामस्तित्वमनन्तकालिकं भवति । योजनकरणमप्यनन्तम्, भवनस्यानन्तत्वात् । केवलं समकाल एवारम्भावसानः । अनेनैव वर्तमानो भूतो भविष्यंश्चेत्युच्चते । वस्तुतस्त्वेकैव सत्ता, सर्वं चैकमेव । क्रमान्तर्गतं च कालविज्ञानं भवति । इदमेवास्तीत्येतद्रूपम् । अस्यैव निश्चितत्वं ज्ञातृत्वं चोच्यते । तत्सिद्धान्तप्रवचनार्थं हि प्रत्यक्षानुमाननिर्णया भवन्तीति बोध्यम् । तेषामेकत्वमेव हि सिद्धान्तः । तस्यैवान्यरूपे क्रमान्तरे दृष्टान्तोऽप्युक्तः । एवमेव संभवासंभवकार्यकारणकर्तृप्रयोजनानि विज्ञेयानि भवन्ति ।

सर्वमभिन्नरूपं ब्रह्मेति निश्चितं भवति । कर्तुः प्रयोजनस्य च सत्ता त्वेकैव । सर्वाभेदस्तु सत्तैकत्वाद्बुध्यते । प्रवचनार्थौ च भेदाभेदौ भवतः, "सर्वं सर्वम्" इत्यभेदोक्तेः । सर्वं ह्यकारोकारमकारान्तर्गतं भवति । ओमितिस्वरूपं तु निश्चयज्ञानरूपम् । अत एव ज्ञानस्यापृथक्त्वेऽपि प्रत्यक्षादिकेन सर्वेण तस्य तत्तच्छब्देन पृथगेवान्वयः । तस्मात्प्रत्यक्षानुमाननिर्णयैर्विज्ञेयं सर्वमपि ज्ञानमेव त्रितयं भवति । तदोमिति केवलं ज्ञानस्वरूपम् । "ओं ज्ञानात्मकं ज्ञानमपि" इत्युक्तम् ।

" त्रयं ज्ञानं हि विज्ञानमोमेतच्छद्धसंधिजम् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेन निर्णयेन च सिध्यति ॥
प्रत्यक्षं चानुमानं च निर्णयश्च त्रयात्मकम् ।
ओमित्येतत्स्वरूपं हि ज्ञानमात्रं प्रयोजितम् ॥ "

इत्याद्युक्त्या वा, ज्ञानं ब्रह्मेति व्याख्यानाद्वा, ज्ञानमोङ्कारस्वरूपं त्रितयात्मकमिति सिद्धम् । तत्प्रत्यक्षानुमाननिर्णयरूपं त्रितयं सर्वत्र दृश्यते । तदेवारम्भावसानरूपमिति सिद्धान्तः । श्रमफलं तु विराम इति स्पष्टम् । तस्मात्प्रत्यक्षेण भवनमात्रानुमानं भवति ।

तत्र च कामनाद्यारोपो भवति, कामनादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् मूलाधिष्ठितं सर्वमिति व्याख्यानाद्वा । अत्र चेच्छा, कामना, काङ्क्षा, संकल्पः, अध्यवसायश्चेत्यादिर्दृश्यते । विना च मूलाधिष्ठितमेतादृशस्यासंभव एव । तेन च भेदसूचनम्, तत्कारणावश्यकत्वं च ज्ञेयम् । यद्यप्यसंभवो नास्ति कश्चिदिति व्याख्यातम्, तथापि भिन्नसत्तायां भेदस्याप्यावश्यकत्वेनासंभव एव ।

अस्मिंश्च संसारे पूर्णत्वापूर्णत्वे च दृश्येते । पूर्णत्वविशिष्टदर्शने च संदेहः। कुत्रचिदपि पूर्णता न दृश्यत इति प्रवचनमेव युक्तम् । यद्यपि " पूर्णाः सन्तु मनोरथाः " इत्याद्युक्तम्, तथापि तत्र भविष्यत्कालस्याध्याहारः । यदयं नास्ति पूर्णो

मनोरथः, तदुद्भवस्त्वन्यकाले इत्याशीर्वादार्थः । भवत्वेवमेवेति निश्चये निर्णयप्रयोजनम्, तत्र विकल्पस्य संभवात् । सर्वेषामाशीर्वचनं, न्यूनाधिकत्वप्रयुक्तपरस्परभ्रमेण भवति । नैतदप्ययुक्तम् । तद्भवनमेव भाव्यम् । जीवस्य ह्यात्मत्वात्तत्र सर्वस्य विद्यमानत्वाच्च भाव्यानुमानतया महतामप्याशीर्वचनम् । यदिदमपूर्णं भासते, तन्न वस्तुतो युक्तं भवति । तदिदमेव पूर्णत्वेन भासते इति तत्फलितार्थः । यदिदं त्वमपूर्णं मन्यसे, तस्यैवासंभवात्सन्तु पूर्णा इत्युक्तिः, " पूर्णं सर्वं समाश्रितम् " इति श्रुतेः " पूर्ण एवात्मा भ्रमोपस्थितः " इत्युक्त्या वा, सर्वं सार्वकालिकमिति व्याख्यानाच्च ।

वेदप्रतिपादितमाशीर्वचनं च नायुक्तम्, किं तु तद्वास्तवपक्षप्रवाचकमेवेति सिद्धान्तः। अत एव " न सर्वेषामाशीर्वचनप्रदानाधिकारः, न तद्ग्रहणाधिकारश्च" इति वचनम् । योग्यतया यो ह्येवं नोपगच्छति सर्वं सार्वकालिकमिति, न तदर्थमाशीर्वचनं देयम् । ग्राह्यमपि नैवेति तदर्थः । यस्त्वेवं किञ्चिद्रूपेण सर्वं सर्वाधिगतमिति बुध्यते, तदर्थमेव ग्राह्यं देयं चेति तदर्थफलं भवति । तस्मात्संसारे भ्रमज्ञानेन पूर्णत्वमपूर्णत्वं परिकल्प्यते । यत्र कामनादयो न विद्यन्ते, तत्र पूर्णत्वम्, तेषां विद्यमानत्वेऽपूर्णत्वमिति सिद्धान्तः ।

यद्यपि कामनादेः सर्वदैव स्थितिः, स्वतस्सिद्धत्वादावश्यकत्वादभावस्याविद्यमानत्वाच्च, तथापि एतदेवमस्तीति बोध एव परिपूर्णः । अन्यथा त्वनन्तबीजत्वेन पूर्णयोर्द्वयोरभाव एव स्यात् । यद्यपि सत्स्वेव कामनादिषु सुखदुःखयोरुपस्थितिः, नान्यथा ; तथापि तयोरावश्यकत्वाद्भाव्यत्वाच्चास्तित्वमवगम्यते । आवश्यकनियमेऽपि तद्बोधमात्रस्य भ्रमत्वमभ्रमत्वं च तादृशं स्वभावसिद्धं बोध्यम् । सर्वमेतत्त्रितयरूपं चास्ति नास्ति वा न नास्तीति । एवं त्रयाणामेकत्वेन बोधः प्रमारूपः, पृथग्बोधस्तु भ्रमरूप इति सिद्धं भवति । कामनादीनां याथातथ्यं च तादृशस्वभावसिद्धमेव । केषांचित्पदार्थत्वेन भेदो भवति । बोधमात्रे एव तत्संभवः । बोधरूपस्त्वात्मा । तस्यैव प्रकारतया संसरणम् । तस्मात्तत्र भेदस्यापि संभवः । अत एव

"स बोधस्वरूपो विरूपोऽयमात्मा
ह्यभेदप्रयुक्तो न भेद्योऽयमात्मा ।
स सर्वत्र संसारसिद्धोऽयमात्मा
विभिन्नः परः सर्वरूपोऽयमात्मा ॥"

इत्यादिप्रवचनम् ।

"अबोधसंबोधविबोधरूपो ज्ञानस्वरूपो निजबोधरूपः ।
स्वयं परं ब्रह्म सुखात्मरूपं देशात्मकं रूपमनन्तसिद्धम् ॥"

इत्याद्युक्त्या वा । तस्माद्बोधस्वरूपोऽयमात्मा, तत्रैव भ्रमाभ्रमरूपः संसारो भासते ।

यद्यपि "अभ्रममजं निरीहं निर्विकल्पकं निरवयवात्मकम्" इति श्रुतिः, तथापि तत्संसारसहितमात्मस्वरूपं गृह्यते । संसाराद्भिन्नस्यात्मनोऽनुपस्थितेः पृथक्प्रयोजनाभावाच्च तस्य निरीहादिविशेषणं सिद्धं भवति । विशेष्यं च स्वयमेव विशेषणमिति तद्भावः । विशेष्यस्यैव सर्वं कार्यम्, विना च स्थितिं कर्तुः कार्यस्थितेरसंभवात् । कार्यान्तरे हि च तत्स्थितिर्भवति । तेनैवैतद्ग्रहणमिति स्पष्टमुक्तेर्भवति भेदसाधनम् । एतादृशभासनस्यैवापूर्णत्वमवगम्यते । अत्र च भेद एवास्ति, नान्यच्च चिन्तनीयमिति बुद्धेर्निश्चयस्य च पूर्णत्वमुक्तं भवति । वस्तुतस्तु तयोः सत्तायाश्चैकत्वान्न पूर्णापूर्णव्यवहारद्वयम् । अतः कामनादीनामपि भवनमात्रविज्ञानमुचितं भवति । भेदोऽपि चैतेषां तादृशावश्यकनियमेन गृह्यते । सर्वसंमेळनाद्भवनमात्रं विज्ञेयं भवति । कामनाकाङ्क्षेच्छानां च परस्परसंबन्धः । स च भूतभविष्यद्वर्तमाननियमेन क्रमानुसारिणा विज्ञेयः । एभ्य एव हि कामादयः प्रजायन्ते । अयमेव हि संसरणव्यवहारः । भवनावश्यकत्वे सत्येवात्मनः पृथगनुपस्थितिः । आत्मनः संसारस्य निषिद्धस्य च भिन्नत्वमभिन्नत्वमनभिन्नत्वं चोक्तं भवति ।

यद्यपि "न तस्य प्रतिमास्ति लोके यस्य हि नामेह भवति" इत्युक्तम्, तथापि प्रतिमाप्रतिमयोर्न भेदः । यस्यास्ति प्रतिमा न तस्य प्रतिमात्वं वक्तव्यम् । प्रतिमा च प्रतिबिम्बः । तच्चित्रं यस्मिन्स्वयं तिष्ठतीति तदाशयः । यद्यपि स्थानस्थापकस्थातॄणामभेदः, तथापि परस्परसंबन्धदृष्ट्या हि भेद इति विज्ञेयम् । यस्य हि महत्त्वं तादृशं यशश्च विशेषणम्, तत्र स्वयं सविशेषणस्वरूपम् । प्रतिमा च न ततो भिन्नेति न विज्ञेयम् । तस्मात्सति भवनावश्यकत्वे ह्यात्मनोऽभिन्नत्वात्तत्रैव कामनादिकं ज्ञातव्यम् । कामनादीनां संज्ञा तु संसारदृष्ट्या पृथगुपयुज्यते । अत्र चारोप एव प्रतिपाद्यते । अन्यथा तु त्रितयस्यैक्यात्कामनादीनामप्यैक्यं भवति । यद्यपि पृथगुपास्थितानामेकीकरणं भवतीति व्याख्यानाद्भावमात्रे पृथक्त्वं न विचिन्तनीयम्, सत्ताया एव प्राधान्यात् । सत्तापदार्थस्त्वेक एवेति सिद्धान्तिततया सर्वेषां सत्ताधीनत्वात्सर्वस्मिन्परिस्फुटे सर्वमिति युक्तम् ।

कामना काङ्क्षेच्छाशा सङ्कल्पो विकल्पोऽध्यवसायश्च केवलं भेदबुद्ध्या ज्ञेयो भवति । सर्वाश्रये वास्तवपक्षे नानात्वस्यासंभवात् सर्वं प्रतिमा भवति । कामनादिकं च तदधिष्ठितं भवति । ततोऽन्यच्चैकमेवेति बोध्यम् । कामनादीनां चैतेषां संज्ञा पृथग्रूपेण सत्तासहितेन बोद्धव्या भवति । यदिदं भवनं तदेव कामनाभवनसत्तायां पूर्णं भवति । अपूर्णतैतद्भवनमात्रे, अपूर्णैव कामनेति प्रवचनम् । कामनास्तित्वं च, सत्ता निष्काम्येति व्याख्यानादवगम्यते । निसंकल्पकमिदं भवति । न तत्र किञ्चिदपि कारणाद्यारोपणं भवति । न दृश्यते च कामनायामसंभवव्याप्तिः । भवत्येवेदमिति तद्बोधः । यद्यपि कामयते इति व्युत्पत्त्या कामना भवतीत्यर्थमङ्गीकृत्य कामनाकरणमात्रस्य कर्त्रपेक्षा भवति, तथापि न तत्फलज्ञानमिति तदाशयः । कर्तृशक्त्या कारणमेव तत्कार्यं भवति । न किञ्चित्तत्र फलाद्यारोपणम् । कामनामात्रे फलादीनां संभावना न दृश्यते । कारणसामर्थ्यस्य तत्र विद्यमानत्वात्करोतीति तदर्थः ।

यद्यप्येकोऽहं बहु स्यामिति कामयते, तथापि तत्र कामनाशब्दस्य जायमानत्वमेव प्रयोजनं भवतीति न बहुभवनेन फलाधिष्ठानसंकल्पः; बहुभवनात्किं सिध्यतीत्यस्यापरिभाव्यत्वात्तत्र फलाद्यपेक्षा न वक्तुमुचिता । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेऽपि फलारोपो न दृश्यते । ब्रह्म भूत्वा किं करिष्यसि, किञ्च करोषि, किं वा कृतश्चेत्यादेरदर्शनम् । "ब्रह्मभवनमात्रं सर्वस्य फलम्" इति चोक्तम् । ब्रह्मभूत्वा यत्साध्यं तन्न किञ्चिदिति तदर्थः । अत एव "ब्रह्मैव साध्यं ब्रह्मविद्ब्रह्म एव च" इत्युक्तम् । तत्रैवशब्देनावधारणार्थकेन इदमेव प्रयोजनम्, नातो भिन्नं किञ्चिदिति च तद्व्याख्यान

फलम्। अत एव "त्वं ब्रह्म अहं ब्रह्म अयं ब्रह्मान्यदपि ब्रह्म सर्वं खल्विदम् " इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव "नानात्वमनानात्वं कामये ब्रह्म केवलम्" इत्यपि च । अत्रापि नानात्वानानात्वोक्त्या इत्थंभूतं नानात्वावश्यकविशिष्टमनानात्वं ब्रह्मेति बोध्यम् ।

न केवलं नानात्वं नानानात्वम् । अत एव कामनाकरणेऽदोषत्वमप्युक्तम् । कार्यकारणसामर्थ्ये सति कामना । न तां विना कार्यप्रसिद्धिरिति निश्चयः। एवं भवत्विति बुद्धिः कामना। एवमित्युक्त्यापि सङ्कल्पारोप एव । स चानुपयुक्तः। निश्चयार्थमिदं भवनमिति तदाशयः। अत्रावश्यकस्यैव हि संसारदृष्ट्या कामना वक्तव्या । भवनं भवत्येवेति कामनाशयः । अत एव स्यादेतत्, स्यामिदम्, स्याश्चेति त्रितयोक्तिः । अस्धातुप्रयोगमात्रस्याभेदात् कामनाया बहुत्वमेकत्वञ्च सिद्धयति । यदिदमस् इति शुद्धस्वरूपं तत्सत्ता । स्यादिति भवनमात्रमुच्यते । सत्ताभवनयोरभेदभेदरूपं निषिद्धम् । विना ह्यकारं सत्ताया एव प्राधान्यात् तस्य निषेधविशिष्टत्वाच्च असत्येतयोरन्तरे सकारकृतं भवनम् । तदेव यादित्यनेन युज्यते । तेन स्यात्, स्याः, स्यामिति त्रितयत्वम् ।

अकारेणात्माभिहितः, सकारेण विश्वम्, तयोर्भिन्नः संबन्धरूपो धात्वर्थः, स एव सत्तेति निषिद्धं विज्ञेयम् । तत्त्रित-

यस्यैव बहुत्वमुच्यते । स्यात्, स्याः, स्यामिति च कामना भवति । वस्तुतस्तत्स्वरूपं स्वतस्सिद्धमावश्यकञ्च भवति । पृथग्दृष्ट्या च कामनेति प्रवचनम् । अत एव बहु स्यामिति कामये इत्येवमोमित्येतत्प्रकारभेदश्चोक्तः । एवमेव स्यामित्यकारसंबन्धः, स्याश्चेत्युकारस्य, स्यादिति मकारस्येति बोध्यम् । अयमेव हि त्रितयक्रमः । अयं स्यादित्येतद्युष्मदस्मदोर्भिन्नं संबन्धमात्रं । वस्तुतस्तु स्यामित्येव सिद्धम् । तस्मान्महावाक्यप्रवचनस्याभेदसूचनतया, त्रितयस्यैकत्वपरिधारणतया च एकोऽहमिनि यत्त्रितयभावविशिष्टमावश्यकम्; तदेव बहु चेत्युक्तं भवति । अत एव स्यामित्येतत्प्रयोगेण बहुत्वमुक्तं भवति । अन्यथा तु स्यामः इति पृथक्त्वनिर्देशिका क्रिया प्रयोक्ष्यमाणा भवेत् । बहुत्वे हि शब्दशास्त्रसिद्धान्तेन बहुवचनमपि वक्तुं युक्तम् । स्यात्, स्याः इत्येतस्य भेदपरिहाराय स्यामित्येकवचनान्तं बहुत्वेऽप्युक्तम् । स्यामित्येतद्रूपं भवनमात्रञ्चास्तिकामनया । अत एवास्याः कामनाया अनाद्यनन्तत्वमुक्तं भवति । स्यामित्येतत्प्रवचनं सर्वस्मिन्नपि संसारे बहुत्वविशिष्टं दृश्यते । प्रत्यक्षानुमाननिर्णयैश्च सर्वत्रबाहुल्यम् । एवमेव "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्युक्तम् । किञ्चानन्तं त्रिभवनं जगदिति व्याख्यानं स्पष्टमुक्तम् ।

कामनायामेवास्यां सङ्कल्पो विकल्पः आकाङ्क्षा इच्छाशा

च भवति । एवंरूपा च या कामना सा त्वकाररूपा, आत्मवाचकत्वात् । ततो जायमाना च यावश्यकेन विधिना नानाविधा सा काङ्क्षा । अत्र फलचेष्टैव फलार्था काङ्क्षा । केन प्रकारेणैतल्लाभो भवतीत्याकाङ्क्षायाः कार्यं भवति । एतल्लाभभवनरूपा च या शक्तिः स्वप्रयत्नात्मिका, सा काङ्क्षेति विज्ञेयम् । इच्छा च तत्प्रकारप्रदर्शिका । अनेन यदिदं भवति तच्च तद्रूपम् । आशा च इदानीमेवं प्राप्यते, प्राप्तश्च तेनातः परमपि प्राप्यते, इति भाव एव । तस्मादाशा च भविष्यद्रूपा । तज्ज्ञानवाचकः सङ्कल्पः, एवं प्राप्यते इति बुद्ध्या करोमीत्येतद्रूपः। आशासङ्कल्परूपयोरपि भवति कार्यकारणभावः । तेन स्यामिति कामना । अस्मीति काङ्क्षा । आसमितीच्छा भूतेन संबन्धः । भविष्यामीत्यस्यावश्यकीयमाशा । तन्निश्चय एव संकल्पः, आशायामसंभवस्यापि विद्यमानत्वात् संकल्पस्यैव निषेधको विकल्प इति व्याख्यनाद्वा ।

आसम्, अस्मि, भविष्यामि, स्याम्, एते च कामनेच्छाकाङ्क्षाशारूपा भवन्ति । यदि चतुष्टयं स्यामित्यर्थेनैव लभ्यते, तदा स्यामित्यस्यानन्तत्वात्तात्कालिकया स्यामित्युक्त्या ततः पूर्वमपि स्यामित्यभूत्, परमपि भविष्यति, अद्याप्यस्तीति, त्रितयस्यैकत्वं परस्परत्वमपरस्परत्वं संबन्धोऽसंबन्धोऽनुसंबन्धश्चेत्याद्यु-

क्तम् । कामना चाकाररूपः, स्यामिति तद्बोधः । काङ्क्षा तूकाररूपा, अस्मीति तद्बोधः। इच्छा तु मकाररूपो निषिद्धः, आसमिति तद्बोधः। आशा च त्रितयत्वरूपा, भविष्यामीति तद्बोधः।

सर्वमोमित्येकशब्देन च प्रकृतिसन्धिस्वरूपेण बुध्यते, स्यामित्येतस्यैवास्त्यासं भविष्यामीति तद्बोधः। एवमस्मीत्यस्यापि चैतत्त्रयम्। एकैकमपि प्रत्येकं वाचकं भवति । स्यामित्यस्यार्थस्तु भवितव्यमिदामिति गृह्यते । यच्च भवितव्यं तदेव भवति; अभूत्, भविष्यतीति बोध्यम् । भवितव्यमात्रस्यैवावश्यकत्वम् । तदेव विज्ञेयं भवति । भवितव्यमात्रस्य च कामनात्वेन विवक्षा । भवतीत्यस्य च काङ्क्षात्वेन प्रयोगः । अभूदितीच्छाप्रवचनम् । आशा च भवियतीति चतुर्णां संबन्धः । अत एव स्याम्, अस्ति, आसम्, भविष्यामि, इत्येतच्च परस्परं युक्तं भवति । एवमेव भाव्यम्, भवति, भूतम्, भविष्यति, इत्येतच्च निश्चितमिति प्रवचनम् । अनेनैव च कारणेन अहं, त्वम्, अयम्, प्रपञ्चश्चेति बोध्यं भवति ।

यद्यपि नास्त्याशायां निश्चयः, सन्दिग्धत्वेन तद्विवक्षा, तदेवाज्ञानकार्यं भवति; तथापि निषिद्धश्च सर्वत्र स्थितेन सन्दिग्धरूपेण दृश्यते, "अभावान्तर्गतो भावः भावाभावौ भविष्यतः" इति प्रवचनात् । आत्मस्वरूपं हि भावरूपम् । तच्च वर्तमानमेवा-

सन्दिग्धम्। तत्रापि तदभावस्यान्तर्गतत्वादेवं भवति वा नवेति चिन्ता भवति । यच्च दृष्टमेवमभूच्च, तत्रापि च सन्देहः। अभून्नाभूद्वेति ज्ञानन्तु सन्दिग्धम्, प्रत्यक्षोपलब्धेः। भविष्यत्यंशे चाशाशब्देऽप्येवं भ्रमः। आशाकरणमेवानिश्चयबोधकं भवति। निश्चये त्ववश्यमेवेदं भविष्यतीति बुद्धिः।तदनुपलब्धिकारणं निषिद्धं संबन्धरूपमिति बोध्यम्। भवितव्यमेव केवलं निश्चितम्, भवनञ्चावश्यकम्, न तत्रेदमयमन्यदिति ज्ञेयम्। यच्च कचित्कदाचिदेकं द्वयं त्रयं बहवः, न वा चेत्यादिभवनं सिद्धम्, तदिदमेव भवितव्यम्। भवितुं योग्यं भवितव्यमित्यर्थादपि योग्यताप्रवचनेनायोग्यताज्ञानाद्भवितव्येऽप्यनिश्चय एव, अयोग्यस्यापि भवनरूपत्वे विधानात्।

अस्ति नास्त्यनास्तीति त्रितयस्यापि भवनं सिद्धम्, न भवतीत्यपि भवनं भवतीत्युदाहरणात्। सर्वत्र च सन्दिग्धं निश्चितमिति विज्ञेयत्। अहं स्यामित्युक्त्या कालस्य ग्रहणेनाद्य कालस्यैव ग्रहणं भवति। पूर्वञ्च नासमित्यनुमेयम्। अस्मीत्युक्त्यापि नासं न भविष्यामीत्यनयोर्ग्रहणम्। आसं भविष्याम्येतयोरपि बोधस्तेनैवेति निश्चयः। असधातोस्सामान्यतश्चास्तित्वमवगम्यते, सत्तार्थकत्वात्तस्य। तेनैतच्चतुर्णामेकत्वं विज्ञेयम्। सत्तायाश्चैकत्वात्स्यामस्यासं भविष्यामीत्येतेषामभेद एव।

अकारोकारमकाराणामभेदादोमित्येतत्सन्धियोगाच्चाभेदस्सर्वत्र विज्ञेयो भवति। अत एव "योऽयमस्तन्मा यन्मा तदेव उः यन्मा तदेव मः" इत्युक्तम्। एवमेव "यामिति सः, स इति याम्, असित्येतन्मिसमुचितम्, यन्मि तदस्, सत्तैका, आसित्येतदस्संयुतम्, अमित्येतदास्, सत्तैका, भविष्यन्मि प्रयुक्तम्, मीत्येतद्भूप्रयोजितम्, भविष्याम्यासं समस्म्येवं स्यामस्यासं विधिस्थितम्, भविष्याम्यस्मि स्यां बद्धं भवनम्, सत्तैका वियुज्यते"इत्यादि वचनम्। तस्मात्"कामनेच्छा काङ्क्षाशा,आशा कांक्षा च कामना, कांक्षाशा कामनाचेच्छा, इच्छा कामना कांक्षाशा"इत्यपि चोक्तम्। वस्तुतस्त्वेकत्वात्क्रमो व्यतिक्रमश्चेति तदाशयः। क्रमपद्धत्या हि कामनेच्छा काङ्क्षाशा। अतः कामनायास्सर्वमूलत्वं सूचितम्। कामना तु कालानुरूपा चानाद्यनन्ता भवति। इच्छाकाङ्क्षाशा तु भूतो वर्त्तमानः भविष्यन्निति त्रयम्। अत एव

" यच्च भूतं हि तद्भाव्यं भाव्यमेव भवत्तथा।
भविष्यदपि तद्भाव्यं त्रितयं भाव्यमेवच॥"

इत्यादि वचनम्। "यच्च भूतं भाव्यं भवति भविष्यति तत्त्वम्" इत्युक्त्या वा। वस्तुतस्त्वेकत्वाच्चतुर्णामनाद्यन्तत्वं विज्ञेयम्। अत एवात्मविषये, लघुत्वं महत्वं तयोर्भिन्नत्वं, संख्यासंख्या सांख्यं चोपस्थीयते।

यद्यपि "सहस्रशीर्षा पुरुषस्सहस्राक्षस्सहस्रपात्" इति श्रुतिः, तथापि सहस्रशब्दस्य न संख्या शब्दार्थः, सहस्रादपि संख्याया विद्यमानत्वात् । आत्मनः सर्वस्वरूपत्वात्सहस्रस्यानन्तत्वं विज्ञेयम् । एवञ्च अनन्तशीर्षा पुरुषः अनन्ताक्षः अनन्तपादिति तच्छ्रुतेरर्थः । यद्यपि नियतसंख्यायाः सहस्रत्वमुच्यते, तथापि आत्मनो योगेन तस्याद्यन्तरहितत्वमनाद्यनन्तवर्जितत्वं चेहोच्यते इत्यर्थो ग्राह्यः । दशाङ्गुलत्वमप्यस्य चोच्यते । तेनाप्रमेयं तत्स्वरूपमिति बुध्यते । दशशब्देन संख्यामूलमात्रोपस्थित्या नान्यप्रदेशादिति तदर्थः । अत एव सहस्राक्षपादित्यादि बीजमवधार्य तस्य नामरूपरहितत्वं व्याख्यातम् । संख्याया विद्यमानत्वे एव नामरूपे परिकल्प्येते । ततो भिन्नत्वात्तदप्रयोगः । संज्ञारूपरहितेऽपि त्रितयत्वम् । अकारेणात्मरूपा संज्ञा, उकारेण संसाररूपा, मकारेण निषिद्धसंज्ञा च । अस्यैवाक्षिशिरःपादाद्यङ्गं व्यवस्थितम् । अत एव

"अनाद्यन्तमशून्यञ्च शून्यं सर्वत्र संस्थितम् ।
असर्वं सर्वरूपञ्च सहस्रं लक्षसंयुतम् ॥
अनन्तञ्च ततो भिन्नं सहस्राक्षसहस्रपात् ।
व्यक्षपादशिरस्तच्च सर्वभिन्नमनुत्तमम् ॥
सान्धिस्थं तदसंन्धिस्थं सन्धिजं सन्धिकारणम् ॥

स्वतास्सिद्धं स्वभावस्थं स्वात्मनः प्रेरकं स्वयम् ॥
शाश्वतं शुद्धरूपन्तत्सच्चिद्वृत्ति स्वतः परम् ।
स्वतः पूर्णं स्वतो मेध्यं स्वयमेव स्वयंभुच ॥
स्वयं काम्यं कामयिता कामना काम एव च ।
सुखं स्वयमनुत्पन्नमुत्पन्नञ्च स्वकर्तृकम् ॥
कारणं कार्यरूपञ्च स्वयमेव दशाङ्गुलम् ।
स्वयं भूतं स्वयं भाव्यं स्वयमेव भवत्स्वयम् ॥
भविष्यदभविष्यच्च स्वयमेव ह्यभेदजम् ।
स्वयं कर्तृ स्वयं भोक्तृ स्वयं वस्तु प्रकाशकम् ॥
स्वयं ददाति गृण्हाति त्यक्तं त्यजति सर्वथा ।
त्यज्ये ग्राह्ये स्वयं कर्तृ स्वयमेव समुद्धृतम् ॥
स्वयं पिता स्वयं पुत्रः स्त्री स्वयं पुरुषस्तथा ।
स्वयञ्च स्वात्माधिष्ठानं विश्लिष्टं संयुतं स्वयम् ॥
अपायावधिभूतञ्च निरपायमपेक्षितम् ।
निरपेक्षं स्वयं विद्धि ब्रह्मतत्त्वं सुनिश्चितम् ॥"

इत्यादि वचनम् । तस्मात्कामनानन्ता भवति । इच्छा काङ्क्षाशा च तत्र तादृशी प्रशस्ता बोध्या । कामनेच्छा काङ्क्षा चैकसत्तायोगात्पृथक्काद्यात्मनस्संसारस्य च समवायरूपा भवति । अनयैव हि संसारे भेदाभासः । अस्या एव च सुखदुःखप्रतीतिः ।

काङ्क्षापूर्तौ सुखम्, तदपूर्तौ दुःखमिति सुखदुःखार्थः । "आत्मा तु च सुखी प्रोक्तः सच्चिद्वै सार्वकालिकः" इत्युक्तम्। तेन दुःखमात्वे तदारोपः, दुःखञ्च संसारसंज्ञकमित्युच्यते । संसारे सुखदुःखे च समाने इति व्याख्यानाद्वा । तस्मात्सुखरूपश्चात्मा, तमकारेण विद्धि, दुःखरूपः संसारः, तमुकारेण विद्धि, तयोः परमानन्दरूपं मकारेण विद्धि इति फलितार्थः ।

यदहमिति तत्सुखरूपम् । स्याम्, अस्मि, भविष्यामीति, दुःखरूपम्; यथा अहमेवं करोमि, अहमेवमस्मीति। अत्र चास्, कारणरूपं सुखरूपम् । अहमेवं करिष्यामि, भविष्यामि च सन्दिग्धे; तन्मात्रं दुःखरूपम् । यदहमस्मीत्येतद्बोधस्त्वसन्दिग्धः, तदन्तर्गतत्वात् । यदसन्दिग्धमेकं तदेव सुखरूपम् । यत् सन्दिग्धं पृथग्भूतं तदेव दुःखरूपम् । यद्यपि संदिग्धं न किंचित् सर्वान्तर्गतत्वात्, तथापि तत् पृथग्भानमात्रं दुःखरूपम् । पृथक्त्वमेकत्वं चात्मनः संसारस्य च निषिद्धरूपस्य चोच्यते, त्रयाणां पृथक्त्वमपृथक्त्वञ्चेति निरूपणात्, पृथगपृथग्भिन्नमभिन्नं चेति विशेषणाच्च । पृथक्करणमात्रस्य दुःखरूपत्वमिहोच्यते । वस्तुतस्तु त्रयाणामेकीकरणं स्थितं सुखमिति बोध्यम् ।

यद्यपि वस्तुतः कामनैव सर्वमूलं, न तस्याः पूर्त्यपूर्त्योस्संभवः, तत्र हि केवलसुखमेव, तथापि काङ्क्षाया विरुद्धरूपावश्यकत्वेन

फलाश्रयत्वं तत्रैव पूर्त्यपूर्ती इति बोध्यम् । यस्य वा कार्यस्य करणे प्रवृत्तिः, तस्य भवनं पूर्तिः । तत्र योऽनिश्चयः निषिद्धरूपः स एव दुःखरूप इति व्याख्यानं फलम् । यद्यप्यसंभवोऽनिश्चयो न कश्चिदित्यनावश्यकव्याख्यानेन स्पष्टमुक्तम्, तथापि तस्यावश्यकत्वोक्त्या तद्युक्तमेव । स्वप्रयोजनारोपेण भाव्यस्य विनाशपरिचिन्तनजं दुःखम् । भवनं तु भाव्यस्यावश्यकमेव । तत्र पृथक्त्वेन मदीयमिदमित्यादिप्रवचनं दुःखमूलं भवति । यो ह्येवं वेत्ति, भाव्यमस्ति, सर्वं भवति, सर्वमिदं ममेति, अहं सर्वस्येति, तदर्थश्च भवत्यानन्दस्त्रितयात्मकः । अत एव सुखदुःखानन्दानामेकत्वमुक्तं भवति । यच्च सुखं तदेव दुःखम् । दुःखमपि च सुखम् । आनन्दस्सर्वमूलम् । कामना च सर्वकारणम् । अत एव "काङ्क्षां परित्यज्य सुखं दुःखञ्च लभस्व" इत्युपदेशः । तेन भवनमात्रं सुखम्, एवं भवामीति दुःखमिति च ज्ञेयम् । अत एव

"भवति न भविष्यामि न भूतो हि यदा कदा ।
न तदा चैतदा किञ्चिन्नासन्नास्मीह किञ्चन ॥
न युक्तन्न ततो भिन्नन्नायुक्तं सुखमुत्तरम् ।
न सुखी न च दुःखार्थी न दुःखी दुःखदो न च ॥
सुखप्रदो न सौख्यञ्च नेह किञ्चित्सुखास्पदम् ।
सर्वथा सर्वदा नैव सर्वं सर्वसमाश्रितम् ॥"

इत्यादि वचनम् । तस्मात् स्यामित्येवेति सिद्धम् । भवनमात्रे च यो व्यापारः स एव दुःखरूपो बोध्यः । वस्तुतस्त्वानन्दरूपमेव त्रितयं भवति, न सुखाद्बहिरानन्दो न दुःखाच्च बहिरिति व्याख्यानात् । सर्वमानन्दमयमित्युक्त्या, सर्वान्तर्गतं दुःखमिति प्रवचनतया च सुखमानन्दः, दुःखमानन्दः, तयोः पर इति सिद्धम् । अत एव

"अकारश्च सुखं विद्धि चोकारं दुःखरूपिणम् ।
मकारन्तु तयोर्भिन्नमानन्दास्त्रितयात्मकः ॥
ओमित्येतत्स्वरूपं हि परमानन्दवाचकम् ।
इदमेव महामन्त्रं तज्जपन्ब्रह्मविद्भवेत् ॥
आनन्दास्त्रितयश्चैव शब्दः प्रणवसंज्ञकः ।
सर्वारम्भावसानस्थस्सर्वमूलान्तवाचकः ॥"

इति वचनम् । एवमेव

"मन्त्रादौ मन्त्रमध्ये च मन्त्रान्ते प्रणवः स्मृतः ।
स्त्रयमेतन्महामन्त्रं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥"

इति च । त्रितयात्मकत्वाद्यत्तच्छब्देन ब्रह्मणो वचनम् । त्रयाणां पृथक्त्वादिदं ब्रह्मेत्युक्त्या चेदं नेत्यनुमानसंभवनिवृत्तये यत्तदित्येष प्रयोगः ।

अत एव तत्सवितुर्वरेण्यमित्युच्यते । यः सर्वं प्रचोदयात्, प्रचोदितं प्रचोदयाति वा, तस्यापि सर्वान्तर्गतत्वात्तद्ब्र-

ह्मेति व्याख्यानम् । तस्य सवितुः यो ह्येवं प्रचोदयात् । तं वयं धीमहीति तद्व्याख्यानफलम् । यदपि धीमहीति क्रियया वयमित्युक्त्या च पृथक्त्वसूचनम्, तदपि बहुत्वस्य चैकत्वेन व्याख्यानात् ध्यातृध्येययोरभेदाच्च अयुक्तम् । यः प्रचोदयादित्युक्त्या यच्छब्देन सर्वस्य ग्रहणम् । सर्वं प्रचोदयात्, प्रचोदितं सर्वेण प्रचोदयत्यपि । सर्वं सर्वेण चेति तद्भावः । सर्वं सर्वस्मिन्धीमहीत्येकैव च वृत्तिः, एकस्या एव सत्तायाः प्रधानत्वात्, वयं धीमहीति बहुवचनान्तात् न बहुभिन्नं किञ्चिदन्यादिति सुस्पष्टं व्याख्यानाच्च । वयमिति सर्ववाचकः । बहुत्वमात्रे चैकत्वप्रदर्शनाय वयमित्युक्तिः । एवमेव तादृशं क्रियापदमित्यपि बोध्यम् । स्यामित्यस्याभेदरूपत्वात्, स्यावः, स्यामः, इत्यस्याप्यस्मद्रूपोक्तोत्तमपुरुषत्वात्सर्वस्याप्यभेदसूचनाच्च, धीमहीत्युक्तम् । ध्यानकरणं हि केवलं बोधमात्रम् । अत एव प्रचोदनकर्तृविशेषणं भर्गो देवस्येति । ऐश्वर्यं सर्वं संसारमात्रम्, तत्र यो दीव्यति, विजिगीषति, क्रीडति, स्तौति, स्वपिति, मोदते, व्यवहरति, गच्छति, प्राप्नोति, जानाति, मुञ्चति, शोभते, स देव एवेति तदर्थः । एतस्य ण्यन्तेनापियोगः—देवयतीत्यादि, कर्तृकरणकार्याणामभेदात्सर्वस्य सर्वरूपाधिकाराद्वा । भर्गो देव इति संज्ञा ह्यात्मसंसारविशिष्टस्यैवेति बोध्यम् । भर्गो देवस्यात्मनः

संसारस्य चेति तद्भावः, आधेयग्रहणेनाधारग्रहणात्तयोस्समानस्थितेः । यद्यपि भर्गो दीव्यतीत्युक्त्यात्मन एव ग्रहणम्, तथापि तदभिन्नत्वेन तत्सहितस्यैव ग्रहणमिति फलितम् । वरेण्यमित्युक्त्यापि आत्मसंसारनिषिद्धानां ग्रहणम् । भर्गो देवस्येति विशेषणेनात्मनस्संसारस्य च पृथक्त्वमपि सूच्यते । तयोस्संबन्धस्यैकरूपत्वं युक्तं वरेण्यमिति बोध्यम् । वरेण्यमित्यस्य सर्वतो रहितमित्यर्थः । वरं श्रेष्ठं तदयमात्मा, इणिति स्यामिति युक्तं जगत् । यमित्यक्षतिः । तेन वरेण्यं ब्रह्मसंज्ञकम्, आत्मा, जगच्च प्रसिद्धम् । तयोस्संबन्धरूपाक्षतिरिति तदाशयः । अत एव "सत्यं ब्रह्मामृतं परं वरेण्यं ब्रह्म निर्गुणम्" इति प्रवचनम् । एवमेव "सत्यं विद्धि वरेण्यं विद्धि परं विद्धि परात्परम्" इत्यप्युक्तम् । अत एव सत्यार्थस्तु यत्स तदमृतं यत्ति तन्मृतं यद्यं तदक्षतिरिति स्पष्टमुक्तम् । सवितुरित्युक्त्यापि त्रितयं गृह्यते । यदिदं वरेण्यं तत्सत्यं तदेव त्रिकस्यैकत्वञ्च । सविता तस्य सवितुर्वरेण्यं भर्गः देवः धियः प्रचोदयात्, सर्वं प्रचोदितं प्रचोदयति, प्रचोदयिष्यति, प्रचोदति, प्रचोदिष्यति धीमहीति तद्भावः । सवितारं सर्वानुगतमेकस्वरूपम्, वरेण्यं त्रितयात्मकं भर्गः । देवं संसारात्मानं चेति क्रमः । तेन सर्वावश्यकत्वसूचनम्, विशेषणात्रितयस्य एकेनैव शब्देन चोमित्यनेन प्रव-

चनम्, तत्रैव संसारात्मनिषिद्धरूपमिति व्याख्यानात्तदेकत्वस्य स्पष्टतया च सुखदुःखानन्दानामेकत्वमेवेति निश्चितं भवति ।

कामनेच्छाकाङ्क्षाशानामप्यभेदो दृश्यते । यद्यपीच्छाकाङ्क्षाशानां क्रमेण भेदः, तथापि तदारम्भावसानान्तयोगेन क्रममात्रं बुध्यते । वस्तुतोऽभेदात्कामनारूपं सर्वमेकमेवेति वेदितव्यम् । आशाकाङ्क्षेच्छा निवर्त्य सर्वं कामनेत्यवधार्यताम् । अत एव

"सर्वं सर्वत्र सर्वेण सर्वथा सर्वकामना ।
तत्सार्वकालिकं प्रोक्तं तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सुखसमीकरणमपि युक्तम् । तत्सुखं तदेव दुःखं सुखमिति समो बोधः । तस्मात्

"सर्वमेवं समं कृत्वा विचरन्ति सुखाश्रयाः ।
न बाधा विद्यते तेषां महद्रूपावधारणात् ॥
न सुखं न विरोधश्च न च दुःखं न चान्वयः ।
आनन्दः सर्वसंपन्नश्चोमेतज्जपतां परः ॥
ओमिति स्मरणेनैव ब्रह्मज्ञानं परावरम् ।
तदेव मोक्षसिद्धश्च तदेवामृतमश्नुते ॥
ओमेतच्चजपन्नित्यं ब्रह्मविद्ब्रह्मसंज्ञकम् ।
सर्वं तद्वेद्यमेव स्यात्स महात्मा महान्परः ॥"

इत्यादि वचनम् । सर्वथानन्दमयं सत्यस्वरूपम् वरेण्यं प्रणवसंज्ञकमोमित्येतद्ब्रह्म विद्धीत्युपदेशः । कामनेच्छा काङ्क्षाशा सुखं दुःखमानन्दश्च सर्वम्, सर्वं ब्रह्मसंज्ञकमिति व्याख्यानादकारोकारमकारान्तर्गतमिति निश्चितं भवति ।

यद्यपि कामनेच्छाकाङ्क्षाशानामभेदेऽपि तदन्तरे भेदवाचका अपि दृश्यन्ते, तथापि प्राधान्यात्सत्तायाश्चैकत्वेन तदैक्यं विज्ञेयम् । यथा—आशायान्निराशा दुराशेति भेदद्वयम् । तयोरपि तदन्तर्गतत्वं वेदितव्यम् । आशाया निषेधभवनन्तु भाव्यमिति बुद्धिरेव । भवितव्यं भवत्येव, न पूर्वापरे तत्त्वभेदविज्ञानेन हि निराकाङ्क्षा निराशेति च बुध्यते । दुराशाशब्देन दुर्गमाशाया ग्रहणम् । कठिनं हि दुर्गमं विज्ञायते । तेनाशायाः काठिन्यमनिश्चय एव । "सुलभं हि सर्वं सर्वथा" इत्यादिवचनात्सन्दिग्धस्य भ्रमबुद्धावेवात्यन्तं दुर्गमत्वम् । भ्रममूलत्वाद्दुःखस्य "नैराश्यं परमं सुखम्" इत्युच्यते । "इच्छाकाङ्क्षाशास्सर्वा अपि परित्यज्य परमानन्दमधिगच्छति" इति च प्रवचनं भवति। अत एव

"निराशस्समाशो भवेद्वृत्तिरेषा
प्रसिद्धा प्रकाशो गुणानां दुराशा ।
सदा निश्चितानिश्चितं ब्रह्मरूपं
समावश्यकं सत्यसंसाररूपम् ॥

न सिद्धं प्रसिद्धं सदैवास्ति साध्यं
महासाधनं दुर्गमश्चातिदुर्गम् ।
न दुर्गं वितर्क्यं सदा सुप्रलभ्यं
सदा निर्गमं निर्विकल्पं प्रयुक्तम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्दुराशा निराशेत्यपि यत्तत्तादृशावश्यकं तदोमित्यन्तर्गतं भवति । एवमेव च

"आशामात्मेति तां विद्धि निराशां तन्निषेधिकाम् ।
दुराशां सर्वसंसारः त्रितयञ्च परान्विदम् ॥
आशा निराशा चैवं स्याद्दुराशा च ततः परा ।
सर्वा ह्यैक्येन वेद्याः स्युः संसारास्त्रितयात्मकः ॥
सन्दिग्धं निश्चितं चैव तयोस्संबन्धमूलिका ।
एकैव सत्ता प्राधान्याद्ब्रह्मैवैष भवः स्मृतः ॥
आशापाशेन बद्धस्य दुस्तरन्तन्निवर्तनम् ।
एष बोधो हि विज्ञानं तद्ब्रह्मेति विधीयते ॥

इत्यादि प्रवचनम् । अत्राप्याशाशब्देनात्मनः ग्रहणम् । पाशः संसारः, ग्राहकः बन्धः निषिद्धश्चेति तदर्थः, आत्मसंसारनिषेधानामेव हि सार्वत्रिकत्वात्, सत्ताप्राधान्याच्च । आशा दुराशा निराशेत्यपि तादृशी । संसरणं संसार इति तच्छब्दार्थेनैव सर्वत्र प्रतिशब्देन त्रितयशब्देन प्रयोगः । अत एव "नैराश्येन कर्म

कर्तव्यम्" इत्युपदिश्यते । "निष्काम्यं कर्म मुक्तिसाधनम्" इत्यपि च ।

यद्यप्याशायाः सङ्कल्पो विकल्पश्च दृश्यते, तथाप्यभेद एवेति तयोर्बोध्यम् । सङ्कल्प एव हि सर्वथा सार्वकालिकश्चेति विज्ञेयम् । विकल्पस्तु न तादृशः, स च निषिद्धरूपः, विगता कल्पना यस्मिन्निति तदर्थात् । कल्पनायाः विगतत्वञ्च तद्भव-नानाद्यन्तत्वेन विज्ञेयम् । तेन तन्निषिद्धरूपत्वमनिश्चितत्वमेवेति विज्ञेयम्, विकल्पो न कश्चनेति व्याख्यानात्, सम्यक्कल्पनं सङ्कल्प इति तदर्थाद्वा । समस्तसर्वार्थकत्वं कल्पनञ्च करणं सर्वकरणञ्चेति तदर्थः । सर्वतो भिन्नन्न किञ्चिदिति स्पष्टतया सर्वथा सर्वदा चेति गृह्यते, "सङ्कल्पस्सर्वतःपरः" इति सूत्रात् ।

यद्यपि विशेषतः कल्पनं विकल्प इति तदर्थः, तथापि सामान्यद्वयेन विशेषकल्पनामिति व्याख्यानात्, सामान्यस्य सार्व-त्रिकत्वमुक्तम्, विशेषोऽपि सामान्यान्तर्गत इत्युक्त्या वा । विशिष्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या विशेषतोऽन्यत्किञ्चिदिति नोपयुक्तम्; किन्तु सामान्यमेव सर्वमिति सिद्धम् । तस्मात्स-ङ्कल्पान्तर्गतो विकल्प इति बोध्यम् । सङ्कल्पस्यावश्यको विकल्प इति निश्चयः । सङ्कल्पोऽयमात्मा, विकल्पस्संसारः । तयोर्भिन्नश्चानु-कल्प इति वेदितव्यम् । सङ्कल्पविकल्पाभ्यामन्यत्संबन्धरूपम् ।

यद्यपि लोकोदाहरणेन इदङ्करोमि करिष्यामीति सङ्कल्पः भवति, तत्र कार्यकारणकालवशाद्द्वितीया बुद्धिरुदेति—अनेने-दमकर्तव्यं नेदं करिष्यामि तत्स्थानापन्नमिदमेव युक्तञ्चेत्यादि; तथापि तदिदं भ्रमरूपम् । करोमीत्यतस्सङ्कल्पसिद्धिः । करोमी-त्यंशे सङ्कल्पश्च भवति। सर्वत्रानिश्चय इति व्याख्यानेन, भाव्य-मेव सर्वं भवतीति प्रवचनेन च सङ्कल्पावरोधो भवति। भाव्यस्य तु भवनम्। कार्यस्यैव हि करणम् । भाव्यकार्ययोश्चाभेद एव । तर्हि करिष्यामीत्यारोपः भ्रममूलकः । करिष्यामीत्यारोपमात्रस्यापि सविकल्पकत्वं वक्तव्यम्, यच्च सामान्यतया भाव्यं, तत्र स्वाभिप्रायेणावरोधकरणं विशेषकल्पनामिति तदर्थात् । निषिद्ध-रूपस्थितत्वेन विकल्पोऽवधेयः। नाभावः कश्चित्पदार्थ इत्युक्त्या विकल्पश्च न कश्चित् । भाव्यान्तर्गतान्येव सङ्कल्पविकल्पानुक-ल्पनानि भवन्ति । तेन त्रयाणामभेद एवेति सिद्धान्तः ।

अहमित्येतत्सङ्कल्पः, बह्विति विकल्पः, स्यामित्यनुकल्पः। त्रयाणामेतेषां सत्ता त्वेकैव । सं अहं कल्पः करणमिति व्याख्या-नात्, संसारात्मनोः पृथगनुपस्थितेश्च, आत्मसंसारस्सङ्कल्पः । एवं विगतं निषिद्धं कल्पनं करणं संसारात्मरूपं । एवमन्विति श्रेष्ठोऽयमात्मा, कल्पनं करणमिति त्रितयार्थः। विकल्पस्य विशे-षार्थोऽपि, विशेषोऽयमात्मा कल्पनं संसार इत्याद्यभेदसूचकः ।

करणमात्रे करिष्यामीत्यस्य हानन्तु भाव्यं सर्वमिति ज्ञानेनैवेति बोध्यम्, हानस्यापि निषिद्धरूपत्वात् । तत्रावश्यकत्वाद्विकल्पोऽपि चोच्यते । यश्च ह्येकस्य सङ्कल्पः, तद्विकल्पोऽप्यन्यस्य सङ्कल्प इति दृष्ट्या सर्वस्यानन्यत्वादभेद एवेति सिद्धान्तः। अत एव

" यस्सङ्कल्पो विकल्पश्च तयोर्भेदो न कश्चन ।
अनुकल्पेन बद्धोऽयं त्रितयं ब्रह्मयोजितम् ॥
अकारो ह्यस्ति सङ्कल्पो ह्यात्मरूपस्य वाचकः ।
उकारस्तु विकल्पोऽयं विशेषो गतकल्पनः ॥
निषिद्धं शून्यरूपञ्च मकारेणानुकल्पनम् ।
संबन्धमात्रं तद्विद्धि त्रितयं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ "

इत्याद्युक्तम् । तस्मात्सङ्कल्पविकल्पानुकल्पनामभेदः । एतत्त्रितयं ब्रह्मेति वेदितव्यम् ।

सङ्कल्पस्य तु कामनया स्यामित्यनेन संबन्धः । विकल्पस्तु इच्छया बहिति रूपेण संबध्यते । अनुकल्पस्तु काङ्क्षयास्मीति-रूपेण संबध्यते । वस्तुतस्त्वभेदाद्विकल्पः,काङ्क्षा,सङ्कल्पः,कामना, अनुकल्पश्चेच्छा भवति । अनुकल्पः कामना, सङ्कल्पः काङ्क्षा, विकल्पश्चेच्छा चेत्यपि । एवमाशायामपि सङ्कल्पविकल्पानुकल्प-व्यवहारः। अहमित्येतद्भवनकामना संङ्कल्परूपा भवति । इदमित्थमेवेति भवनं विकल्पस्वरूपम् । अहमित्थं बहुरूपश्चैकरूपो

वा स्यामित्यनुकल्पस्वरूपम् । वस्तुतस्तु अहमित्थं स्यामित्येक-रूपमेव । अहमित्यस्यैव इत्थं भवनम् । अतः सङ्कल्पान्तरो विकल्पो भवति । अत एव

" स संयुक्तसंकल्परूपोऽयमात्मा
स्वयं सत्यसङ्कल्परूपोऽयमात्मा ।
गुणस्सर्वगौणो विकल्पोऽयमात्मा
स्वतस्सर्वसिद्धानुकूलोऽयमात्मा ॥
परस्थो लघुस्थो महान्सोऽयमात्मा
स मुख्यस्सदा तत्स्वरूपोऽयमात्मा ।
स संसारभिन्नो न भिन्नोऽयमात्मा
ह्यनाद्यन्तवेदान्तसिद्धोऽयमात्मा ॥
स शास्ता तथा शास्तृयुक्तोऽयमात्मा
स शिष्यो गुरुस्संप्रतिष्ठोऽयमात्मा ।
स सम्यकृतः कल्पनस्थोऽयमात्मा
विशेषेण सङ्कल्पयुक्तोऽयमात्मा ॥
विविक्तोऽगतः कामरूपोऽयमात्मा
सदासच्चिदानन्दरूपोऽयमात्मा ।
भवेत्तत्वमोङ्कारशब्दोऽयमात्मा ॥"

इत्यादिप्रवचनम्। तस्मात्सङ्कल्पविकल्पानुकल्पा अपि अकारोका-

रमकारबोध्या भवन्तीति सिद्धम् । एवमेव मनस्सङ्कल्पविकल्पादिकं निरुध्य योगयुक्तो भव इत्युपदेशः ।

"मानसी या द्विधा वृत्तिः सङ्कल्पात्मपरावृता ।
द्वितीया तद्विकल्पस्था परित्याज्ये ह्युभे च ते ॥
त्यक्त्वा ब्रह्मासि च त्वन्तु तत्त्वमस्यादिलक्षणात् ।"

इत्युक्तम् । यस्त्वं ब्रह्मासीः, तदेवासीति मन्यताम् । न तत्र महत्त्वलघुत्वव्यापारेण, अहमन्योऽयमन्यः, अन्यदन्यादिति बोधयुक्तो भवति । सङ्कल्पविकल्पयोर्द्वयोरपि त्याज्यत्वोक्त्या भाव्यमेव मन्तव्यमिति निश्चयः । अत एव

"भजन्ति योगिनस्सर्वे सङ्कल्परहितास्तथा ।
विकल्परहिता ब्रह्मनिदिध्यासनमन्वहम् ॥"

इत्युक्तम् । ब्रह्मनिदिध्यासनञ्च, सङ्कल्पविकल्परहितमिति विज्ञेयम् । "योगोऽन्यस्सङ्कल्पात्" इति योगप्रवचनेन युज्यते सर्वत्र सर्वं सर्वधा सार्वकालिकञ्चेति योगशब्दार्थप्रवचनेनैव, सङ्कल्पविकल्पयोस्त्यागोऽनुमीयते । अहं त्वमन्यदयमिति विना प्रपञ्चभेदं न सङ्कल्पविकल्पसंभवः । अहमेवं करिष्यामि, तेनैतत्सिध्यति, तच्च फलम्, ततोऽहं महान्, अतोऽहं लघुः, इति बोधः प्रपञ्चरूपः ।

यो ह्येवं मन्यते—सर्वं सर्वथा भवत्येव, सर्वञ्च फलं सर्वथा

सर्वस्य सिध्यत्येवेति; स योगी, ब्रह्मवित्, विद्वान्, ब्राह्मणः, मुक्तः भवतीति विज्ञेयम् । ब्रह्म जानातीति ब्राह्मण इत्यर्थाद्ब्रह्मज्ञानञ्च त्रयाणामेतेषामैक्यविज्ञानरूपमेव भवति । स एव विज्ञानी ब्राह्मणो भवति । यश्चाभेददृष्टिर्भेदत्रयान्मुच्यते स मुक्तो भवति । इत्थंभूतस्सर्वयोजनरूपो योगो यस्यास्ति स वै योगी भवति । ब्राह्मणमुक्तयोगिनां तदावश्यकनियमेन, एकावस्थया च परस्पराभेदोऽपि विज्ञेयः । ब्रह्मविद्यः स ब्राह्मण इति निश्चितम् । तन्नाम विज्ञानफलम् । मुच्यते सर्वस्माद्भेदरूपादित्यर्थे भेदज्ञानं संभवाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु युज्यते सर्वं ब्रह्मेति बोधमात्रं प्रशस्तं भवति । एवमेवान्यद्विशेषणमपि तदनुसारेण भवतीति ज्ञातव्यम् ।

सर्वेणापि च संकल्पविकल्पत्याग एव कथितो भवति । सङ्कल्पविकल्पानुकल्पव्यवहारस्तु, भेदाभासे सत्येव भवतीति विज्ञेयम् । अत एव मानससंकल्पविकल्पयोरेव विकार उच्यते । विशेषः कारः करणं सामर्थ्यं विकारः, विगतं कार्यं विकारः, इति तदर्थद्वयं दृश्यते । विशेषेण करणं सङ्कल्पः । अर्थान्तरमप्यवगम्यते । तेन विगतस्वभावरूपार्थोऽप्यत्र भवति । योगेन हि द्वयोर्विकार इत्यभिधीयते । त्यक्त्वा हि विकारं सुखी भवेत्युपदेशः । सङ्कल्पविकल्पपरित्यागार्थकमेव हि सर्वोपदेशवचनम् ।

योगी तु निर्विकल्पक इत्यपि चरितार्थम् । सङ्कल्पविकल्प-

योरेव सुखदुःखकारणत्वमप्युक्तम् । सिद्धे हि सङ्कल्पे सुखम्, तद्विकल्पेऽतिक्रमे च सिद्धे दुःखम् । असिद्धस्य व्यतिक्रमस्य निषिद्धत्वोक्त्या, संकल्पस्यावश्यकत्वोक्त्या च सुखदुःखे च न चिन्तनीये इति विज्ञेयम्। भवनञ्च सुखदुःखयोर्भाव्यत्वमेवेति निर्णेयम् । सुखदुःखानन्दानामेकत्वोक्त्या, सर्वं भाव्यमेवेति मन्यतामित्युपदेशः । यद्यपि काङ्क्षा सुखार्थमेव भवति, "सुखाश्रयिणी काङ्क्षा च" इति वचनात्, तथापि सुखदुःखयोरेकसत्तात्वाद्विधाकरणमयुक्तम् । काङ्क्षा ह्यानन्दाश्रयिणी । आनन्दश्च तयोर्युक्त एव । आत्मा चानन्दरूपः । अतस्सर्वत्रानन्द इत्यभिकाङ्क्षति । यद्यप्यहमिति स्यामाश्रितो भवति, तथापि नाश्रयाश्रयिभावस्संबन्धः, तयोरेकत्वात् । यद्यप्येवं सुखस्याकाङ्क्षा हि दृश्यते न दुःखस्य, तथापि भाव्यनियमेनानन्दरूपा काङ्क्षैव बोध्या भवति । तदनुसारेणैव सुखं दुःखमिति भेदद्वयं भवतीति काङ्क्षाश्रयार्थः । अत एव

"आनन्दः कामनारूपः काङ्क्षारूपं सुखं भवेत् ।
तदिच्छारूपञ्च दुःखमास्थितोऽयं क्रमो विधौ ॥"

इत्यादिवचनम् । एतेषां पृथक्त्वमपृथक्त्वञ्चोक्तं भवति । कामनाकाङ्क्षेच्छाशानामानन्दसुखदुःखरूपत्वं तदभाववत्त्वञ्चोक्तं भवति । क्रमस्तु, कामनाकाङ्क्षाशाः, आनन्दसुखदुःखरूपाः । कामना-

नन्दबद्धा । सुखेन च काङ्क्षा बद्धा । आशा तु दुःखेन संबद्धा । इच्छा चात्र विसङ्गिनी । इच्छाया अकारत्वोक्त्या निषिद्धरूपत्वात्सर्वान्तर्गतत्वम् । तस्मात्सुखरूपा चेच्छा, दुःखरूपानन्दरूपा चेति त्रयं भवति । एवं परस्परव्यतिक्रमस्सर्वार्थितत्वाद्भवति । अत एव

"इच्छाशाकामनाकाङ्क्षास्त्यक्त्वा योगात्सुखं लभेत् ।
सङ्कल्पञ्च विकल्पञ्च द्वयं त्यक्त्वानुकल्पकम् ॥
साक्षादिदं ब्रह्म विद्धि सर्वयुक्तं सनातनम् ।
सर्वोदयं सर्वसंस्थं सर्वगं सर्वसंज्ञकम् ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्मात्सङ्कल्पविकल्पानुकल्पानां त्रयाणां चैकत्वं तादृशाकारादिक्रमेण ओमित्यन्तर्गतमिति बोध्यम् । अत एव

"ओमित्येतद्धि सङ्कल्पो विकल्पः प्रणवाभिधः ।
अनुकल्पस्तथा नित्यं सर्वाद्यो मध्यमोऽन्तिमः ॥"

इति वचनम् । तस्मात्सर्वारम्भावसानान्तयुक्तं सङ्कल्पविकल्पानुकल्पसिद्धम्, ओमित्येतत्स्वरूपं विद्धीति फलितार्थः ।

अत्रैव सङ्कल्पविकल्पानुकल्पयोगविचारोऽपि सर्वथा भवति । विचारपदार्थस्तु ज्ञानरूपः । यद्यपि विचारं विना सङ्कल्पविकल्पयोरसंभवः, तथापि तस्य ज्ञानरूपत्वमुक्तम्, ज्ञानेन सङ्कल्पविकल्पानुकल्पवृत्तिरिति प्रवचनात् । तस्मात्सङ्कल्पविक-

ल्पानुकल्पेभ्यो भिन्नो विचारो न दृश्यते । एतदन्योन्यसंबन्धेऽपि तदावश्यकत्वादभेदः । सङ्कल्पविकल्पानुकल्पेषु विचारश्च सार्वकालिकः । अत एव विचारात्सङ्कल्पोऽयुक्तः विकल्पश्चानिश्चयादित्युक्तम् । तन्निश्चयकारणीभूता या शक्तिस्सैव बुद्धिरिति विज्ञेयम् । बुद्धेः कार्यं विचार इति स्पष्टतया निश्चयकरणप्रकारः विचार इति वेदितव्यः । यथा हि इदमित्थमेवेति सति निश्चये सङ्कल्पो भवति; तदिदमित्थं कर्त्तव्यमिति सङ्कल्पस्वरूपत्वोक्त्या निश्चयकरणप्रकारस्यैव विचाररूपत्वमित्यवधेयम् । यद्यपि सर्वस्य निश्चयसाधनत्वमुक्तमनिश्चितस्यानावश्यकत्वात् , तथापि निश्चयसाधनमात्मसंसारयोः संयोग एव । तयोस्संबन्धरूपस्सन्देहोऽपि तत्रेति व्याख्यानात्सन्देहनिश्चययोरप्यावश्यकत्वम् । बहुधा प्रसङ्गे सत्येव निश्चयसन्देहप्रयोजनम् । संसारस्तु बहुळसंसरणस्वरूपः । तस्मादत्र निश्चयकरणं सन्देहकरणं भाव्यमेवेति बोध्यम् । बहुधा प्रसङ्गे तदेकत्वरूपसिद्धान्ते येन भ्राम्येत् , स च सन्देहः । यदिदं बहुळं तदेकमेवेति तु सिद्धान्तः । विचारेणैव चैकत्वनिश्चयो भवतीति भावः । यदिदं संसारे बाहुळ्यं तन्नात्मसंसाराविति रूपद्वयं तयोस्संबन्धश्चेति त्रयम् । एतेषां सत्ता त्वेकैवेत्यादिप्रकारस्वरूपो विचार इति विज्ञेयम् ।

एतद्विचारस्य त्रिधा भेदश्चोक्तः , अस्मृतिः, विस्मृतिः

अनुस्मृतिश्चेति । स्मरणं स्मृतिरिति तदर्थः । विचाररूपा स्मृतिशक्तिस्तु बुद्धिः, निश्चितानामेव स्मृतिः सर्वथा भवतीति व्याख्यानात् । यच्च वा निश्चितं सर्वैः प्रकारैः इदमित्थमिति, तदेतद्धारणं सार्वकालिकम् , नातोऽन्यस्य संभवः, इत्येतत्स्मरणस्वरूपम् । स्वांशे इदमित्थमासीत् , इदमस्ति भविष्यति वा न वा इति तु विस्मरणस्वरूपम् । तदेव विस्मृतिः । विस्मृतेः कारणं हि भ्रम एव । विस्मृतिरूपा शक्तिरबुद्धिरनिश्चयात्मिकेति बोध्यम् । अनुस्मृतिश्च स्मृतिविस्मृतिभ्यां भवति । पूर्वं यदभूत् तद्विस्मृतं स्मृतञ्चाद्यकालिकम्, अनेनैवाद्यकालिकेनान्यदपि भविष्यतीत्याशाविशिष्टमनुस्मरणस्वरूपम् । अनुस्मृतिरूपा च या शक्तिः सा सुधीरिति बोध्या भवति । तेन विस्मृतिर्भूतकालिकी, स्मृतिस्तु वर्तमानकालिकी, अनुस्मृतिस्तु भविष्यत्कालिकी चेति बोध्यम् । अत्रापि प्रत्यक्षानुमाननिर्णयानुसन्धानं भवति । विस्मरणं निषिद्धरूपम् , स्मरणन्त्वात्मरूपम् । अनुस्मरणं संसाररूपम् । एतत्त्रितयात्मकरूपो विचार इति सिद्धान्तः । विस्मरणं यत्तदेवाप्रयुक्तम् , न तेन किञ्चित्कार्यसाधनं भवति । विस्मृतमिदन्न ज्ञायते, आसीदस्ति वा नासीदस्तीति विस्मृतिस्वरूपत्वोक्त्या तस्याप्रयोजनत्वं निषिद्धरूपमभावात्मकं वेदितव्यम् । स्मृतम् , इदमेवासीत्, एवमस्त्येव, इत्यादिस्मृतिस्वरूपत्वोक्त्या कार्यं

भवति । स्मृतमिदमस्मिन्नंशे, इदं कर्तव्यम्, इदं भवतीत्यादि-प्रयोगादात्मनः कार्यकारकत्वात् स्मृतोऽयमात्मा । स्मरणेन भवनरूपव्यापारः। भवत्येवेदमित्येतत्संसारस्वरूपमित्युक्त्या, अनुस्मृतं संसारस्वरूपमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु स्मृतिरेव सर्वम्। अनुस्मरणविस्मरणे च तदन्तर्गते । सत्ता तु तत्त्रयाणां विचाररूपा। अतस्त्रितयात्मको विचारश्चैकस्वरूप इति विद्धीत्युपदेशः।

शक्तिश्च बुद्धिरबुद्धिस्सुधीश्चेति त्रिविधा भवति । अत एव "बुद्ध्या स्मृतिस्सुधिया चानुस्मृतिः" इति प्रवचनम्। विस्मृतमबुद्ध्या चेति तत्फलम्। विस्मृतिस्मृत्यनुस्मृतीनां त्रिसृणां स्मरणरूपो व्यापारस्त्वेक एव । विगतं स्मरणमिति विस्मृतिः। यदस्ति तस्यैव स्मरणमिति व्याख्यानात्, सर्वमस्तीत्युक्तत्वाच्च स्मरणस्य विगतत्वं न किञ्चित्; किन्तु तन्निषेधमात्रम्। तदप्यस्तीत्यस्यान्तर्गतम्। तस्माद्विस्मरणमपि स्मरणं भवति । यदस्ति तत्स्मरणं तदेव स्मृतिः । सर्वमस्ति सार्वकालिकन्तादृशानाद्यनन्तम् । अनुस्मरणमपीदं भवति—यदस्ति, तदेवासीत्, तदेव भविष्यति, इत्यप्यनुस्मृतिः । पश्चाद्बोधेनापरबोधः ।

कालस्य सार्वत्रिकत्वात्सर्वस्य कालिकत्वाच्च, तयोश्चाप्यनाद्यन्तत्वम्। अतः त्रयाणामभेद एव । यद्यपि विस्मरणं भूतकालिकमित्युक्तं। पूर्वस्यापि भूतकालिकस्य स्मरणं संभवत्येव, तथापि

तस्य निश्चयरूपत्वात्सत्तैकत्वाच्च तद्भूतकालिकमपि वर्तमानकालिकं भवति । विस्मरणन्तु केवलमनिश्चयात्मकम्, स्मरणन्तु निश्चयात्मकन्तदेव वर्तमानम् । अनिश्चयो भूतः, अभावस्वरूपत्वात्, निश्चयप्रतिवचनत्वाच्च । विस्मरणन्तु भूतकालिकं स्मरणं वर्तमानकालिकमिति सिद्धम् । यत्पूर्वमासीत् तस्यैवं ममानुस्मरणं न तत्र सन्देह इत्युक्तेः अस्तीत्येष प्रयोगः निश्चितः पूर्वेण बद्धः । पूर्वं परञ्च न किञ्चिदिति व्याख्यानात् तयोर्भ्रमरूपत्वाच्च निश्चयरूप एव स्मरणव्यापारः। स तु वर्तमान एव। एवमासीद्वा नासीद्वेति सन्दिग्धप्रवचनमनिश्चयात्मकम्; तदेव विस्मरणरूपम् । तत्रानिश्चयरूप एव विस्मरणव्यापारः । तन्न किञ्चित् सर्वमस्ति सर्वदेति व्याख्यानात् । आसीदित्येषः अनिश्चयरूपः भूतकालिकोऽभावरूपः। अयमेव विस्मरणस्मरणभेदः, पूर्वाद्यतनकालवचनेन संबद्धः । पूर्वाद्यतनयोस्त्वनुपस्थितिः । य एवमद्यतनः स त्वन्यस्मिन्पूर्वो भवतीति दृष्ट्या न पूर्वो नाद्यतन इति च व्याख्यानफलम् । सर्वत्राद्यकाल एव बोध्यः ।

सर्वधास्त्येवेति प्रवचनात् यदद्यास्ति तदेवान्यस्मिन्नपीति अनुस्मरणव्यापारः । तत्राप्यस्तीत्येतन्निश्चयरूपम्, आत्मनस्संसारस्य चाभेदादन्योन्याश्रितत्वाच्च । अनुस्मरणन्तु संसारस्य, तच्च स्मरणेन बद्धम्, स्मरणमनु इति तत्समासात् । यद्यप्यनुस्म-

रणेऽपि सन्देहः, तथापि सन्देहस्य संबन्धरूपत्वात् सर्वान्तर्गतत्वाच्च तयोरभेद एव विज्ञेयः । अनुस्मरणन्तु स्मरणाधीनम्, स्मरणञ्चानुस्मरणाधीनमिति आत्मसंसारनिष्ठव्याख्यानेन बोध्यम्। भवनमात्रस्यानाद्यनन्तत्वात्, सत्ताप्राधान्याच्च स्मरणं सार्वकालिकं भवति। यच्च स्मरणं तदेव धारणम्। स्मरणं साधनरूपं धारणं सिद्धिरूपम्। अनेन च स्मरणं क्रियारूपं तत्फलञ्च धारणरूपामिति बुध्यते ।

यदिदानीं दृश्यते, ज्ञायते वा, तदेव सर्वथा निर्धारणकार्यं भवति। इदानीं तदानीमित्यभेदात्, सर्वं सर्वत्र सर्वथा इति व्याख्यानाच्च, धारणं सार्वकालिकामिति विज्ञेयम् । तस्माद्धृतिस्मृत्योरभेदः। धारणं धृतिः। स्मरणं प्रकारज्ञानम्। तेन यल्लब्धं तस्य स्थापनमात्रं धृतिरिति तु तत्फलम् । "सर्वं सर्वेण बद्धम्" इत्युक्त्या यो हि दृश्यते श्रूयते ज्ञायते, स पदार्थस्सत्ता, श्रोतृज्ञातृदृष्ट्या सत्ता त्वेकैवेति बीजात्। दृष्टस्य श्रुतस्य ज्ञातस्य च तत्र स्थितिः । सर्वसत्ता प्राधान्यात्त्वेकैव, "कालाधिष्ठितञ्च सर्वं सर्वाधिष्ठितश्च कालः" इति प्रवचनात्। धृतिमात्रे न कालत्रयस्य स्थितिर्विज्ञायते, "धृतिरेव हि सार्वत्रिकी" इत्युक्तेः । यथा—वर्तमानभूतभविष्यदारोपणं कालमात्रे क्रमानुसरणादारम्भावसानान्तबीजाद्भवति। एवं स्मर-

णमात्रेऽप्यनुप्रयोगः भवति। तत्त्रयाणां सत्ता तु कालस्यैव स्मरणस्यैव वा भवति । न तत्र भेदः। एवं धृतेरेव स्मृतिरिति व्यवहार इति बोध्यम्। स्मृतिमात्रे त्रितयत्वञ्च भेदपरिभाषितादेव । धृतिस्तु त्रितयैकरूपा, सार्वकालिकी, सार्वत्रिकी चेति बोध्यम्। अत्र च धृत्यंशः न भविष्यन्निति नियमः । केवलं सर्वथा स्मृतानां धारणमेव कार्यम् । धृतिस्वरूपन्तु समसत्ताप्रवचनार्थकम्। विस्मृतिः स्मृतिरनुस्मृतिश्च त्रयाणां विचाररूपा इत्युच्यते । यथा आत्मा संसारः निषिद्धरूपञ्च त्रितयं ब्रह्मसंज्ञकम्, तथैवेति विज्ञेयम् । आत्मा संसारः इत्यनयोर्मध्ये, यच्च ज्ञानं संसारदृष्ट्यात्मनः, आत्मदृष्ट्या संसारस्य इति तत्स्मृतिः। अस्ति च संसार इत्यात्मनः ज्ञानम्, असित्येतद्द्वाभ्यां बद्धं स्मृतिसंज्ञकम्। आत्मसंसारयोरसंयुक्तावस्था धृतिरिति बोध्यम्, आत्मना संसारधारणं संसारेणात्मधारणमिति व्याख्यानात्। संसारश्चात्मनो भिन्नः, आत्मा च संसारभिन्नः, न कदापि तिष्ठतीत्येतत्तयोर्वृत्तिस्वरूपम् । संसारात्मनोश्चानाद्यनन्तत्वात्सार्वकालिकत्वाद्धृतिः सार्वत्रिकीति सिद्धम् । यच्च भूतम्, भवति, भविष्यति च, तत्संसारात्मकमिति बुद्ध्यात्मनः संसारस्य चाभेदात्स्मरणमात्रस्य त्रैकालिकस्य धारणमेकस्वरूपमिति सिद्धान्तः। एवमेव हि धृतिस्मृत्योर्भेदः। अत एव विचारस्य धृतिस्वरूप-

त्वमप्युक्तम्, विचारास्त्रितयात्मक इति प्रवचनात् । अत एव विचारः स्मृतिरूपः । एवं विस्मृतिरनुस्मृतिश्चेति व्याख्यानम् । मिळितमेव त्रितयं विचारप्रवचनोपयुक्तम् । "सर्वस्यानाद्यनन्तत्वमाद्यन्तभिन्नत्वञ्च" इत्युक्तेः, "आत्मनः संसारस्यावश्यकत्वात्तयोरपृथक्त्वाच्च मध्यवर्तिनी परस्परासित्येतज्ज्ञापनकर्त्री स्मृतिः" इत्युक्तेश्च, स्मरणञ्च द्वयोः समाहाररूपं भवति । यद्यप्यासित्येतदुक्त्या तयोस्सत्तामात्रमित्येकमासित्येतत्कार्यं भवति, तथापि तयोरावश्यकत्वादेवमिदमस्त्येवेति प्रदर्शनात्पृथक्त्वम् । तत्रैव पृथग्रूपमेकसत्ताविशिष्टज्ञानं समाहाररूपञ्चैकसत्तायाः । वस्तुतस्तु पृथक्त्वाभावविशिष्टानामपि समाहारो भवतीति शब्दशास्त्रसिद्धान्तः । तस्मादात्मसंसाराभिन्नं स्मरणमन्यदिति यत्सूचनम्, तदपि सर्वं ब्रह्मेति व्याख्यानाद्ब्रह्मैव सर्वमिति वक्तुमुचितम् ।

आत्मनः संसारस्य निषिद्धस्य च बहुरूपत्वात्, अस्यैव सार्वत्रिकत्वाच्च, स्मरणस्यान्यत्वन्न वक्तव्यम्, किन्तु केवलमात्मसंसारयोस्संयोगमात्रम् । एकसत्तास्थानाम्, वस्तुतः भिन्नानाम्, पृथगुपस्थितानाञ्च योगेन या चावस्था, सा स्मरणरूपा परस्परापेक्षारूपेति च बोध्यम् । तयोः पृथक्त्वेऽपि परस्परत्वं प्रत्येकं वर्तते । तस्मादावश्यकत्वेन द्वयोः आत्मसंसारयोः परस्परसंयोगरूपं स्मर-

णमित्युच्यते । संयोगस्तु द्वयोरुपस्थितो भवति । अतो न त्रितयभिन्नं च ज्ञानं स्मरणम् । अत एव "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति, "ब्रह्मविचारेण ब्रह्म लभेत" इत्यपि च सिद्धं भवति । यदेतात्त्रितयभूतम् आत्मा, संसारः, तयोर्योग इति, तन्निश्चयकरणं ब्रह्मविचारो भवति । निश्चितो ब्रह्मलाभ इति तदर्थः । तस्मात्त्रितयात्मकं स्मरणमित्युच्यते । यद्यपि स्मरणं कालनिष्ठमस्मादारभ्य चैतत्पर्यन्तमद्यैवं दृश्यते पूर्वं दृष्टमित्यादि तत्स्वरूपन्त्वयुक्तम्, तथापि स्मरणमात्रं सार्वकालिकं भवति । तत्क्रिया च दृष्टम्, श्रुतम्, ज्ञातम्, दृश्यते, श्रूयते ज्ञायते, इत्यादिरूपा । यद्यप्यत्र च संसारे इन्द्रियैरेव ज्ञानसंभवः, तदेव स्मरणमन्तरात्मनि, तथापि तत्र स्मरणरूपा सत्ता सार्वकालिकी, अनाद्यनन्तभिन्ना, आद्यन्तरहिता चेति बोध्या । तस्माद्दृष्टम्, श्रुतम्, ज्ञातम्, ज्ञायते, दृश्यते, श्रूयते वा, इत्येतच्छ्रावणदार्शनज्ञाननिष्ठश्च त्रिषयः । तद्दर्शनज्ञानश्रवणव्यापारः स्वयञ्च सार्वकालिकः, पृथगुपस्थितोऽनुपस्थितश्च भवति ।

अतः स्मृतेरपि शक्तिप्रधानतया सत्तात्वेन सार्वकालिकत्वम्, सर्वोपकारकत्वम्, आत्मनस्संसारसंयुक्तत्वं त्रितयात्मकत्वञ्च वेदनीयम् ।

दृश्यतामिह पदार्थयोर्द्वयोरेकत्रोपस्थितौ सत्यां ज्ञानं भवति ।

ज्ञानन्तु पदार्थयोर्द्वयोरेकत्वात्पूर्वमप्यास्ति । पदार्थस्यास्तित्वमपि ततः पूर्वं विज्ञेयम् । संबन्धश्चैकीभवनरूपः । तेनैव परस्परापेक्षा, सैव स्मरणरूपा भवति, तयोः पृथग्भवनेऽपि द्वयोरस्तित्वादेकस्थत्वरूपप्रयोजनस्यास्तित्वाच्च । तदनुपस्थितस्यापि परस्परं स्मरणम् । अंशे चात्र यदर्थे तयोरेकीभवनन्तदेव कारणं स्मरणस्येति बोध्यम् । पदार्थत्रयस्याभावादनाद्यन्तत्वाच्च स्मरणम्, सत्ताप्राधान्येन त्रितयात्मकं सार्वकालिकमेवेति च विज्ञेयम् ।

यद्यपि स्मरणव्यापारे पूर्वत्वं वर्तते यच्च पूर्वमेककालेन कृतम्, तथापि तत्करणस्य स्मरणं सार्वकालिकं परस्मिन्नधिष्ठितञ्च भवति । तत्कृतकालात्पूर्वस्य न तदंशे भावना । तन्मानञ्च केवलं सत्तैवेति बोध्यम् । कारणरूपा च या शक्तिः, सा तु सार्वत्रिकत्वेन स्वस्मिन्नपि विद्यते । कर्त्तव्याधीनतया तत्करणञ्च सार्वत्रिकम् । कर्तव्यस्यापि सार्वत्रिकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । केवलतत्कालवृत्त्या च कर्तव्यकारकयोस्संबन्धः । संमुखीभवनं स्मरणं दृश्यते । तयोर्विद्यमानत्वञ्चाकालिकं सर्वस्वरूपविशिष्टं भवति । तस्मात्पराधिष्ठिता स्मृतिरित्युच्यते । कृतिकालात्पूर्वमपि तयोरुपस्थितिः । संबन्धस्याभावादेव न तत्स्मरणम् । अंशे चास्मिंन्सम्मुखीभवनमेव कारणम् । स्मरणञ्च द्वयोस्संबन्धरूपं वेदितव्यम् ।

एवमेवात्मसंसारयोस्संमुखीभवनं बोध्यम् । तत्कारणन्तु सत्तामात्रमेवेति निश्चयः । ब्रह्मदृष्ट्या स्मरणं सार्वत्रिकम् । तदेव स्मृतिः । अस्मिंश्च संसारे सर्वस्य प्रत्येकं पृथगुपस्थित्या क्रमरूपेण कालेन प्रवचनम् । जीवस्य क्रमिकत्वमेव कालः । अनाद्यनन्तञ्च क्रमिकत्वम् । तस्यातीतत्वञ्चोच्यते । अतीते एव च क्रमदर्शनम् । सत्तायोगेन क्रमोऽप्यतीत एव । अनेन ज्ञानमप्यतीतम् । क्रमिकत्वञ्च स्मृतिरूपं वेदितव्यम् । तस्मादात्मसंसारयोः स्मरणं पृथगेवेति न विज्ञेयम् । परस्परमसित्येतन्मात्रं स्मरणरूपम् । द्वयोरप्यसित्येतदेकरूपमेव । किञ्चासित्येवात्मा, असित्येव संसारश्च इत्यपि च विज्ञेयम् । असित्येतत्प्रवचनञ्च परस्परत्वात्तयोरेकरूपत्वाच्चोच्यते । अन्यथा यदस् तदात्मा, यश्चात्मा स संसार इत्यर्थः स्यात् । एवमेव क्रमिकत्वेऽपि पदार्थानामस्तित्वं सार्वकालिकं त्रिधाभूतञ्च परिदृश्यते । असित्येतन्मात्रमेव त्रितये प्रयुज्यते । त्वमिति सत्तारूपम्, तदावश्यकञ्च स्मरणं स्मारकं स्मार्यञ्चेति बोध्यम् । संबन्धभवनन्तु अस्तित्वेनैव । अतः स्मृतेरुत्पत्तिः सार्वत्रिकी, सार्वत्रिकत्वात्तदतीतत्वाच्च । यद्यपि स्मृत्यन्तरे स्मृत्युत्पत्तिः, तथापि तस्यानवस्थात्वकल्पनं नोपयुक्तम्, सृष्टिमात्रे चैतदावश्यकत्वात् । यद्यप्यनवस्थायुक्ता चेति वक्तुं शक्यते, तथापि न युक्तन्न किञ्चिदिति व्याख्यानादनवस्थाया

अप्ययुक्तत्वं न वक्तुमुचितम् । "युक्तं सर्वं युक्तम्" इति प्रवचनात् अनवस्था नायुक्ता, किन्तु सावश्यकत्वेन बोध्या । तस्मात्स्मृत्यन्तरे स्मृत्युत्पत्तिरिति सिद्धम् । यथा—वीर्यान्तरे वीर्यमिति प्रत्यक्षदर्शनम् । सर्वत्र च सृष्टिमात्रे चैकाभ्यन्तरगतमेकं परिदृश्यते । एवं यदिदानीं स्मृतम्, तत्तदानीन्ततः परश्चेत्याद्यनाद्यनन्तप्रयुक्तं विज्ञेयम् । अतः पूर्वस्योत्तरोत्तरस्मरणम्, एवमुत्तरस्यापि पूर्वोत्तरोत्तरस्मरणं भवति, पूर्वोत्तरयोरभेदव्याख्यानात्, "कालेऽप्यनवस्था कार्येऽप्यनवस्था वाक्येऽप्यनवस्था ज्ञानेऽप्यनवस्था" इत्यादिप्रवचनाद्वा, "अनवस्थाप्यावश्यकी परा" इति सूत्राच्च । तस्मात्स्मृत्यन्तरा स्मृतिरेव पूर्वोत्तररूपा ज्ञातव्या भवति। यद्यनवस्था दोषरूपत्वेन चोच्यते, तथाप्यवस्थायाः क्रमिकत्वात्, अतीतस्य अनवस्थात्वप्रवचनाच्च न दोष इति सिद्धान्तः । अवस्थैव दोषयुक्ता, नानवस्था भवति ।

आत्मसंसारयोः सत्ताप्राधान्यात्सर्वं सर्वस्य खल्विति प्रवचनात् सर्वस्य भावरूपत्वात् आवश्यकत्वाच्च, न गुणदोषौ विज्ञेयौ भवतः । दोषादोषकथनम्, तज्ज्ञानञ्च भ्रममूलकमेव । अतो गुणदोषौ परित्यज्य, स्वतस्सिद्धमावश्यकञ्च मत्वा तिष्ठ इत्युपदेशः । एषैवमुक्तिः । दोषादोषौ, अवस्थानवस्थे इत्यनयोर्भेदज्ञानमेव बन्धः । अत एव "द्वित्वेन बन्धः एकत्वेन मुक्तिः"

इत्युक्तम् । "द्वाभ्यामेवायमात्मा बद्धः द्वित्वं हि परित्यज्य चैकत्वं परिदृश्य सन्धानं ब्रह्मस्वरूपमुलभ्यताम्" इत्युपदेशश्च । अत एव सर्वमवस्थैव, नानवस्था च सर्वावश्यकतया चेति सिद्धम् । अतः स्मृतेरपि स्मृतिः, धृतेरपि धृतिः, तयोस्सार्वकालिकत्वञ्च युक्तम् । यद्यप्येकस्मात्कालादेव सर्वारम्भः, तथापि तत्सत्तायाः सर्वत्र स्थितत्वात्स्मरणरूपव्यापारमात्रस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात्संमुखीकरणबीजात्संमुखीकरणस्य कालावाच्यत्वाच्च स्मृतेरपि सर्वस्वरूपत्वं विज्ञेयम् । नानवस्था तत्र दृश्यते । अनवस्था तु केवलज्ञानस्याल्पत्वभ्रमेणैव । अत एव

"सर्वावस्था च सर्वस्य नानवस्था च कस्यचित् ।
नैकत्र विद्यते काश्चित्सर्वे सर्वत्र विद्यते ॥
यत्र तत्र तदेकत्र प्रत्येकं नैव भासते ।
सत्तामात्रन्तु सर्वत्र सर्वस्थं सर्वलक्षणम् ॥"

इत्याद्युक्तम् । अत एव स्मृतिः सृष्टिरपि च वेदैः स्पष्टमुच्यते । " मानससृष्टिरन्तरेऽपूर्वा " इत्याद्युक्त्या वा ।

आसामेव स्मृतिविस्मृत्यनुस्मृतीनां मानसविचाररूपत्वमपि चोच्यते । अनवस्थैव संसरणमिति स्पष्टतया मानसविचाररूपा सृष्टिः । एवं भूतवर्तमानभविष्यद्रूपं त्रितयात्मकं त्रितय सिद्धञ्चोच्यते । मानसविचारस्य क्रमिकत्वेऽपि यदतीतभासनं

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युपदेशः । स्मृतिस्त्वात्मवाचकेनाकारेण ग्राह्या । अनुस्मृतिस्तूकारेण । विस्मृतिश्च मकारेण । स्मरणव्यापारश्च संसरणरूप एवेति बोध्यम् । स्मृतिसृष्ट्योश्चापि ओमित्येतद्ब्रह्म-वाचकशब्देन बोधः । अत एव

"अकाराच्च स्मृतिर्ज्ञेया चानुस्मृतिरुकारतः ।
विस्मृतिस्तु मकाराच्च विचारस्त्रितयात्मकः ॥
स्मरणाच्चानुस्मरणात्तथा विस्मरणादपि ।
ब्रह्मभावश्च संप्राप्य ब्रह्मजिज्ञासया सदा ॥
आत्मनः स्मृतिमात्रेण सर्वमेतदनुस्मृतम् ।
विस्मृतश्च तयोर्योगः स्मृतिसृष्टिः परावरा ॥
सङ्कल्पश्च स्मृतं विद्धि विकल्पो विस्मृतं भवेत् ।
अनुस्मृतश्चानुकल्पं त्रितयांशे व्यतिक्रमः ॥"

इत्याद्युक्त्या वा । स्मृतिर्विस्मृतिरनुस्मृतिश्च, आत्मा संसारः निषिद्धरूपश्च भवति । क्रमश्चात्र विस्मृतिः स्मृतिरनुस्मृतिश्चेति त्रितयं विचाररूपं तदावश्यकं ज्ञेयम् । तच्छक्तिरत्र बुद्धिः । यद्यप्यत्रात्मसंसारयोर्योगेन स्मरणोत्पत्तिः,तथापि न तत्तयोरन्यत् , किन्तु तदेवेति व्याख्यानात् । अत एवात्मनः ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं भवति ।

"प्रतिष्ठापरज्ञानसिद्धोऽयमात्मा
स च ज्ञानरूपप्रतिष्ठोऽयमात्मा ।

स संसारसिद्धान्तवेद्योऽयमात्मा
सदा विस्मृतस्संस्मृतोऽभेदरूपः ॥
अनुष्ठानयुक्तस्तथा दानयुक्तः
प्रसिद्धःपरस्सर्वरूपोऽयमात्मा ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मात्स्मृतिर्विस्मृतिरनुस्मृतिश्च, क्रमशः आत्मा संसारः निषिद्धरूपश्चेति बोध्यम् । एवमेव

"अकारो ज्ञानरूपश्च ह्युकारोऽज्ञानसंवृतः ।
मकारश्च तयोर्भिन्नः विचारो ब्रह्मतत्वजः ॥

इत्यपि च । सर्वं ब्रह्मजं सर्वञ्च ब्रह्म इति सिद्धं भवति । तस्मात्स्मृतिविस्मृत्यनुस्मृतीनां भेदोऽयुक्तः ।

अत एव महावाक्यप्रवचनेऽपि, अहं बहु स्यामित्यत्रापि च योगविभागेन, अहमित्येको योगः, स्यामित्येको योगः, बह्वित्येको योगः। अहमित्यात्मा । बह्विति संसारः । अहमित्यस्य बह्वित्येतन्मात्रं स्मरणम् । अहमित्येकत्वमात्रबोधकः । तेन बहु स्यामित्यपेक्षावश्यकं स्मरणं भवति । यावद्बह्विति स्मरणन्न, न तावत्स्यामिति प्रवचनम् । बहुत्वस्योपस्थितिरपि सार्वत्रिकत्वेन बोध्या । तस्मात्स्मरणस्याप्यनाद्यनन्तत्वं तदभाववत्वञ्च विज्ञेयम् । बह्वित्येतद्वचनमात्रं बहुत्वोपस्थितिज्ञापकञ्च भवति, तदेव स्मरणमिति तन्निर्धारणम् । यद्यप्यहमित्यत्र शक्त्याद्यारोपो नास्ति,

तथापि अहमित्येतद्रूपमस्मीत्याकांक्षितं भवति । अस्मीति प्रवचनेन स्थलापेक्षा । कुत्रास्मि, किमस्तीत्याद्यवधारणं विद्यमानस्मरणरूपमेव । अहमेवमेतं विनापि बहु स्याम्। अत्र बह्वित्युपलक्षणम् । तच्च बहुत्वं विना नोपयुक्तम् । अहमेव स्यामिति प्रवचनेन बहुत्वलाभः । तत्र बहुत्वं स्मरणप्रदर्शकं भवति, यदयमहं स बहु स्यामित्यत्र भवनमात्रेण स्यामित्यर्थयोगात् बहुत्वविशिष्टन्तत्स्वरूपज्ञानमिति वेदनीयम् । यदहं बहुरूपः तत्स्यामिति वाक्यार्थः, अहमित्यस्य बहुत्वेन योगात् । बहुरूप एवाहमिति युक्त्या स्यामित्यपि । अहं बह्विति तद्वृत्तिः । अत एव इदमित्थमासीत् , इदमित्थं स्यात् , इदमित्थं भवति , इत्येतन्मानवेन प्रत्यक्षज्ञानादनुमीयते । अहमित्थं करोमि, अहमित्थमस्मि, इति बुद्ध्या भवनमात्रं बहुत्वस्यायमेवार्थः । तत्राहमित्यत्रेत्थमिति रूपं यत्किञ्चित् , तत्स्मरणामिति स्पष्टैवसंज्ञा । तदिदञ्च बहुत्वमेव । अनाद्यनन्तत्वेन तत्सिद्धिः । एवमेवात्र वृक्षवार्ये सर्वत्र द्रष्टव्ये । यदित्थमहं तत्स्यामिति वृक्षोऽनुमानवचनाद्भवति । वृक्षस्य तत्फलबाहुल्यात्तदन्यकालिकः स्यामिति प्रयोगः बहुत्वविशिष्टश्चेत्युदाहृतः । अत एव स्मरणं सर्वत्र विद्यते इत्युदाहृतम् । एवमेव

" स्मरणं श्रवणञ्चैव कीर्त्तनं ज्ञानमुत्तमम् ।
प्राप्तं तत्प्रेक्षणञ्चैव बहुभावाय कल्पते ॥

स्मरणात्कीर्तनाद्वापि श्रवणाच्च जपादपि ।
ब्रह्म तत्प्राप्यते नित्यमोमित्येतत्परायणम् ॥ "

इत्यादिवचनम् । अत एवात्मविषये " श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " इति श्रुत्युक्तम् । श्रवणं शब्दमात्रम् , शब्दरूपं ब्रह्मेति व्याख्यानात् । श्रोतुरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात् श्रुतश्रोत्रोस्संबन्धाच्च स्मरणम् । ततो मननम् । अस्तीदम् , किमहम् , किमस्ति, कस्संबन्धः, किं प्रयोजनम् , इत्यादिमननेन निश्चयः भवति । अहमिदमहञ्चेत्यादि निदिध्यासनम् । " तत्रैव प्रतिष्ठितो मोक्षः ब्रह्मभवनञ्च " इत्यादिप्रवचनमिति तदर्थः ।

अत एव श्रवणे कीर्तने स्मरणे च फलमुक्तं भवति । श्रवणं दर्शनञ्चेत्यादीन्द्रियकार्यम् । तदेव संबन्धमूलं भवति । तेनापि स्मरणरूपं तत्र स्थितञ्चोद्धरति । तदेवोद्धरणं विचारादिफलं भवति । तच्च साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपं , त्रयाणां पृथक्पृथगनुपस्थितमिति व्याख्यानात् । अत एव

" महतां दर्शने पुण्यं कीर्तने श्रवणेऽपि च ॥
तद्ध्यानेन महत्पुण्यं भवेन्मोक्षस्य कारणम् ॥ "

इत्युक्तम् । महतामित्यनेनात्र महत्वलघुत्वयोगो न गृह्यते । सर्वो महानिति बुद्ध्या येषां भेददृष्टिर्नास्ति , किन्तु एवं यैः ब्रह्माभेद एव बुध्यते , तेषां दर्शनेन स्मरणेन च तत्सत्ताप्राधान्यात्तदनु-

करणचेष्टाभवनरूपं पुण्यं भवति, सर्वेषामेतद्बोधस्य मुख्यत्वात्। कीर्तनं श्रवणञ्च, अनेनेदं कृतम् एतदेवं कर्तव्यमिति। तादृशावश्यकनियतं युक्तञ्चेति श्रवणफलं भवति । इदञ्च स्मरणम्, किमिदम्, कस्मात्, कुत्र, किं प्रयोजनम्, इत्यादिरूपम् तदवधार्य ब्रह्मस्वभावं प्राप्नोतीति तु पुण्यं भवति । कीर्तनञ्च ब्रह्मणः कार्याणां शब्देन, मनसा, वाचा, अवधारणम् ।

इदमेव चरित्रगानम्, गुणानुवादश्च, सर्वं ब्रह्मेति बुद्ध्या स्मरणकीर्तनश्रवणमनननिश्चयाश्च। सर्वं सर्वस्य सर्वदा इति पुण्यशब्दार्थः । अत एव

"सदुत्तमश्लोकगुणानुवादा-
त्सत्यं समं दृष्टिमनोभिरामात् ।
तत्त्वं तदाद्यन्तविहीनगानात्
महत्त्वमाप्नोति सदा मनुष्यः ॥"

इत्युक्तम्। अतोऽत्र उत्तमश्लोकः ब्रह्मेति बोध्यम्। उत्तमोऽयमात्मा श्लोकोऽयं संसारः, ताभ्यां युक्तमुत्तमश्लोकं सदिति निषिद्धरूपं त्रितयात्मकं सर्वं पश्येदिति, गुणानुवादेन उपगानेन महत्त्वमाप्नोति । तद्गानमेव महत्त्वमिति बोध्यम्। एवमेव

"स्मरणञ्च स्वयं ब्रह्म कीर्तनं ब्रह्मसंज्ञकम् ।
श्रवणं निदिध्यासनं मननं यजनं तथा ॥

सर्वं ब्रह्म समाख्यातं प्रत्येकञ्च तथा युतम् ।
ओमित्येतत्स्वरूपेण वेदितव्यं यथाक्रमम् ॥"

इत्यादि वचनम्। तस्मात्स्मरणं हि नात्मसंसारयोर्भिन्नम्, किन्तु तदुपस्थितं तत्स्वरूपं ब्रह्मसंज्ञकं भवति ।

प्रणवशब्देन च अकारोकारमकारान्तर्गतं स्मृतिविस्मृत्यनुस्मृत्यादिकं सर्वं वेदितव्यं भवति यथाक्रमम् । यद्यपि स्मरणं कालनिष्ठमिति व्याख्यातम्, तथापि ज्ञानस्मरणयोर्भेदो द्रष्टव्यः । आत्मनिष्ठञ्च ज्ञानम्। स्वयमेवात्मा ज्ञानस्वरूपो भवति। एवं संसारोऽपि ज्ञाननिष्ठः। एवमेतयोः पृथक्त्वेन ज्ञानमेव वक्तव्यम्। तयोर्योगमात्रं स्मरणम्। योगस्तु कालेन भवति । अतः स्मरणस्य कालनिष्ठत्वं विज्ञायते ।

यद्यपि स्मरणेऽपि ज्ञानांशः, तथापि ज्ञातपदार्थानां दृष्टपदार्थानां श्रुतपदार्थानाञ्चैव स्मरणं पुनरुद्धरणं भवतीति विज्ञेयम्। तेन ज्ञानस्य पूर्वत्वं सिद्धम्। ज्ञानस्यैव द्वितियावस्था स्मृतिरिति सर्वत्र विज्ञायते । सत्याञ्च वर्तमानकालिकपदार्थप्राप्तौ, तदा केवलं तत्पदार्थज्ञानमेव, न तत्र स्मरणमवगम्यते। अन्यकाले च तादृशज्ञानस्य स्मरणरूपत्वेन निर्वचनम्। तस्माज्ज्ञानस्य विद्यमानत्वं सार्वत्रिकं भवति। प्रत्येकमपि तस्यैवावस्थायोगमात्रं स्मरणमिति ज्ञानस्मरणयोर्भेदः। ज्ञानञ्चानाद्यनन्तं सार्व-

कालिकामिति वेदितव्यम् । स्मरणस्य हि क्रमिकत्वं साद्यन्तत्वं विशेषकालिकत्वञ्चोच्यते । यदित्थञ्च ज्ञानं सार्वकालिकम्, तदंशस्य क्रमोऽप्यावश्यकः । तस्मात्तदंश एव स्मृतिरित्युच्यते ।

यद्यपि या चैककालिक्युत्पत्तिः सा सार्वकालिकी भवति, तथापि ज्ञानस्य सार्वत्रिकत्वं तत्रैव क्रमस्य विद्यमानत्वञ्चाभ्युपगम्यते । क्रमश्चारम्भावसानसहित इत्युक्तेः स्मरणस्यापि क्रमिकत्वमारम्भावसानयुक्तत्वञ्च विज्ञेयम् । यो ह्येककालविशिष्टत्वेनारभ्यते, तस्य सार्वकालिकत्वमाद्यन्तसहितत्वञ्च भवति । स्मृतेः कालातीतत्वं न कदापि युक्तं भवति । दृश्यतामिह—अस्त्येकः पुरुषः, सत्वेकस्मिन्काले जज्ञे, तदुत्पत्तौ सत्यामाजन्मामरणञ्च तस्य स्मृतिर्धारणा क्रियाचेत्यादि तर्वते । जन्मान्तरे न तस्य स्मृतिर्नायाति । अतश्चास्यानाद्यनन्तत्वं न वक्तुमुचितम् । क्रमदृष्ट्या हि स्मृतिः सादिः सान्ता चैव भवति ।

यद्यपि जातिस्मराश्च भवन्ति जन्मान्तरीयस्यापि तेषां जन्मान्तरेऽपि स्मृतिः, तथापि तस्याः विशेषदृष्ट्या तथा प्रवचनम् । सामान्यतस्त्वेकमेव, एकजन्मकृतानां न जन्मान्तरे स्मृतिर्भवतीति । विशेषविधिना तु स्मरणं विस्मरणमनुस्मरणञ्च सर्वं निरर्थकमेव । योगिनान्तु न स्मृतिः, न विस्मृतिः, नापि चानुस्मृतिः । योगिनाञ्च ज्ञानं सार्वकालिकं प्रत्यक्षमिति विज्ञेयम् ।

योगिनामेव त्रिकालज्ञत्वं दिव्यदृष्टिमत्वं चोच्यते । तस्मात्सामान्यविधिना स्मृतिस्तु न सार्वकालिकी; किन्त्वाद्यन्तविशिष्टा ज्ञानविशेषरूपा च भवति । ज्ञानं हि पुनः सार्वकालिकमिति फलितार्थः । अत एव स्मृतेर्वर्तमानरूपत्वमुक्तं भवति । आरब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानः इति नियमात् स्मरणमाजन्म चान्तमेवेति बोध्यम् ।

यद्यपि एकस्मिन्जन्मनि बाल्याद्यवस्थायाः स्मृतेः संभवः, तथापि श्रुतप्रकारेण ज्ञानसंभवः । तच्च स्मरणं तादृशमेवास्ति । आरब्धायाः क्रियायाः यावत्तत्समाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानव्यवहारः । ततः पूर्वश्च भूतः । ततः परो भविष्यत्कालः । कार्यदृष्ट्या हि किल कालत्रयनियमो विज्ञायते । कार्यमेव क्रमनियामकं भवति । अतः कालस्य त्रितयत्वं क्रमिकत्वञ्चोक्तं भवति । अन्यथा तु न वर्तमानो भूतो भविष्यंश्च न स्मृतिः विस्मृतिरनुस्मृतिश्च भवतीति सिद्धान्तः ।

दृश्यतामिह—पदार्थश्चैकः इदानीं दृश्यते , इदानीमिति त्वस्माकं वर्तमानरूपः कालः । अस्तित्वं सत्येव भवति । यावदेतच्चास्तित्वम्, तावत्पदार्थारभ्यमाणा क्रिया तिष्ठति । अतस्तदारभ्य यावत्स्वपरिसमाप्तिक्रियोपलक्षिता वर्तमानस्वरूपा स्मृतिः । सा च सार्वकालिकी आद्यन्तसहिता च भवति । सर्वशब्दो हि स्वास्तित-

त्वपर्यन्तवचनः। यद्यपि विनाशः न केषाञ्चिदस्ति, तथापि तादृशकालक्रमनिरूपणमारंभावसानरूपमिति व्याख्यातम्। तेनैव चास्तित्वं नास्तित्वञ्च बुध्यते। वस्तुतस्तु न नास्ति, नैवास्ति, नानस्ति, इत्यादि स्पष्टमवगम्यते। तस्मात्स्मृतिर्वर्तमानरूपा, विस्मृतिर्भूतपरा, अनुस्मृतिर्भविष्यद्रूपा चेति विज्ञायते। वर्तमानभूतभविष्यन्तश्च कार्यपराः। कार्यन्तु संसरणं क्रमरूपमारंभावसानयुक्तश्चेति वेदितव्यम्। अत एव तस्य भूतभविष्यद्वर्तमानेषु न नियतत्वमस्ति। अत एव

"क्षणो मुहूर्तोऽथ घटिर्महाघटिः
दिवा तथान्हः प्रतिपक्षमासजाः।
ऋतुस्तथा वर्षमुपोषणञ्च त-
द्युगान्तरः कालपरः समीयते॥
स वर्तमानश्च स एव भूतको
स चैव कार्येण भविष्यरूपकः।
क्रियापरा कालगतिर्विधीयते
चिदन्तरा सा स्मृतिरेव बुध्यते॥

इत्याद्युक्तिः। नियमेनैव हि कार्यस्य वर्तमानभूतभविष्यदारोपणम्। तेन त्वारम्य जननादामरणं ह्येकमेवायुरिति विज्ञायते। कार्यानुसारेणैव तत्तत्कालस्य वर्तमानत्वम्। तत्रैव हि स्मृतिरिति

बोध्यम्। यद्यपि तत्रापि भूतवर्तमानभविष्यद्गतिः, तथापि प्रति मुहूर्त्तं तत्तद्घटिकायां वा तेन तदस्तित्वमात्रे न भेदः। किन्तु कार्याणामपि कार्यान्तरत्वं क्रमिकत्वं च विज्ञेयम्। अत एव

"क्रमान्तरे क्रमं विद्यात्कार्येष्वस्तीह कार्यता।
वर्तमानेऽपि भूतोऽयं भूते तस्यापिसंगतिः॥
भविष्यत्यस्ति भूतश्च वर्तमानोऽपि तत्र हि॥"

इति प्रवचनम्। दृश्यतामिह—मयाचैतत्कृतम्, एवं करोमि, करिष्यामि वा, अत्राहमित्येतद्रूपे वर्तमानता कारणरूपा च वर्तमानक्रिया; तत्र स्थितो भूतः भविष्यंश्च इत्युदाहृतम्। नाहमित्येतच्छब्दे भेदः। या हि यदा यस्यान्तर्गतः सोऽपि तदानीं तदेवेति बोध्यम्। अत एव कालस्य महागतिकत्वमुक्तं भवति।

यद्यपि सर्वशब्देन त्रयाणां ग्रहणम्, तथापि सर्वशब्दो ज्ञानाधिष्ठितः। यावच्च ज्ञानमस्ति, तावत्तस्यैव सर्वत्वेन विवक्षा भवति। ततोऽन्यस्य नकारेण प्रवचनं संभवति। नकारस्याप्यनन्तत्वात्तस्य सर्वान्तर्गतत्वं विज्ञेयम्। अत एव संसारमात्रस्य वर्तमानता। यावत्संसरणरूपक्रियायाःसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वम्। एतत्समाप्तेश्चानन्तत्वादनादित्वादसंभवाच्च सर्वं वर्तमानरूपमेव। एतदन्तर्गतं हि भवति मुहूर्तादिकं सर्वम्। भूतभविष्यद्वर्तमानभावना हि नियमेनानेका भवति। अत एव चान-

वस्थादोषोऽपि न भवति। किञ्च "एकाभ्यन्तरे त्वेकः एकस्मादेकः प्रजायते" इत्यादिवचनानां चरितार्थता । अत एव

"कालान्तरेऽपि कालःस्याद्रूपं रूपान्तरेऽपि च ।
कार्यान्तरेऽपि कार्यस्यात्सर्वं सर्वान्तरेऽपि च ।
महाकालभवं सर्वं कालात्परमगोचरम् ।
अनन्तानादिसंबद्धं तयोर्भिन्नं ततः परम् ॥
न शब्दविषयो विद्यान्न ज्ञानविषयस्ततः ।
अनिर्वाच्यमसक्तं च सर्वसक्तं समस्थितम् ॥
संसारस्यान्तरेऽप्येवं संसारोऽपि च लक्ष्यते ।
ब्रह्मान्तरे भवेद्ब्रह्म तद्विद्धीति परात्परम् ॥

इत्यादि वचनम् । तस्मादेव कालातीतत्वमुच्यते ब्रह्मणः । अतीतशब्देनापि तद्यथाप्रवचनं न स्यात् । अत एव कालाकालानकालातीतानतीतभिन्नमज्ञेयमतर्क्यं सर्वशब्देभ्यः परमोमित्येतदुक्तं भवति । दृश्यतामत्र—अकाराभ्यन्तरेऽप्यकारादयः, एवं ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन, उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन, अनुनासिकाननुनासिकभेदेन च पुनः तेषां प्रत्येकमनन्ता गतिर्विज्ञायते ।

तत्सर्वमोमित्येतत्स्वरूपान्तर्गतं भवति । एवं लोकेऽपि एकनामवतः पुरुषस्य, कार्यपराः विद्वानविद्वानित्यादिसंज्ञाश्चोच्यन्ते, यथा—नामैकं विधीयते कस्यचिदिदमेव विद्वानविद्वान्धार्मिकोऽ

धार्मिकइत्यादिविशेषणविशिष्टं प्रतिपाद्यते । एवमेव वर्तमानेऽपि भूतादिव्यवहारः । तस्याप्यायुर्योगेन वर्तमानत्वमेव वक्तव्यम् । अत एव जन्मान्तरीयं ज्ञानं न मानवानाम् । केषांचित्तदपीति विज्ञायते । अतस्मरणं वर्तमानकालिकं चेति सिद्धम् । विस्मरणं च भूतकालिकम् । यदिदानीं दृश्यते, श्रूयते, ज्ञायते, तज्ज्ञानं नान्यजन्मनीति तद्विस्मरणं भवति । अनुस्मरणं च केवलमेतज्ज्ञानमात्रम् ।

यदिदानीं प्राप्यते, दृश्यते, ज्ञायते, श्रूयते; एवमाशाप्यन्यथा मन्यते, तदाशांशज्ञानमनुस्मरणमित्येवं बीजेनैकजन्मन्यप्येतत्त्रयाणां कार्यत्वं विज्ञायते । स्मरणविस्मरणानुस्मरणानि च तत्तज्जन्मक्रियानुसारीणि भवन्तीति विज्ञेयम् । यथा—अस्मत्पित्रा चैवं कृतम्, तत्काले ममैवमवस्थासीत्, न तदा मम पूर्णतया च वक्तृत्वशक्तिः, कीदृशी सा इति विस्मरणव्यापारः । परन्तु तत्करणमात्रस्मरणं किञ्चिद्रूपेणास्त्येव । पुनरेवं यथेदानीं दृश्यते, तथान्यदपि भविष्यति, तत्स्मरणानुरोधेन बोधकरणं विस्मरणव्यापारः भवति । स्मृतिस्तु साक्षादिति विज्ञेयम् । "ज्ञानस्यावस्थैवस्मृतिः" इति वचनम् । ज्ञानन्तु इन्द्रियैरेव भवति । यच्च दृष्टं तच्छ्रुतमित्यादि कथञ्चित्प्रकारेणैव चैकजन्मारभ्यमाणस्य स्मरणं भवत्येव । यद्यप्येतादृशान्यपि कर्माणि वर्तन्तेत्वेकजन्मनि,

तथापि यन्न दृष्टं न श्रुतं च न तस्य स्मरणं भवति, अज्ञानपरत्वात् । तेन ज्ञानावस्थारूपा स्मृतिर्वर्तमानपरा विज्ञेया । विस्मृतिर्भूतपरा । अनुस्मृतिर्भविष्यत्पराचेत्यादि सिद्धम् । कामनांशभूतं ज्ञानम् । इच्छांशभूतं विस्मरणम् । कांक्षांशभूतं स्मरणम् । आशांशभूतमनुस्मरणं भवति ।

विचारस्य व्यवस्थया त्रित्वमवगम्यते । अत एव "लोककर्ता पितामहो ब्रह्मा सर्वं जानाति एवं शिवो विष्णुश्च सर्वं जानाति" इत्युक्तिः । अत्रायमाशयः ब्रह्मणः कालस्य वृत्तिर्ह्यनेकयुगान्तरा भवति, तस्मान्नित्यं स्मरति ब्रह्मा स्वजनम्, एवं शिवो विष्णुरपि चेति । अत्र स्मरणमात्रं वर्तमानपरम् । वर्तमानं च कार्यपरमिति मत्वा ज्ञानस्यावस्था स्मरणं भवति । तच्चात्मसंसारयोर्योगरूपम् । योगस्त्वेककालिकः । एतद्युज्यमानमपृथक्त्वम् । एवंकृते स्मरणस्याप्यतीतकालता वक्तव्या । अन्यथातु स्मरणं ज्ञानस्यावस्थारूपमिति न स्यात् । वस्तूनामस्तित्वानुरोधेन सार्वकालिकत्वं वक्तुमुचितमिति सिद्धम् ।

यद्यपि स्मरणं वर्तमानपरम्, तथापि वर्तमानान्तर्गतः भूतः भविष्यंश्चेति नियमेन प्रत्यक्षानुमाननिर्णयानामावश्यकत्वं भवति । यदिदं वर्तमानं वर्तमानान्तर्गतं तत्प्रतिभासमात्रं प्रत्यक्षम् । तदन्तर्गतो यो भूतः सोऽनुमानम् । एवं भविष्यदन्त-

गतो निर्णयश्चेति बोध्यम् । स्मृतिप्रत्यक्षयोरप्येवं भेदः । यथायुर्मध्ये क्षणादयो भवन्ति, तथा स्मृतौ प्रत्यक्षादयो भवन्तीति विज्ञेयम् । स्मृतिश्च ज्ञानरूपा । तत्साधनत्वेन प्रत्यक्षादयो भवन्तीति विज्ञेयम् । यद्यपि प्रत्यक्षेणैव स्मरणमस्ति दृष्टस्यैव स्मरणं भवतीति व्याख्यानात्, तथापि स्मरणस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्, पदार्थानां दर्शनस्य कालिकत्वात्, तस्य क्रमिकत्वाच्च, क्रियाया आरंभस्तु जन्मनः तत्समाप्तिरन्तश्चेति व्याख्यानाद्वा प्रत्यक्षादिना स्मरणं न वक्तुं युक्तम्; किन्तु स्मरणसाधनतया प्रत्यक्षादिकमिति बोध्यम् । यदिदं पदार्थदर्शनं तत्प्रत्यक्षम् । दर्शनसाधनी शक्तिस्तु दर्शनात्पूर्वमपि द्रष्टुर्वर्तते । तज्ज्ञानन्तु तत्क्रियायाः योगेन स्मृतिसंज्ञकं भवति । तन्निश्चयार्थं प्राधान्यबोधनार्थं च प्रत्यक्षादिकमिति बोध्यम् । अत एव क्षणिकं प्रत्यक्षम् । तदपि ज्ञाननिष्ठमिति बोध्यम् । अत एव प्रत्यक्षानुमाननिर्णयज्ञानं यत्तदेव स्मरणमिति फलितम् । दृश्यतामिह—एवं पूर्वं ज्ञातं मया, तेनैवमनुमीयते, एवं ज्ञायते वा, तेनैवानुमीयते इति । एवमेवानुमानप्रत्यक्षकृतः निर्णयः । तस्मात्तत्कालमात्रे भेदः । न तेषां कार्ये भेददर्शनम् । अत एव वर्तमानान्तर्गतौ भूतभविष्यन्तौ, स्मृत्यन्तर्गताः प्रत्यक्षानुमाननिर्णयाः, अनवस्थाविशिष्टाः अनन्ताः आद्यन्तरहिता बोद्धव्याः ।

त्रुट्यन्तरेऽपि कालत्रयनियमः । एवमायुषोऽन्तरेऽपि कालत्रयानियमः । स्थूलसंज्ञाभाषितेन त्रयाणां ग्रहणं भवति । तस्मात्स्मृतिपराः प्रत्यक्षानुमाननिर्णयाः बोद्धव्याः । महत्वाल्पत्वबीजेन संसारप्रदर्शनम् । इदमेव हि संसरणम् । तदेवानवस्था । तत्रैवावस्था काल्पनिकीति विज्ञेयास्ति । वर्तमानभूतभविष्यद्व्यवहारबीजन्तु विभुः काल एव । क्रमश्च तत्रैव संस्थितः । तत्क्रमस्यैवातीतानुरोधेन चैतत्त्रयव्यवहारः । वस्तुतस्तु सर्वं सर्वातीतमिति स्पष्टम् । यथा आत्मसंसारयोगेन सर्वस्य भासनम्, तथा सर्वत्र पृथक्त्वं भासते । अयमिदम्, त्वमिदम्, अहमिदम्, इत्यादि प्रत्यक्षेणैकत्वं पृथक्त्वञ्च बोद्धव्यम् । तदेवेति सर्वं सर्वत्र विज्ञेयम् । तथा स्मृतिविस्मृत्यनुस्मृतय इति विज्ञेयञ्च भवति । तस्या चाप्यतीतानतीतशब्देन ओमित्येतत्स्वरूपेण बोधो भवतीति विज्ञेयम् । तस्मादेव स्मरणप्रत्यक्षयोश्चैकवृत्तित्वं सूचितं भवति । स्मरणस्यापि प्रत्यक्षत्वेन वक्तव्यत्वमस्ति । यथा "स्मृतं हि प्रत्यक्षं प्रधानं तदन्तर्गतमनुस्मृतं विस्मृतञ्च" इत्यादिप्रवचनम् । एवमेव स्मरणं सार्वत्रिकं वर्तमानपरं तदायुर्निबद्धं विहितं युगान्तराणामन्यदपि" इत्युक्तम् । अत एव स्मरणविस्मरणानुस्मरणानि प्रत्यक्षानुमाननिर्णयपराणीति विज्ञेयानि भवन्ति ।

यद्यपि वर्तमानकालेऽप्यल्पकालिकानां दृष्टानां श्रुतानाञ्च

स्मृतिर्भासते, तथापि तद्भानं ज्ञानस्वरूपमेवेति विज्ञेयम् । दृष्टे श्रुते कृते ज्ञाते च पदार्थे तात्कालिकः यादृशश्चात्मनो ज्ञानप्रकाशः, तादृशं तदुद्धरणमपि भवतीति विज्ञेयम् । आत्मनश्च ज्ञानसंबद्धेन पदार्थेन स्मरणसंसरणं भवति । तज्ज्ञानानुसारिणी च स्मृतिर्विस्मृतिरनुस्मृतिश्चेति वेदितव्यम् । दृश्यतामिह—ध्यानावस्थितानां सर्वेषां पदार्थानां तदाश्रयत्वान्न तत्र संसारानुकरणमित्युदाहरणात्सर्वं खल्वात्मनो योग एवेति विज्ञेयम् । अत एव

"अनन्तवृत्तिर्हि स आत्मयोगस्संभावनायां हि यथानुचेष्टते ।
तत्तादृशं ज्ञानमवस्थितं भवेत्ततः परं सर्वमनन्तपूर्वम् ॥"

इत्यादि वचनम् । एवमेव "ज्ञानं यथा पुरुषोद्भवं विस्तृतं तथात्मनः प्रतीतिः पूर्वाय पूर्वस्मै अन्यथान्यस्मै वर्तते आसीत् तदन्तरं वा" इत्युक्तम् । तस्माज्ज्ञानस्वरूपानुसारिणी स्मृतिर्विस्मृतिरनुस्मृतिरिति सिद्धान्तः ।

अस्य च प्रत्यक्षानुमाननिर्णयपरत्वे ज्ञानव्यापार एव मानं भवति । यद्यपि सर्वमपि ज्ञानमस्य हि सार्वकालिकञ्च स्मरणं, तथापि तन्न वक्तुमुचितं सर्वशब्दस्यातीतत्वात् । सर्वत्वेन प्रवचनमपि कालक्रमप्रयुक्तम् । अवस्थानियमेन हि सदृशतमदृष्टिः । तयाचैतत्सर्वमिदमेतत्पर्यन्तमिति विज्ञायते । तस्मात्सर्वशब्दोऽपि क्रमेण संबद्धः, न तत्रातीतता भवति । तस्मा-

त्सर्वज्ञानीत्यपि स्मृतिविस्मृत्यनुस्मृतीनां प्रयोजनं भवति । तच्च तत्राप्यावश्यकत्वेन तिष्ठतीति विज्ञेयम् । अत एव

“ भवेद्युगान्तरं ज्ञानं स्यान्महायुगधीस्तथा ।
तथाकल्पान्तरज्ञानं महाकल्पान्तरस्य च ॥
मन्वन्तरस्य विज्ञानं महामन्वन्तरस्य च ।
ततः परः प्रसिद्धश्च कालसंख्याक्रमस्तथा ॥
अनुमानेन विज्ञेयं प्रत्यक्षं निर्णयावृतम् । ”

इत्याद्युक्तम् । एवमेव “ कालानुभवो देशाभ्यन्तरे नानन्तप्रवचनः नातीतप्रवचनः अवशिष्टं सर्वस्मिन् क्रमे ” इत्यादि श्रुतिभिश्च स्पष्टमुक्तं भवति । तस्माद्योगिनामपि सार्वत्रिकत्वमतीतत्वञ्च न वक्तुं शक्यम्, किन्तु प्राधान्यात्तत्तत्कालविज्ञानमेव। तत्रापि स्मृतिविस्मृत्यनुस्मृतयोऽपि भवन्तीति सिद्धान्तः ।

यद्यपि “ त्रिकालज्ञं सर्वज्ञम् ” इत्याद्युक्तम् ,तथापि त्रिकालशब्देन कालत्रयस्यैकत्वबोधमात्रं वेद्यम् । यदेतद्वर्तमानभूतभविष्यद्रूपं तदेकमेवेति तज्ज्ञानफलं भवति । परन्तु तत्कालभवनमात्रस्य विज्ञानस्यासंभव एवेति निश्चयः । अत एव

“ त्रिकालज्ञञ्च त्रितयं पूर्वमेकं परायणम् ।
अपरञ्च द्वितीयं च तृतीयञ्च ततः परम् ॥
यो न वेत्ति ब्राह्मणोऽपि स नवेत्ति च केवलम् ।

ब्रह्म च ब्रह्मणः कार्यं ब्रह्मतत्वात्मभावनाम् ॥”

इत्याद्युक्तम् । एवमेव “ अभिसंविशन्ति पूर्वं परमुत्तरं ततः परमन्यच्छब्दभिन्नं परिगणयञ्च” इत्यप्युक्तम् । तस्मात्त्रिकालज्ञादयोऽपि तादृशाः स्वज्ञानानुष्ठितवर्तमानकाला इव कालपरा बोध्याः।

यद्यपि ब्राह्मणानां योगिनाञ्च सर्वस्मादपि पूर्वत्वमुच्यते, तथापि पूर्वोत्तरानियमाभावात्सार्वत्रिकमहंरूपमेवेति विज्ञेयम् । न पूर्वन्नापरन्नोत्तरामिति हि निश्चयः। तस्मात्त्रिकालज्ञं ब्रह्म । तच्चाद्यन्तरहितं क्रमाक्रमविशिष्टमनक्रममोमित्येव सिद्धं भवति । यद्यपि “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराजन्यः कृतः” इत्याद्यक्तम्, तथापि अस्येत्यस्यार्थेन तत्सार्वत्रिकत्वं नोपयुक्तम् । ब्राह्मणः अस्य मुखमासीदित्यन्तर्वृत्या चास्येति प्रकरणावबोधकं भवति । पूर्वं ब्रह्मविषयस्याख्यातत्वात्, ब्रह्मणः मुखमासीदिति तदर्थमङ्गीकृत्य ब्राह्मणो मुखं ज्ञानमेवेति निर्णेयम् । “ ज्ञानमात्रेण ब्रह्मणोऽजायत, आसीत्, अस्ति, भविष्यतीति च व्यवहारः। “ब्राह्मणन्तत्परं पूर्वोदयञ्च” इत्यादि श्रुतेरप्येवमेवार्थः । ब्राह्मणो मुखमासीत्, मुखमस्ति, मुखं भविष्यतीत्यपि च कालसाम्याद्गृह्यते। एवमेव राजन्यश्च योगभृत्, राजयोगावस्थितो राजन्य इति तदर्थात् । “ बाहुः संसारः” इति वचनात्, बहुस्याम् “इति सङ्कल्पप्रवचनाच्च संसारकृदेव बाहुरित्यर्थो मन्तव्यः । संसारमा-

त्रस्य पृथक्त्वेन ज्ञानेऽप्याधिकारो विज्ञायते । यद्यपि युज्यते सर्वमिति योगार्थः, तथापि तद्योजनकरणरूपव्यापारतः पृथक्त्वं सूच्यते । एवमेव वैश्योऽपि "जानुभ्यामजायत" इत्यत्र स्मरणार्थकः जानुशब्दो भवति, "स्मरणार्थको जानुशब्दः" इति प्रयोगात् । "वैश्यन्तामिन्द्रियाणां वशे यो न तिष्ठति" इति वचनात् दमदयादानाभियोगोक्त्या वैश्यशब्दार्थोऽवधेयः । एवम् "पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" इत्यत्र पादशब्दस्य सेवार्थप्रतीतिर्भवति । सर्वमिदमहमस्मीत्येवं मत्वा यत्सेवनम्, सर्वस्य संसारमात्रस्य; तदिदं शूद्रत्वम् । एवम्, "चन्द्रमामनसो जातः" अत्र मननं मनः इति व्युत्पत्या विचारपरो मनश्शब्दः । तस्यैव प्रकाशभवनत्वम्, विचारेणैव प्रकाशसंभवात् । तस्माच्चन्द्रमाः प्रकाशरूपः । सर्वान्तर्गतं त्रितयमेकं ब्रह्मैवेति ज्ञानं चन्द्रप्रकाशः । एवम्, "चक्षोस्सूर्योऽजायत" इत्यत्र चक्षुश्शब्दस्य प्रकाशपरत्वं वेदितव्यम् । प्रकाशात्स्वं प्रकाशं प्राप्य सर्वं स्वज्ञानपरिमितांशं प्रकाशयतीति तदर्थः। तदेवं ब्राह्मणो, राजन्यः, वैश्यः, शूद्रः, चन्द्रमाः, सूर्यश्च सर्वे तादृश ब्रह्मज्ञानपरा विज्ञेयाः ।

न तत्रातीतता वाच्या; किन्तु साक्षाच्छब्देन बद्धा । स्वात्मानं सर्वत्र जानातीति तद्भावः। न तेन ज्ञानात्परं तज्ज्ञानमतीतावस्थितमिति सिद्धम्, ज्ञानस्यानन्तत्वाद्ब्रह्मणोऽनन्तत्वाच्च ।

यद्यपि अनन्तं ब्रह्म विद्धि त्वमप्यनन्तः अन्यदप्यनन्तं सहितं समानं गुणकर्मयुक्तञ्च" इत्याद्युपदिश्यते, तथापि तदतीतत्वन्नोपयुक्तम्, किन्तु अन्तरतमदृष्ट्या चैतत्स्वरूपमुच्यते । आन्तर्येण हि सर्वो महान्, सर्वो लघुरिति सर्वज्ञत्वं किञ्चित्वञ्च सर्वत्र विद्यते। तस्मात्स्मरणस्यातीतत्वं सर्वत्रानुपयुक्तम् । ज्ञानमेवातीतमनतीतं समस्थं सर्वस्थमिति तु युक्तम् । कालक्रमसंख्यानुरोधिन्यान्तर्य दृष्ट्या, त्रिकालज्ञोऽयं सर्वज्ञोऽयमल्पज्ञोऽयंप्रत्यक्षमिदं चेत्याद्युच्यते । अन्यथा तु ब्रह्मापि ब्रह्म न जानाति, ब्रह्मणश्चाज्ञेयत्वात् । अत एव

"अणोरपि सहस्रांशे तस्याप्येवं सहस्रके ।
अंशेऽपि वर्तते सर्वं ज्ञानं तत्रापि दृश्यते ॥
संसारो वर्तते तत्र ब्रह्मव्याप्तिश्च तादृशी ।
संसरणमिदं नित्यं कालातीतं ततः परम् ॥
योह्येवं वेत्ति तन्नित्यमिदं ब्रह्म सनातनम् ।
सर्वत्रैवं सदावश्यं सर्वान्तर्गतमेव हि ॥
तद्वृत्ति भासते नित्यं यत्किञ्चित्प्रतिभासते ।
अनन्तमव्ययं विद्ध्यहमेतन्नेतिदुस्तरम् ॥
आत्मानन्तमनाद्यन्तं तद्वियुक्तं परावरम् ॥
यदेतद्भासते विश्वं तदप्येवं परोदयम् ॥"

इत्यादि वचनम् । एवमेव “आत्मानात्मानौ दृश्यादृश्यौ निषेधस्थौ ब्रह्म विद्धि च सर्वथा” इति श्रुतिः । एवमेव

“एवं ज्ञानमिदं सर्वं प्रपञ्चस्त्रितयात्मकः ।
स्मृतिश्च विस्मृतिश्चैव रूपैरेवमनुस्मृतिः ॥

इत्युक्त्या च । तस्मात्स्मृतेः स्वरूपं सार्वकालिकमिति तदर्थदृष्ट्या बोध्यम् । अन्यथा तु “सादिस्सान्ता स्मृतिः” इति सर्वत्रोक्तम् । कालनिष्ठा चेत्यादि तद्विशेषणम् ।

यद्यपि ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्तिसंभवः, तथापि ज्ञानस्य क्रमिकत्वरूपावस्था स्मृतिरिति संज्ञान्तरेणोच्यते । अन्यथा तु यच्च स्मरणं तदेवज्ञानं यच्च वा ज्ञानं तदेव स्मरणमिति वा चोदाहृतं भवेत् । वस्तुतस्तु ज्ञानमेव सर्वमिति सिद्धम् । उत्पत्तिकालमात्रैव स्मृतिरिति सिद्धान्तः । स्मरणविस्मरणानुस्मरणव्यापारोऽपि क्रमिकसंबन्धेन विज्ञेयः । विना च योगं पदार्थानां तदुत्पत्तेरसंभवात्, न सर्वत्र सार्वकालिकी तदुत्पत्तिरिति विज्ञेयास्यात्; किन्तु ज्ञानावस्था ज्ञापिकैवेति निश्चयः । अतएवाभावोऽपि “स्मृतेरेवं विस्मृतिर्नानुस्मृतिस्सर्वं खल्वाश्रयं स्वयम्” इत्याद्युक्तम् । अत्रापि स्मृतेरभावत्वेन प्रतिवचनम् । अभावप्रवचनतया ज्ञानावस्था मात्रस्यैव बोधः, ज्ञानस्यासंभवात् । ज्ञानमात्रेत्वतीततायाश्चामन्तव्यत्वेन स्मरणमात्रस्य साद्यन्तत्वमारंभाव-

सानविशिष्टत्वञ्च विज्ञेयम् । योह्यनादिः सोऽनन्तः, यश्चानन्तः स-चानादिरिति न्यायात्, सादेःस्सान्तत्वम् । सान्तस्य सादित्वञ्च बोध्यम् । यदिदमनाद्यनन्तं कालातीतं संसरणम्, तत्र क्रमाख्यानं साद्यन्तं आरंभावसाने च विद्धीत्युपदेशफलम् ।

यद्यप्यभावस्यानादित्वं सान्तत्वेन भासते, तथापि भावाभावयोरप्येकदेशित्वादनन्तत्वप्रवचनम्; यश्च भवति स एव विनश्यतीति लोकोदाहरणात्, भवनमात्रे एवाभावस्य गतार्थत्वात् । “शर्वशक्तिमद्ब्रह्मसदनम्” इति श्रुतेः, निषेधस्यापि शक्तिविशिष्टत्वेन वक्तव्यत्वं भवति । तस्मान्निषेध एवाभावः इति बीजात् भावाभावयोरेकदेशित्वमावश्यकमिति विज्ञेयं भवति । न भवतीत्यभावः भवतीत्येवमङ्गीकृत्य निषेधप्रवचनसमासः। तस्मादस्तित्वमात्रं द्वयोरेकमेवेति निश्चयः । यद्यपि पदार्थद्वयस्य चैककालिकत्वमप्युक्तम्, तथापि भवनमात्रसत्तात्वेकैव । न भवतीत्यनेन भवनाभ्युपगमः । एवं नास्तीत्युक्त्या च, अस्तीत्यभ्युपगमेन यदस्ति तन्नास्तीति यत्तच्छब्दाभ्यां कालविशिष्टप्रवचनम् । शब्दमात्रस्यापि कालपरत्वमुक्तं भवति । तस्माद्द्वयोरनाद्यनन्तत्वं तदतीततायामप्युक्तं भवति । क्रमिकत्वे हि भावाभावयोस्सादित्वसान्तत्वप्रवचनमिति विज्ञेयम् । अत एव

“भावाभावौ क्रियाख्यातौ द्वावेतावेककालिकौ ।

अनाद्यनन्तौ विख्यातौ निर्विशेषणसंथिस्तौ ॥ ”

इत्याद्युक्तिः। एवमेवास्तित्वमनस्तित्वञ्चास् प्रवचनतया तयोरन्यतरं भवति। तस्मात्स्मरणस्याभाववत्वं तद्भाववत्वञ्च युक्तं भवति। ज्ञानसत्ताप्राधान्यात्स्मरणभवनाभवने ज्ञाननिष्ठे। ज्ञानञ्चाद्यन्तरहितमनाद्यनन्तयोरपि परं भवति। तस्मात्स्मरणस्यापि ज्ञानान्तर्यतया नाद्यनन्तत्वं वक्तुमुचितम्। दृश्यतामिह—स्मरणन्त्वन्यपदार्थविषयकं भवति। अहमेतदोः स्मरणन्त्वतीतमेव। अस्मात्कालादहमास्मि एतदा नाहं भविष्यामीति नात्मनो बोधः। यद्यप्यहमत्रासामित्याद्युक्त्या चास्मात्कालादत्राहमस्मीति भवति, तथापि अत्र स्थानमात्रेणाहमर्थो बद्धो भवति। अहमेतदोश्चास्तित्वमनाद्यनन्तराहितमाद्यन्तयोः परं वेदितव्यम्। तस्मादेवातीतानतीतं तयोः परं ज्ञानम्, स्मरणविस्मरणानुस्मरणव्यापारम्, प्रत्यक्षानुमाननिर्णयाश्च, कामनादिकम्, कालप्रकाराः क्रमावश्यकत्वञ्च सर्वमोमित्येतत्प्रणवसंज्ञया बोध्यं भवति। त्रितयञ्च सर्वमोमित्यन्तर्गतं वेदितव्यं भवति। अहामित्यादिबोधस्तु पदार्थेन सह सर्वथा दृश्यते। तदेवाद्यन्तसहितं भवति। वस्तुतस्तु तस्याप्यतीतत्वमेव विज्ञायते। अत एवात्मानात्मनिषिद्धाश्च त्रित्वेन सर्वत्र चोक्तं भवति। आत्मा चाकारेण कथितः। अनात्मा च संसारस्तदुकारवाच्यः। मकारश्च तयोस्संबन्धनिषेधकः तयोः

परत्वेनावस्थितः। अत एव चैतयोः सन्धिमत्वमसन्धिमत्वञ्च सन्दिग्धं निश्चितं भवति।

तस्मादकारोकारमकारान्तर्गतं सर्वं तदेव ब्रह्मेति व्याख्यानफलम्। प्रत्येकमप्येवं विज्ञेयम्, सर्वतः परम्, सर्वसहितम्, सर्वाभिरहितम्, सर्वस्वं विद्धीति। इदमेवोपदेशफलं भवति। एवमेव “स्मर्तव्यः श्रोतव्यो ज्ञातव्यो मन्तव्यो द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः” इति हि श्रुतिर्वदति। तत्साधनायैव षडङ्गनियतम्। षड्भिरङ्गैः ब्रह्म वेदितव्यम्” इति श्रुतिः। तज्ज्ञानसाधनमिति तदाशयः। “षड्भिर्दृश्यते संसरणं षड्भिर्भासते ब्रह्म” इत्यपि च। तस्मात्सर्वमोमित्येतन्महामन्त्रस्थितं ब्रह्मात्मकं प्रणवसंज्ञकं भवतीति सिद्धान्तः॥

॥ इति श्री महर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे ॥

॥ द्वितीयं प्रकारयोगप्रकरणम् ॥

॥ संपूर्णम् ॥

ॐ